www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

اُمّی بودن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

در منابع تفسیری و حدیثی و نقد دیدگاه و خاورشناسان

دکتر علیرضا کلهر

بسم الله الرحمن الرحیم

امي بودن پيامبر اكرم (صلي الله عليه و آله وسلم) در منابع تفسيري و حديثي و نقد ديدگاه خاورشناسان

نويسنده:

علیرضا کاوندبروجردي

ناشر چاپي:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

ناشر ديجيتالي:

مرکز تحقيقات رايانه‌اي قائميه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵

امی بودن پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) در منابع تفسیری و حدیثی و نقد دیدگاه خاورشناسان ----- ۱۳

مشخصات کتاب ----- ۱۳

اشاره ----- ۱۳

فهرست مطالب ----- ۱۷

سپاسگزاری ----- ۳۰

مقدّمه ----- ۳۱

فصل اول: کلیات و مفاهیم ----- ۳۴

۱-۱- کلیات ----- ۳۴

اشاره ----- ۳۴

طرح مساله ----- ۳۵

پیشینه تحقیق: ----- ۳۶

اهداف: ----- ۴۲

ضرورتها ----- ۴۲

روش تحقیق: ----- ۴۳

۲-۱- مفاهیم ----- ۴۴

اُمّی: ----- ۴۴

واژه «اُمّه»: ----- ۴۵

«اُمّی» در لغت: ----- ۴۶

منابع تفسیری ----- ۴۷

منابع حدیثی ----- ۴۸

خاورشناسان ----- ۴۹

اشاره ----- ۴۹

استشراق در لغت: ----- ۴۹

استشراق در اصطلاح: ---- ۴۹
مراحل استشراق: ---- ۵۰
اشاره ---- ۵۰
شرق شناسی عام ---- ۵۰
شناخت نخستین غربیان از اسلام در دوران پیدایش اسلام ---- ۵۱
غرض ورزی در اسلام شناسی و نگارش انتقادی درباره اسلام ---- ۵۱
ترجمه قرآن از سوی کلیسا ---- ۵۲
جنگهای صلیبی ---- ۵۲
انتقال تمدن اسلام به غرب ---- ۵۳
انتشار کتب اسلامی و ضد اسلامی ---- ۵۴
استشراق استعماری ---- ۵۵
استشراق علمی ---- ۵۶
فصل دوم: «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع تفسیری و حدیثی ---- ۵۸
اشاره ---- ۵۸
۱-۲- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع تفسیری ---- ۵۹
اشاره ---- ۵۹
۱-۱-۲- مفسران وآیات مرتبط با «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) ---- ۶۱
۱-۱-۱-۲- آیه ۷۸ سوره بقره ---- ۶۱
۲-۱-۱-۲- آیه ۷۸ سوره آل عمران ---- ۶۳
۳-۱-۱-۲- آیه ۷۵ سوره آل عمران ---- ۶۵
۴-۱-۱-۲- آیه ۱۵۷ سوره اعراف ---- ۶۷
۵-۱-۱-۲- آیه ۱۵۸ سوره اعراف ---- ۷۰
۶-۱-۱-۲- آیه ۲ سوره جمعه ---- ۷۰
۷-۱-۱-۲- آیه ۵ سوره فرقان ---- ۷۴
۸-۱-۱-۲- آیه ۴۸ سوره عنکبوت ---- ۷۶
۲-۱-۲- وجوه و معانی ---- ۸۰

اشاره ---------- ۸۰
۱-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: «درس ناخوانده و ناتوان بر خواندن و نوشتن» ---------- ۸۰
۲-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: منسوب به «اُمّ القُری» ---------- ۸۲
۳-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: «غیر اهل کتاب» ---------- ۸۴
۴-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: منتسب به «اُمّ الکتاب» ---------- ۸۶
۵-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: مقصود و هدف همگان ---------- ۸۷
۶-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: اصل آفرینش ---------- ۸۷
۷-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: کسی که فضائل او از ناحیه خداوند اعطا شده ---------- ۸۷
۸-۲-۱-۲- «اُمّی» به معنای: فرد پاک از آلودگی ها ---------- ۸۷
۳-۱-۲- معنای مختار ---------- ۸۷
۴-۱-۲- دو اشکال و پاسخ به آنها ---------- ۹۱
۱-۴-۱-۲- اشکال اول: ---------- ۹۱
۲-۴-۱-۲- اشکال دوم ---------- ۹۴
۲-۲- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع حدیثی ---------- ۹۶
اشاره ---------- ۹۶
۱-۲-۲- روایات حاکی از خواندن و ننوشتن ---------- ۹۶
۲-۲-۲- روایات حاکی از خواندن و نوشتن ---------- ۹۸
۳-۲-۲- روایات حاکی از نخواندن و ننوشتن ---------- ۱۲۱
نتایج: ---------- ۱۴۱
فصل سوم: «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه محققان مسلمان و خاورشناسان ---------- ۱۴۴
اشاره ---------- ۱۴۴
۱-۳- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه محققان مسلمان ---------- ۱۴۵
اشاره ---------- ۱۴۵
معنای واژه «اُمّی» ---------- ۱۴۵
اشاره ---------- ۱۴۵
درس ناخوانده ---------- ۱۴۵

اشاره ---------- ۱۴۵
ابن شهرآشوب (م ۵۸۸ ه-): ---------- ۱۴۵
ابن نُجَیم مصری (م ۹۷۰ ه-): ---------- ۱۴۷
شیخ محمد عبده (م ۱۳۲۷ ه-): ---------- ۱۴۷
آیت الله مطهّری (شهید به سال ۱۳۶۰ ش): ---------- ۱۴۸
استاد محمد تقی شریعتی (م ۱۳۶۶ ش): ---------- ۱۴۸
آیت اللّه خویی (م ۱۴۱۳ ه-): ---------- ۱۴۹
غیر یهودی ---------- ۱۴۹
اشاره ---------- ۱۴۹
سید قطب (م ۱۳۸۷ ه-): ---------- ۱۴۹
لخضر شایب: ---------- ۱۵۰
توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن ---------- ۱۵۲
اشاره ---------- ۱۵۲
ناتوان، پیش از بعثت و توانا، پس از بعثت ---------- ۱۵۲
شیخ مفید (م ۴۱۳ه-): ---------- ۱۵۲
ابوذر عبد بن احمد هروی (م ۴۳۴ه-): ---------- ۱۵۳
سید مرتضی (م ۴۳۶ه-): ---------- ۱۵۳
قاضی ابوجعفر سمنانی (م ۴۴۴ه-): ---------- ۱۵۴
شیخ طوسی (م ۴۶۰ه-): ---------- ۱۵۴
ابوالولید باجی مالکی (م ۴۷۴ه-): ---------- ۱۵۵
ابن جَزّار(م قرن ۶ ه-) ---------- ۱۵۶
ابوالفتح نیشابوری (م ۴۹۹ه-): ---------- ۱۵۷
قاضی عیاض (م ۵۴۴ه-): ---------- ۱۵۷
علّامه حلّی (م ۷۲۶ ه-): ---------- ۱۵۸
علّامه محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۱ ه-): ---------- ۱۵۸
شیخ محمد عبده (م ۱۳۲۷ ه-): ---------- ۱۵۹

قطب (م ۱۳۸۷ ه-): ---------- ۱۵۹
آیت الله سید محمد باقر صدر (شهید به سال ۱۳۵۹ ش): ---------- ۱۵۹
آیت الله مطهّری (شهید به سال ۱۳۶۰ ش): ---------- ۱۵۹
علامه سید جعفر مرتضی عاملی: ---------- ۱۶۰
آیت اللّه مکارم شیرازی: ---------- ۱۶۱
ناتوان، پیش از بعثت و ناتوان، پس از بعثت ---------- ۱۶۶
توانا پیش از بعثت و توانا پس از بعثت ---------- ۱۶۶
نخواندن و ننوشتن پیش از بعثت ---------- ۱۷۰
اشاره ---------- ۱۷۰
علّامه طباطبائی (م ۱۳۶۰ ش): ---------- ۱۷۰
آیت اللّه معرفت(م ۱۳۸۵ ش): ---------- ۱۷۱
۲-۳- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه خاورشناسان ---------- ۱۷۳
اشاره ---------- ۱۷۳
معنای واژه «اُمّی» ---------- ۱۷۵
اشاره ---------- ۱۷۵
فرد بت پرست ---------- ۱۷۵
اشاره ---------- ۱۷۵
اسپرینگر ---------- ۱۷۵
بلاشر ---------- ۱۷۶
فرد ناآشنا با ادیان پیشین ---------- ۱۷۸
اشاره ---------- ۱۷۸
نولدِکه ---------- ۱۷۸
لوئیس ---------- ۱۷۹
فرد بی سواد ---------- ۱۷۹
اشاره ---------- ۱۷۹
ویرژیل گیورگیو ---------- ۱۸۰

آرمسترانگ ---------- ۱۸۰
فرد ناتوان بر خواندن و نوشتن(درس ناخوانده) ---------- ۱۸۳
اشاره ---------- ۱۸۳
مونتیه ---------- ۱۸۳
آماری ---------- ۱۸۳
کازیمرسکی ---------- ۱۸۵
هنری دی کاستری ---------- ۱۸۵
فرد غیر مرتبط به یهود ---------- ۱۸۶
توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن ---------- ۱۸۷
اشاره ---------- ۱۸۷
توانا بر خواندن و نوشتن ---------- ۱۸۷
اشاره ---------- ۱۸۷
اسپرینگر ---------- ۱۸۷
ویل ---------- ۱۸۷
بلاشر ---------- ۱۸۹
وات ---------- ۱۹۰
ناتوان بر خواندن و نوشتن ---------- ۱۹۲
اشاره ---------- ۱۹۲
دورانت ---------- ۱۹۲
کارلایل ---------- ۱۹۳
آرمسترانگ ---------- ۱۹۴
هنری دی کاستری ---------- ۱۹۴
جان دیون پورت ---------- ۱۹۴
نتایج: ---------- ۱۹۶
فصل چهارم: تحلیل انتقادی اشکالات طرح شده درباره درس ناخوانده بودن پیامبر اکرم(ص) ---------- ۱۹۸
اشاره ---------- ۱۹۸

۱-۴- اشکالات تاریخی ---------- ۲۰۰
اشاره ---------- ۲۰۰
۱-۱-۴- اشکال اول: ---------- ۲۰۰
اشاره ---------- ۲۰۰
۱-۱-۱-۴- تقریر اشکال: ---------- ۲۰۰
۲-۱-۱-۴- تپاسخ اشکال: ---------- ۲۰۱
۲-۱-۴- اشکال دوم: ---------- ۲۰۵
اشاره ---------- ۲۰۵
۱-۲-۱-۴- تقریر اشکال: ---------- ۲۰۶
۲-۲-۱-۴- پاسخ اشکال: ---------- ۲۰۶
۳-۱-۴- اشکال سوم: ---------- ۲۰۹
اشاره ---------- ۲۰۹
۱-۳-۱-۴- تقریر اشکال: ---------- ۲۱۰
۲-۳-۱-۴- پاسخ اشکال: ---------- ۲۱۰
۴-۱-۴- اشکال چهارم: ---------- ۲۱۲
اشاره ---------- ۲۱۲
۱-۴-۱-۴- تقریر اشکال: ---------- ۲۱۲
۲-۴-۱-۴- پاسخ اشکال: ---------- ۲۱۳
۲-۴- اشکالات محتوایی ---------- ۲۱۶
اشاره ---------- ۲۱۶
۱-۲-۴- اشکال اول: ---------- ۲۱۶
اشاره ---------- ۲۱۶
۱-۱-۲-۴- تقریر اشکال: ---------- ۲۱۶
۲-۱-۲-۴- پاسخ اشکال: ---------- ۲۱۷
۲-۲-۴- اشکال دوم: ---------- ۲۱۸
اشاره ---------- ۲۱۸

۱-۲-۲-۴- تقریر اشکال: ---------- ۲۱۸

۲-۲-۲-۴- پاسخ اشکال: ---------- ۲۱۹

نتایج: ---------- ۲۲۶

نتیجه گیری ---------- ۲۲۸

منابع و مآخذ ---------- ۲۳۱

درباره مرکز ---------- ۲۵۲

امی بودن پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) در منابع تفسیری و حدیثی و نقد دیدگاه خاورشناسان

مشخصات کتاب

سرشناسه : کاوند بروجردی، علیرضا، 1360 -

عنوان و نام پدیدآور : امی بودن پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) در منابع تفسیری و حدیثی و نقد دیدگاه خاورشناسان/ علیرضا کاوندبروجردی.

مشخصات نشر : تهران: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم،دانشکده علوم قرآنی،1392.

مشخصات ظاهری : 227 ص.

فروست : دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم،دانشکده علوم قرآنی؛ 6.

شابک : 90000 ریال 978-600-91331-1-6 :

وضعیت فهرست نویسی : فاپا

یادداشت : کتاب حاضر اولین بار در سال 1385 تحت عنوان «پیامبر امی : بررسی مسئله خواندن و نوشتن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پیش از بعثت و پس از آن و پاسخ به شبهات» توسط انتشارات سمیع منتشر شده است.

یادداشت : کتابنامه: ص. 208 - 227؛ همچنین به صورت زیرنویس.

عنوان دیگر : پیامبر امی : بررسی مسئله خواندن و نوشتن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پیش از بعثت و پس از آن و پاسخ به شبهات.

موضوع : محمد (ص)، پیامبر اسلام، 53 قبل از هجرت - 11ق. -- امیت

شناسه افزوده : دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. دانشکده علوم قرآنی تهران

رده بندی کنگره : BP221/3/ک2پ9 1392

رده بندی دیویی : 297/93

شماره کتابشناسی ملی : 3374473

ص: 1

اشاره

امی بودن پیامبر در منابع تفسیری و حدیثی و نقد دیدگاه خاورشناسان

دکتر علیرضا کاوند بروجردی

عضو هیات علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن

بسم الله الرحمن الرحيم

ص: 2

فهرست مطالب

سپاسگزاری.. 12

مقدّمه. 13

فصل اول: کلیات و مفاهیم.. 16

طرح مساله. 17

پیشینه تحقیق: 18

اهداف: 24

ضرورتها 24

روش تحقیق: 25

2-1- مفاهیم.. 26

اُمّی: 26

واژه «اُمّه»: 27

«اُمّی» در لغت: 28

منابع تفسیری.. 29

منابع حدیثی.. 30

خاورشناسان.. 31

استشراق در لغت: 31

استشراق در اصطلاح: 31

مراحل استشراق: 32

شرق شناسی عام. 32

شناخت نخستین غربیان از اسلام در دوران پیدایش اسلام. 33

غرض ورزی در اسلام شناسی و نگارش انتقادی درباره اسلام. 33

ترجمه قرآن از سوی کلیسا 34

جنگهای صلیبی.. 34

انتقال تمدن اسلام به غرب... 35

انتشار کتب اسلامی و ضد اسلامی.. 36

استشراق استعماری.. 37

استشراق علمی.. 38

فصل دوم: 40

1-2- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع تفسیری.. 41

1-1-2- مفسران وآیات مرتبط با «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) 43

1-1-1-2- آیه 78 سوره بقره 43

2-1-1-2- آیه 78 سوره آل عمران.. 45

3-1-1-2- آیه 75 سوره آل عمران.. 47

4-1-1-2- آیه 157 سوره اعراف... 49

5-1-1-2- آیه 158 سوره اعراف... 52

6-1-1-2- آیه 2 سوره جمعه. 52

7-1-1-2- آیه 5 سوره فرقان.. 56

8-1-1-2- آیه 48 سوره عنکبوت... 59

2-1-2- وجوه و معانی.. 62

1-2-1-2- «اُمّی» به معنای: «درس ناخوانده و ناتوان بر خواندن و نوشتن». 62

2-2-1-2- «اُمّی» به معنای: منسوب به «اُمّ القُری». 64

3-2-1-2- «اُمّی» به معنای: «غیر اهل کتاب». 65

4-2-1-2- «اُمّی» به معنای: منتسب به «اُمّ الکتاب». 67

6-2-1-2- «اُمّی» به معنای: اصل آفرینش.... 68

7-2-1-2- «اُمّی» به معنای: کسی که فضائل او از ناحیه خداوند اعطا شده 68

8-2-1-2- «اُمّی» به معنای: فرد پاک از آلودگی ها 68

3-1-2- معنای مختار 68

4-1-2- دو اشکال و پاسخ به آنها 72

2-2- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع حدیثی.. 77

1-2-2-روایات حاکی از خواندن و ننوشتن.. 77

1-2-2 روایات حاکی از خواندن و نوشتن.. 79

روایات حاکی از نخواندن و ننوشتن.. 101

فصل سوم: 124

1-3- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه محققان مسلمان.. 125

معنای واژه «اُمّی». 125

درس ناخوانده 125

ابن شهرآشوب (م 588 ه-): 125

ابن نُجَیم مصری (م 970 ه-): 126

شیخ محمد عبده (م 1327 ه-): 126

آیت الله مطهّری (شهید به سال 1360 ش): 127

استاد محمد تقی شریعتی (م 1366 ش): 127

آیت اللّه خویی (م 1413 ه-): 128

غیر یهودی.. 128

سید قطب (م

1387 ه-): 128

لخضر شایب: 129

توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن.. 131

ناتوان، پیش از بعثت و توانا، پس از بعثت... 131

شیخ مفید (م 413ه-): 131

ابوذر عبد بن احمد هروی (م 434ه-): 132

سید مرتضی (م 436ه-): 132

قاضی ابوجعفر سمنانی (م 444ه-): 133

شیخ طوسی (م 460ه-): 133

ابوالولید باجی مالکی (م 474ه-): 134

ابن جَزّار(م قرن 6 ه-) 135

ابوالفتح نیشابوری (م 499ه-): 136

قاضی عیاض (م 544ه-): 136

علّامه حلّی (م

726 ه-): 137

علّامه محمد باقر مجلسی (م 1111 ه-): 137

شیخ محمد عبده (م 1327 ه-): 138

قطب (م 1387 ه-): 138

آیت الله سید محمد باقر صدر (شهید به سال 1359 ش): 138

آیت الله مطهّری (شهید به سال 1360 ش): 138

ص: 7

علامه سید جعفر مرتضی عاملی: 139

آیت اللّه مکارم شیرازی: 140

ناتوان، پیش از بعثت و ناتوان، پس از بعثت... 145

توانا پیش از بعثت و توانا پس از بعثت... 145

نخواندن و ننوشتن پیش از بعثت... 149

علّامه طباطبائی (م 1360 ش): 149

آیت اللّه معرفت(م 1385 ش): 150

2-3- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه خاورشناسان.. 152

معنای واژه «اُمّی». 154

فرد بت پرست... 154

اسپرینگر. 154

بلاشر. 155

فرد ناآشنا با ادیان پیشین.. 157

نولدِکه. 157

لوئیس.... 158

فرد بی سواد. 158

ویرژیل گیورگیو. 159

آرمسترانگ.... 159

گوستاو لوبون.. 160

فرد ناتوان بر خواندن و نوشتن(درس ناخوانده) 162

مونتیه. 162

آماری.. 162

کازیمرسکی.. 163

هنری دی کاستری.. 163

فرد غیر مرتبط به یهود. 164

توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن.. 165

توانا بر خواندن و نوشتن.. 165

اسپرینگر. 165

ویل.. 165

بلاشر. 166

وات... 167

ناتوان بر خواندن و نوشتن.. 169

دورانت... 169

کارلایل.. 170

ویرژیل گیورگیو. 170

آرمسترانگ.... 171

هنری دی کاستری.. 171

جان دیون پورت... 171

نتایج: 173

فصل چهارم: 175

1-4- اشکالات تاریخی.. 177

1-1-4- اشکال اول: 177

1-1-4- 1- تقریر اشکال: 177

1-1-4- 2- پاسخ اشکال: 178

2-1-4- اشکال دوم: 182

2-1-4- 1- تقریر اشکال: 183

2-1-4- 2- پاسخ اشکال: 183

3-1-4- اشکال سوم: 186

3-1-4- 1- تقریر اشکال: 187

3-1-4- 2- پاسخ اشکال: 187

4-1-4- اشکال چهارم: 189

4-1-4- 1- تقریر اشکال: 189

4-1-4- 2- پاسخ اشکال: 190

2-4- اشکالات محتوایی.. 193

1-2-4- اشکال اول: 193

1-2-4- 1- تقریر اشکال: 193

1-2-4- 2- پاسخ اشکال: 194

2-2-4- اشکال دوم: 195

2-2-4- 1- تقریر اشکال: 195

2-2-4- 2- پاسخ اشکال: 196

نتایج: 203

نتیجه گیری.. 205

تقدیم به

ساحت پیامبر رحمت، حضرت ختمی مرتبت محمد مصطفی (صلی الله علیه و آله و سلّم)

ص: 11

سپاسگزاری

قـال الامـام الرضـا (علیه السـلام): من لم یشـکر المنعم من المخلوقین لم یشـکر الله عز و جـل از راهنمـائی های دلسوزانه، ارزشـمند و راهگشای اسـتاد فرهیخته و دانشـمندم جناب آقای دکتر فقهی زاده که در مسیر دوران تحصیلم در مقاطع مختلف، همواره پشتوانه و الگوی علمی و اخلاـقی بنـده بودنـد، در مسـیر به ثمر نشانـدن نهـال این کتاب که در واقع رساله دکترای بنـده بوده، کمال تشـکر و امتنان را دارم. همچنین از دو اسـتاد بزرگوارم جنـاب آقـای دکتر رفعت نژاد و جناب آقای دکتر محمـدی نژاد که با دقت نظر به مشاوره علمی بنـده در این عرصه پرداختند صمیمانه سپاسگزارم.

ص: 12

مقدّمه

خداوند متعال برای هدایت بشـر، در هر عصـر و نسل، برنامه ای آسمانی از رهگذر پیامبران الهی ابلاغ کرده تا انسان مراتب و مدارج کمال را طی کنـد و به سـعادت و کمال نهایی خود که همان زیسـتن ابدی در مقام قرب إلهی است نائل گردد. برای رسـیدن به این مقام باید طیّ طریق کرد و منازل و مقامات را یکی پس از دیگری پشت سـر نهاد. هرچند انسان در نهاد و سرشت خود خداجوست و در عمیق ترین لایه های وجودی او نسیم رحمانی در وزش است، امّا به طور معمول نسبت به غوغایی که در فطرتش برپاست خودآگاهی مستمر ندارد و گاه تا آخرین دقایق زنـدگی در دنیا، این چنین روزگار می گذرانـد. بر این اساس خداونـد متعال برای بیدار کردن آدمی از خواب غفلت و نسـیان، پرده از فطرت دفن شده او بر می دارد و هویت اصـلی او را به او باز می شناساند و برنامه هدایت را از طریق رسولان و انبیای راستین، از آدم تا خاتم، برای هدایت انسان می فرسـتد و پیام آوران خود را به سـلاح معجزه مجهّز می کند. تا هم انسان در شـناخت این فرستادگان دچار اشـتباه و تردیـد نشود و هم حجّت بر بنـدگان تمـام گردد و راهی برای بهانه گیری بیماردلان باقی نمانـد. بر همین اساس، همه انبیای إلهی معجزه داشـته انـد و از طریق آن، هم صـدق نبوّت و هم وحیـانی بودن آموزه ها و تعالیم خود را به اثبات رسانـده انـد. بنابراین معجزه، دو کارکرداساسی دارد: هم تصدیق نبوّت است و هم تصدیق برنامه هدایت.

در میـان انبیـای إلهی، آخرین پیـام آور الهی، محمـد مصـطفی (ص) است که ختم جریـانِ تـاریخی ارسال رسولان است و معجزه های گوناگونی داشـته و از طریق آنها صـدق دعوت و نبوّت و وحیانی بودن کتاب خود را بارها به اثبات رسانیده است. بی گمان بزرگترین معجزه پیـامبر اکرم (ص)، قرآن کریم است؛ کتابی که همگان را به هماورد می طلبـد و از مـدّعیان عرصه علم و ادب می خواهـد که یک آیه مانند آیات آن بیاورند و توانایی خود را در این زمینه بیازمایند؛ ولی کسی نمی تواند آیه ای هم ردیف آن آیات گوهربار آسمانی بیاورد، زیرا نه لفظ آن از بشر است و نه معنای آن. این اعجاز بیانی قرآن زمانی نمودِ بیشتری پیدا می کند که آیات اعجاز آمیز آن، بر زبان فردی درس ناخوانده و استاد ندیده رانده شود و

انـدک انـدک، از دهان او به بیرون تراوش کنـد. هیـچ عقل سـلیمی این را برنمی تابد که فردی ناتوان بر خواندن و نوشـتن، بتواند این آیات و معارف والا را بر زبان جاری سازد؛ بنابراین، به قرآن جز «معجزه» نمی توان اطلاق کرد و این فرد را نمی توان جز رسول إلهی نامید.

از زمان ظهور دین اسـلام و بعثت حضـرت محمد(ص)، صاحب این دین بزرگ آسـمانی، تاکنون، افراد زیادی درباره شخصیت حضرت رسول اکرم(ص) و ویژگی هـا و خصوصـیت هـای ایشـان، به عنوان یـک رسول إلهی، سـخن گفته و نظر داده انـد که بزرگ ترین آنها، أئمه معصومین(علیهم السلام) هستند؛ این انوار إلهی معتقدند که حضرت محمد (ص) بهترین بنده خداست؛ ما در پایان نماز، هر روز بر او و ذرّیه اش سـلام و درود می فرستیم و در آغـازین فرازهای تشـهّد می خوانیم: «وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّداً عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ» (و شـهادت می دهم که محمد(ص) بنده خداوند و فرستاد اوست)؛ گواهی می دهیم که او چون بنده بوده و مقام بندگی را، به معنای واقعی خود، از آنِ خود نموده، پس به مقام رسالت نائل آمـده است؛ یعنی، مقام رسالت در گروِ مقام بندگی است. از آنجا که گواهی بر بندگی و رسالتِ نبی مکرّم اسـلام حضـرت محمد(ص)، قرین گواهی بر یگانگی خداوند و بی انباز بودن اوست، پس نتیجه می شود که مهم ترین و بنیادی ترین مسـئله، پس از اقرار و اعتراف به یگـانگی خداونـد عزّ و جـلّ، اعتقـاد به مقام رسالت حضـرت رسول اکرم(ص) و اقرار زبانی به آن است. این خاتم پیام آوران و نگینِ رسولان،ن در دوران پیش از بعثت ، بر خواندن و نوشـتن توانایی نداشـته و نزد هیچ اسـتادی – به جهت فراگیری دانش از او – زانوی تعلّم نزده است. این مسئله موجب شده تا قرآن کریم معجزه ای فرای تمام معجزه ها و خرق عادت ها باشد.

از زمان بعثت پیامبر اکرم(ص) تاکنون، افرادی پیـدا شـده اند و با اغراض و مقاصد گوناگون، که بیشـینه آن، شـیطانی و نفسانی بوده، تلاش نموده انـد تـا برای پیامبر اکرم (ص) – پیش از بعثت – توانایی خوانـدن و نوشـتن قائل شونـد و از این رهگـذر، ایشان را به اسـتفاده از کتب پیشـینیان به ویژه «عهدین»، در جهت گردآوری آیات قرآن، متّهم سازند تا شاید بتوانند مقام وحیانی و آسـمانی قرآن را زیر سؤال ببرند و در راستین بودن نبوّت ایشان تردید ایجاد نمایند و تشکیک کنند؛ بیشترین سهم در زمینه این شبهه افکنی ها، از آنِ خاورشناسان است که گاه با پژوهش ها و تحقیقات ناقص و نابارور خود، زمینه را برای

دیگران گشوده انـد تـا آنـان به سـهولت بتواننـد در نبوّت پیـامبر اکرم(ص) و مقام شامـخ و آسـمانی آیات قرآن، اشـکال پراکنی کننـد؛ این اشـکالات، بیشتر از طریق تردید و ایجاد شکّ در صـحّت معنای رایجِ واژه «اُمّی»، به عنوان یکی از صفات پیامبر اکرم(ص) در قرآن، بوده است؛ معنایی که در طول قرن ها پس از نزول قرآن، برای این واژه رواج داشـته و بسیاری از دانشمندان مسلمان این معنا را برای واژه «اُمّی» برگزیده اند. طبق این معنای رایج، پیامبر «اُمّی» یعنی، پیامبری که بر خواندن و نوشتن ناتوان است.

خاورشـناسانی مانند «رژی بلاشـر» در کتاب «در آسـتانه قرآن»، «کارن آرمسترانگ» در کتاب «زندگی نامه پیامبر اسلام محمد(صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)» و «همیلتون گیب» در کتاب «اسلام (بررسی تاریخی)» با مردود اعلام کردن معنای «فرد ناتوان بر خواندن و نوشتن» یا همـان «درس ناخوانـده» برای واژه«اُمّی» و اثبـات معنای «فرد غیر اهل کتاب» و یا «غیر یهودی» برای این واژه، فصل جدیـدی را در باب معنای «اُمّی» گشوده اند؛ البته این معنا، از سوی بسـیاری از دانشـمندان و اندیشوران مسـلمان شیعه و اهل سنّت، با مخالفت روبرو شده، زیرا به اعتقاد آنان اگر این معنا برای واژه «اُمّی» در نظر گرفته شود، راه برای ایجاد خـدشه در نبوّت پیامبر اکرم (ص) باز خواهـد شد. از این رو، بر آنیم تـا معنـای واقعی واژه «اُمّی» و جمع آن«اُمّیون» و «اُمّیین» در قرآن، را مشـخص سازیم و بیان کنیم که وضـعیت توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خوانـدن و نوشـتن چگونه بوده است. آیا پیامبراکرم(ص)، در طول حیات شـریف خود، چیزی خوانده یا نوشـته است؟ دیدگاه محققان مسـلمان و خاورشـناسان درباره«اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) چیست و چه اشـکالاتی از سوی خاورشـناسان نسـبت به وحیانیت قرآن و رسالت پیامبر اکرم (ص) طرح شده است؟ آیا حضرت محمد(ص) قرآن را از منابع اهل کتاب تالیف کرده است؟

در این تحقیق، به این پرسش ها و مسائلی از این دست می پردازیم.

فصل اول: کلیات و مفاهیم

1-1- کلیات

اشاره

ص: 16

طرح مساله

یکی از مسائل موید صدق نبوت پیامبر اکرم(ص) «اُمّی» بودن ایشان است. در این باره چند بحث اصلی وجود دارد : یکی اینکه«اُمّی» بودن به چه معناست. دوم اینکه چگونه«اُمّی» بودن، درباره پیامبر اکرم(ص) قابل اثبات است. سوم اینکه نظر مفسران و محققان مسلمان و خاورشناسان درباره«اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) چه تفاوت ماهوی دارد. چهارم اینکه چگونه«اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص)می تواند به عنوان مقدمه استدلالی برای اثبات نبوت خاصه ایشان قرار گیرد. پنجم اینکه آیا شباهت ها و اشتراکات میان قرآن و کتب تورات و انجیل می تواند به عنوان دلیلی بر استفاده قرآن از عهدین باشد؟

رایج ترین معنای «اُمّی»، «درس ناخوانده» است که پیامبر اکرم(ص) نیز از همین رو، «اُمّی» نامیده شده اند. بنا بر معنای رایج «اُمّی»، پیامبر(ص) سواد خواندن و نوشتن نداشته و از کتابهای موجود در آن زمان بهره نبرده اند. از سوی دیگر، عدم استفاده پیامبر اکرم از کتب تورات و انجیل، با توجه به تاریخ زندگی پیامبر اکرم (ص) امری واضح و مسلم به نظر می رسد. با این همه، یکی از اتهامات کافران و مشرکان نسبت به پیامبر اکرم (ص) این بود که ایشان آموزه های خود را از دیگران اخذ کرده اند. اخیرا نیز برخی خاورشناسان این ادعا را مطرح کرده اند که پیامبر اکرم سواد خواندن و نوشتن داشته و از برخی افراد از نظر علمی سود جسته اند. به هر رو، در این کتاب ضمن بررسی مباحث یادشده، به این اشکالات واتهامات مطرح شده، پاسخ داده خواهد شد.

سؤالات:

سؤالات مهمی دراینجا قابل طرح است:

1- امی بودن پیامبر اکرم (ص) به چه معناست؟

2- چگونه درس ناخواندگی پیامبر اکرم (ص)، بر اساس اسناد ومدارک اسلامی قابل اثبات است؟

3- چگونه می توان اثبات کرد که شباهت ها و اشتراکات میان قرآن و کتب تورات و انجیل دلیلی بر استفاده قرآن از کتب عهدین نیست؟

4- هدف برخی خاورشناسان از طرح گرته برداری قرآن از کتب عهدین چه بوده است؟

فرضیات:

1- صفت«اُمّی» در مورد پیامبر اکرم(ص) به معنای «درس ناخوانده» است.

2- تصریح قرآن به ناآشنایی پیامبر اکرم(ص) با کتابت و قرائت پیش از بعثت، اشاره معصومان(ع) به درس ناخواندگی پیامبر اکرم و گواهی شواهد مسلم تاریخی براین امر، اثبات گر درس ناخواندگی ایشان است.

3- وحدت منبع کتب آسمانی، سیر تکاملی دین الهی به فراخور شرایط زمانی و عدم آشنایی پیامبر اکرم(ص) قبل از بعثت با علمای یهود و نصاری و کتب عهدین، مهمترین نشانههای عدم استفاده قرآن از عهدین است.

4- هدف برخی از آنان این بوده که اثبات کنند پیامبر اکرم(ص) پیامبر الهی نبوده و العیاذ بالله با اقتباس مطالب قرآن از عهدین، قصد فریب مردم جامعه را داشته و می خواسته به دروغ خود را به عنوان یک پیامبر الهی معرفی کند. برخی نیز (مانند: یوسف درّه حدّاد و...) ضمن پذیرش پیامبر بودن ایشان، به دنبال اثبات این گمانه بوده اند که معارف قرآن همان معارف تورات و انجیل است که پیامبر اکرم(ص) آنها را با نبوغ خاصی در قرآن دسته بندی کرده است و دین اسلام همان دین یهود و مسیح است و حضرت محمد(ص) پیامبر تبلیغی بوده نه تشریعی.

پیشینه تحقیق:

همانطور که از آیه (فرقان/ 5)(1) استفاده می شود، مشرکان عصر رسالت، «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) و وحیانیت قرآن را مورد اشکال قرار میدادند. متکلمان مسلمان نیز با

1- . «وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا»

اعتقاد به «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) بر نبوت خاصه ایشان استدلال کرده اند . از آنجا که واژه «اُمّی» در قرآن کریم در چند موضع به کار رفته، از آغاز اسلام تا کنون این مبحث مورد توجه مفسران و محققان اسلامی قرار گرفته است . مفسران مسلمان در تفاسیر خویش – ذیل آیاتی که در آنها واژه «اُمّی» و مشتقات آن «اُمّیّون» و «اُمّیّین» به کار رفته و آیات دیگری که به نوعی با مساله خواندن و نوشتن پیامبر اکرم(ص) در ارتباط است– به بحث از معنای «اُمّی» و مشتقات آن و نیز مساله «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) و توانایی ایشان بر خواندن و نوشتن، پیش و پس از بعثت پرداخته اند. در میان نظرات آنان، تفاوتهای چشمگیری وجود دارد(1). از میان محققانی که «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) را مورد بررسی قرار داده اند، برخی به معنای «اُمّی» پرداخته اند، برخی بحث توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن را مورد اشاره قرار داده و برخی نیز هر دو مورد را بحث کرده اند. در میان نظرات آنان نیز تفاوتهایی وجود دارد(2) این تفاوت در این مساله ریشه دارد که معنای لغوی «اُمّی»، با معنای آن به عنوان یکی از اوصاف پیامبر اکرم(ص) تا حدی تناقض ایجاد می کرده زیرا اگر «اُمّی» به معنای «درس ناخوانده» باشد، از لوازمش، بی سوادی و تربیت نایافتگی است، که این مساله درباره پیامبر اکرم(ص) قطعا پذیرفته نیست، زیرا ایشان به گواه تاریخ از علم و حکمت برخوردار بوده است. سؤال این است که اگر «اُمّی»، طبق آنچه در منابع لغوی کهن و معاصر عرب آمده، فردی است که نمی خواند و نمی نویسد و از لوازم آن تربیت نایافتگی است، آیا می توان پیامبر اکرم(ص) را با همین معنا به این وصف متصف نمود؟ آیا خداوند که پیامبر اکرم(ص) را در دو آیه قرآن (اعراف/157و158) به این وصف متصف نموده، منظورش همان معنایی است که عرف عرب از این واژه می فهمیده و در منابع لغوی منعکس شده، یا معنای دیگری داشته است؟ غالب مفسران مسلمان معنای «درس ناخوانده» را برای واژه «اُمّی»، به عنوان وصف پیامبر اکرم(ص) پذیرفته اند و در عین حال دیگر اوصاف مذموم افراد «اُمّی»، مانند: بی

1- . در بخش «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع تفسیری (صفحات: 36 تا81) به این تفاوتها خواهیم پرداخت.

2- . در بخش: «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه محققان مسلمان(صفحات: 138تا171) به این تفاوتها میپردازیم

سوادی(به معنای نداشـتن علم و دانش، نه به معنای ناتوانی بر خوانـدن نوشـتن) و تربیت نایافتگی را از ایشان نفی کرده، بلکه حضـرتش را دارای بالاترین فضائل، سـجایا و کمالات انسانی و اخلاقی و صاحب بالاترین درجات دانش و حکمت دانسته اند. هر چند غالب مفسران مسـلمان اینگونه عمل کرده اند ولی برخی از مفسـران، ظاهرا با اثر پذیری از مکاشـفات و واردات قلبی، معانی دیگری برای «اُمّی»، مانند: «فرد پاک از آلودگی ها» و «اصل آفرینش» و...، برگزیده اند. شاید هدفشان بیشتر این بوده که معنایی که برای این واژه انتخاب می کنند در شأن پیامبر اکرم(ص) بوده و لوازم مذموم درس ناخواندگی را که بدان اشاره شد، نداشته باشد. با این حال معانی مورد نظر آنان، شاهدی در لغت و زبان عرب ندارد.

از سوی دیگر پس از دوران نوزایی و به راه افتادن مطالعات خاورشناسـی، این مطلب مورد بحث جدی خاورشناسان قرار گرفته و بر اساس آن اشـکالاتی را نسـبت به اصل نبوت ایشان مطرح کرده انـد و مباحث گوناگونی را درباره مساله درس خوانده بودن یا درس ناخوانده بودن پیـامبر اکرم(ص) رقم زده انـد. این دیـدگاهها معمولا با پیش فرض های نادرست بوده و نتوانسـته انـد به صورت دقیق، اصل مساله را مورد کنکـاش قرار دهنـد و از این رو گاهی ناخواسـته، به مغالطه مصادره به مطلوب دچار شـده و از انجام یک بحث منطقی و بـدون پیش فرض احتمالی و غیر مسـتدل، فاصله گرفته اند. در میان خاورشناسانی که «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) را بحث کرده اند، برخی معنای «اُمّی» را ذکر کرده، برخی به توانـایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خوانـدن و نوشـتن اشاره کرده و برخی نیز هر دو مورد را بحث کرده انـد. در میان نظرات آنان نیز مانند مفسران و محققان مسلمان، تفاوتهای اساسی به چشم می خورد(1).

در دوران معاصـر، تالیف در این زمینه شدت گرفته است. با وجود حجم بالای مقالاتی که محققان مسـلمان نگاشـته و نیز مقالات عدیده ای که مستشرقان در زمینه «اُمّی» بودن

1- . در بخش: «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه خاورشناسان (صفحات: 173 تا 199) به این تفاوتها می پردازیم.

پیامبر اکرم(ص) نوشته اند، کتابهای متعددی نگاشته شده که از میان آنها می توان به این موارد اشاره کرد:

«پیامبر اُمّی» تالیف(1) آیت الله «مرتضـی مطهری» که محور اصلی بحث او در این کتاب، معنای «اُمّی» است. وی سه معنا را ذکر کرده که عبارتند از: 1- درس ناخوانده و ناآشـنا به خط و نوشـته 2-اهل ام القری 3- مشـرکین عرب که تابع کتاب آسـمانی نبودند. بخش قابل توجهی از این کتاب در رد دیـدگاه «دکتر سـید عبـداللطیف هنـدی» است. آیت الله مطهری (ره) با تکیه بر ادله قرآنی، حـدیثی و تاریخی، معنای اول را از میان این سه معنا، برگزیده است. هرچند او در کتابش به این قائل است که پیامبر اکرم(ص) چیزی نخوانده و ننوشته است، ولی ما در این کتاب نشان می دهیم که ایشان پس از بعثت شریفش در مواردی نادر مطلبی را خوانده است.

«مکتب وحی و مفهوم اُمّی بودن پیامبر(ص)» تالیف آیت الله سبحانی که در رد نظریه دکتر سید عبداللطیف هندی است(2).

سیـد عبـداللطیف مـدعی شده که رسول خدا حتی قبل از دوره رسالت می خوانده و می نوشـته است! خلاصه ادعای وی این است: الف) علت اینکه گفته شده پیامبر اکرم(ص) نه می خوانده و نه می نوشـته است، فقط اشـتباهی است که مفسران در تفسیر کلمه «اُمّی» کرده اند. مفسـران پنداشـته انـد که معنی «امی» درس ناخوانده است، در صورتی که معنی «اُمّی» این نیست؛ب) در قرآن آیات دیگری هست که به صراحت می فهمانـد پیامبر اکرم(ص)، هم می خوانـده و هم می نوشـته است؛ ج) برخی از احادیث معتبر و نقلهای تاریخی به صـراحت خواندن و نوشتن پیامبر اکرم(ص) را ثبت کرده

1- . این کتـاب در اصل مقاله ای بوده که در سال 1347ش در کتاب «محمد(ص) خاتم پیامبران»- که به مناسـبت آغاز پانزدهمین قرن بعثت، از سوی مؤسسه حسینیه ارشاد منتشر شد- در ایران به چاپ رسید و پس از آن و در زمان حیات وی نیز به صورت رساله ای کوچک چاپ شد.

2- . این کتاب، در اصل، سخنرانی «دکتر سید عبداللطیف هندی» در کنفرانس اسلامی حیدرآباد در سال1964م به زبان انگلیسی بوده که نظرات «سـید عبد اللطیف» توسط آیت الله سبحانی مورد نقد قرار گرفته و اولین بار در سال 1348ش در انتشارات سروش در شهر تهران منتشر شده است. سید عبداللطیف از دانشمندان مسلمان هند است که اهل حیدر آباد است و ریاست انستیتوی «مطالعات فرهنگی درباره هند و شرق نزدیک» و همچنین ریاست «آکادمی مطالعات اسلامی حیدرآباد» را به عهده داشته است.

است(برای آگـاهی بیشتر در این باره نک: مطهری، 1376ش: ص33-34). ما در این کتاب به فراخور بحث، دیدگاه سـید عبد اللطیف را مورد نقد قرار داده ایم.

«ماذا حول امیه الرسول صلی الله علیه و سلم؟» نوشته «علی شوّاخ إسحق» که در سال 1978م/1398ق توسط انتشارات «دار السلام» در کشور لبنان به چاپ رسـیده است. نویسـنده در این کتاب پس از بررسـی معنای «اُمّی» در کتب لغت و آیات قرآن و احادیث شـریفه و در نتیجه اثبات معنای «درس ناخوانـده» برای این واژه، حکمت مبعوث شـدن پیامبر اکرم(ص) را به صورت فرد«اُمّی» مورد بحث و بررسـی قرار داده است.

«أمّیّه الرسول محمد صـلی الله علیه وسلم» تالیف «قحطان عبدالرحمن الدوری»(1)؛ نویسنده در این کتاب پس از بیان معنای «اُمّی» در کتب لغت و آیات قرآن و احادیث شـریفه و نیز اقوال صحابه و تابعین و در نتیجه اثبات معنای «درس ناخوانده» برای این واژه، وجوه اعجاز این صـفت برای پیـامبر اکرم(ص) و نیز مسـاله توانایی ایشان پیش از بعثت وپس از آن را بررسـی کرده و نتیجه گرفته که خوانـدن و نوشـتن ایشان پس از بعثت، از باب معجزه بوده است.

«الوقوف علی الأمّیّه عنـد عرب الجاهلیه»(2) تـالیف «اَحمـد الاَحمّـدین»؛ نویسـنده در این کتـاب به بحث «اُمّی» بودن عربها در جزیره العرب در عصر بعثت و پیش از آن پرداخته و نامه ها ونوشته های پیامبر اکرم(ص) به افراد مختلف را مورد بررسی قرار داده است.

«هل کان محمّد امیّا؟ الحقیقه الضائعه بین أغلاط المسلمین ومغالطات المستشرقین» تالیف دکتر «لخضر شایب»(3)؛

نویسنده این کتاب معتقد است که تمام نظرات علمی عالمان مسلمان و خاورشناسان در موضوع «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص)، اشتباه بوده و در بیشتر

1- . رئیس «دانشـکده مطالعات فقهی و حقوقی» دانشگاه «آل البیت» لبنان. کتاب او در سال 1996م/1417ق توسط انتشارات «مؤسسه الرساله» در کشور لبنان به چاپ رسیده است.

2- . این کتـاب در سـال 1999م توسـط انتشارات «مرکز الحضاره العربیه للإعلام والنشـر والـدراسات» در کشور مصـر به چاپ رسـیده است.

3- . این کتاب در سال 1423ق توسط انتشارات «دار قتیبه» در کشور لبنان به چاپ رسیده است.

موارد، کلی گویی بوده است. او از تعدادی از ابزارهای علمی در این زمینه کمک گرفته و با شروع بحث خود از تفسیر قرآن با قرآن و سپس تحقیق لغوی، صرفی، نحوی و اسلوب شناختی، بحثی اعتقادی - اسلامی را سامان داده و در انتها با مطالعه دینیِ تطبیقی به یاری مباحث اصولی و اجتهادی، به این نتیجه رسیده که «پیامبر امی» به معنای «پیامبر غیر اسرائیلی» است. یعنی او به بنی اسرائیل و به تعبیر دیگر، به یهود و مسیح منتسب نیست. ما در این کتاب، برخی ادلّه او را مورد رد و مناقشه قرار داده ایم.

«أمّیّه محمد جماعیه لاجهاله»(1) تالیف «محمد سلمان غانم»؛ فصول این کتاب درباره نظام اجتماعی اسلام است. هر چند تسمیه این کتاب به این عنوان، از باب تسمیه جزء به کل است، نویسنده در یکی از فصول این کتاب به بحث معنای «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) پرداخته و آن را منسوب به «امت» و «جماعت» می داند، یعنی پیامبری که منسوب به توده های مردم و اجتماع بشری است.

«أمّیّه النبی المصطفی الکریم»(2) تالیف «دکتر خلیل ابراهیم ملاخاطر العزّامی»- استاد علوم حدیث دانشگاه مدینه-؛ نویسنده در این کتاب، پس از تعریف «اُمّیّیت» و بیان حکمت «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص)، با 36 دلیل، «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) و ناتوانی ایشان بر خواندن و نوشتن را پیش و پس از بعثت اثبات کرده کرده است.

«أمّیّه محمد صلی الله علیه وسلم - هل کان یعرف القراءه والکتابه؟»(3) تالیف «خالد محمد عبده»؛ نویسنده در این کتاب، «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) و ناتوانی ایشان برخواندن و نوشتن را اثبات کرده و گفته که به تعلیم الهی در یک روز (روز صلح حدیبیه) بر خواندن و نوشتن توانا شده است. او در این کتاب به نقد و بررسی اقوال علماء در این باره پرداخته است.

1- . این کتاب در سال 2003م توسط انتشارات «دار الفارابی» در کشور لبنان به چاپ رسیده است.

2- . در سال 1425ق توسط انتشارات «دار القبله» در کشور عربستان منتشر است.

3- . در سال 2006م توسط انتشارات «مکتبه النافذه» در کشور مصر چاپ شده است.

«أمّيّه الرّسول والعرب.. وقضايا نقديه فی اللغه والأدب»(1) نوشته «جاسر أبو صفيه»(2)، نويسنده در اين كتاب با يک بررسی زبانشناختی در ميان لهجه های عربی شبه جزيره عربستان، اثبات كرده كه «اُمّی» به معنای مدير مدرسه، استاد، عالم، أصل و مرجع است نه كسی كه قادر بر خواندن و نوشتن نيست.

تاكنون مشهورترين ديدگاههای مفسران و محققان مسلمان و همچنين خاورشناسان - در زمينه معنای «امّی» و مساله توانايی يا ناتوانی پيامبر اكرم(ص) بر خواندن و نوشتن- به صورتی مشخص، مدون نشده و مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است. همچنين اشكالات طرح شده درباره درس ناخوانده بودن پيامبر اكرم(ص) به شكلی جامع مورد تحليل انتقادی قرار نگرفته است.

اهداف:

1- اثبات آنكه به كار رفتن وصف «اُمّی» درباره پيامبر اكرم(ص) صرفا به معنای «درس ناخوانده» است.

2- ارائه پاسخهايی استوار به اشكالات خاورشناسان درباره استفاده از كتب يهود و مسيحيت و ديگر مصادر و منابع در نگارش قرآن و در حقيقت، نفی دلالت اشتراكات قرآن و كتب عهدين بر استفاده قرآن از تورات و انجيل.

ضرورتها

1- واكاوی بحث «اُمّی» بودن پيامبر اكرم(ص) به صورت جامع و خالی از پيش فرضهای نادرست

2- تبيين معنای«اُمّی» بر اساس تحليل تاريخی، قرآنی، حديثی و عقلی

3- استناد به نص صريح آيات مرتبط

4- استناد به نص صريح روايات معتبر و كتب تاريخی قابل اعتماد و اخبار متقن

1- . در سال 2012م توسط انتشارات: «دار فضاءات للنشر والتوزيع» در كشور اردن به چاپ رسيده است.

2- . رئيس «بخش زبان عربی» دانشگاه اردن

5- اثبات بطلان اشکالات طرح شده مستشرقان به هدف اثبات استفاده پیامبر(ص) از عهدین

6- نفی دلالت اشتراکات مضمونی قرآن کریم و عهدین بر اقتباس قرآن از تورات و انجیل

7- ارائه پاسخ هایی قاطع به اشکالات طرح شده در این زمینه که به هدف تخریب اسلام و تعالیم آن و کم ارزش جلوه دادن آنها صورت گرفته است

روش تحقیق:

در این تحقیق ابتدا به معناشناسی وا ه «اُمّی» و گستره مفهومی و ریشه های لغوی آن در کتب لغت و کتب غریب الحدیث و غریب القرآن می پردازیم. سپس«اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) در منابع تفسیری را بررسی می کنیم. آنگاه به «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) در منابع حدیثی می پردازیم. چنان که در ادامه به دیدگاه محققان مسلمان در این باره خواهیم پرداخت و پس از آن دیدگاه خاورشناسان را در این باره خواهیم کاوید و در پایان به اشکالات موجود درباره درس ناخوانده بودن پیامبر اکرم(ص) می پردازیم که یکی از مهمترین آنها نفی دلالت اشتراکات قرآن و کتب عهدین بر استفاده قرآن از تورات و انجیل است و اثبات اینکه قرآن کریم تالیف پیامبر اکرم(ص) از کتب یهود و مسیحیت نیست بلکه قطعا وحی الهی است.

این تحقیق، به گونه ای سامان خواهد یافت تا یک بررسی جامعِ تحلیلی، تاریخی، قرآنی، حدیثی و عقلی را شامل باشد؛ چنان که سعی کرده ایم در این پژوهش از منابع تفسیری، حدیثی، تاریخی و رجالی قدیم و جدید شیعه و اهل سنّت، استفاده کنیم.

در واقع روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در این تحقیق، روشی استدلالی و احتجاجی است که طی آن، با گردآوری شواهد و قرائن موجود در منابع تفسیری، حدیثی، تاریخی و رجالی شیعه و اهل تسنن و منابع خاورشناسان، به عنوان داده ها و مواد اوّلیه، به تحلیل و نقد و بررسی موضوع مورد نظر می پردازیم.

2-1- مفاهیم

اُمّی:

برای ورود به بحث لازم است تا به مفهوم شناسی واژه ای بپردازیم که پژوهش مورد نظر حول محور آن می گردد.

ریشه های واژه «أُمّی»:

ادیبان عرب از دیرباز، لفظ «اُمّی» را منسوب از دو واژه دانسته اند که عبارتند از: «أُمّ» و «أُمّه».

واژه «أُمّ»:

خلیل درباره لفظ «أُمّ» معتقد است که قوم عرب به هر چیزی که دیگر چیزها به آن می پیوندد «أُمّ» می گوید؛ به عنوان مثال به مغز «أُمّ الرأس» گفته می شود [زیرا همه اعضای بدن، به نوعی، با مغز ارتباط دارند و بازگشت عملکرد همه آنها به مغز است]...؛ به شهر مکّه نیز «أُمّ القُری» گفته می شود، زیرا همه آبادی های اطراف مکّه به آن متصل می شوند و در واقع، هر شهری مرکز آبادی های اطراف خود به شمار می رود...؛ «أُمّ القرآن» نیز به هر آیه محکم (نه متشابه) از آیات شرایع، فرائض و احکام گفته می شود(فراهیدی، 1414ق: ج1، 105 - 104). خلیل تصریح می کند که واژه« أُمّ»، هم از نظر فعلی و هم از نظر اسمی، به معنای «قصد و آهنگ کاری داشتن» است(همان، 108).

ابن فارس معتقد است که واژه «أُمّ» به ضمّ همزه، می تواند این معانی را داشته باشد:

اصل؛ محلّ رجوع (ابن فارس،1420ق: ج1، 19)؛ محکم و استوار(همان، 20) و رئیس(همان، ص 24). ابن منظور و زمخشری نیز همین معنای چهارم را مورد تاکید قرار داده اند(ابن منظور،1388ق: ج12، 24؛ زمخشری، بی تا: 9).

به نظر راغب اصفهانی: « «أُمّ» به معنای مادر است» (راغب إصفهانی،1381ش: 86) که در واقع همان معنای رایج این واژه است.

ص: 26

از نظر جوهری و زمخشری، واژه«أَمّ» به فتح همزه، به معنای «قصد و آهنگ کسی را داشتن» (جوهری، 1990م: ج5، 1865؛ زمخشری، بی تا: 9) و از نظر راغب اصفهانی به معنای «سر کسی را شکستن» (راغب إصفهانی، 1381ش: 88) است.

به هر حال، آنچه مورد بحث ماست واژه «أُمّ» به ضمّ همزه است که مشهورترین معنایش «مادر» است، زیرا « مادر» اصل و ابتدای فرزندان است و همگی از او متولّد می شوند.

واژه «اُمّه»:

واژه «اُمّه» نیز از ریشه «اَ مَ مَ» است. «ابن اَنباری» معتقد است که «اُمّه» کلمه ای از «أَضداد» است؛ «أُمَّه» به شخص صالح و نیکوکار – که در انجام کار خیر، پیشرو می باشد و دیگران در انجام کار خیر، به او إقتداء می کنند – نیز گفته می شود، همچنان که در سوره نحل آیه (120) آمده است: (إنَّ إِبْرٰاهیمَ کانَ أُمَّةً قانِتاً لِلَّهِ حنیفاً) (ابن أنباری، 1407ق: 270-269) همچنین معتقد است که به جماعت، «اُمّه» گفته می شود، چنان که در آیه (وَجَدَ عَلَیه أُمَّةً مِنَ النّاسِ یَسْقُونَ)(1) آمده است؛ به شخصی که به تنهایی، خودش، یک دین واحد دارد « اُمّه» گفته می شود؛ « سعید بن عمرو بن نفیل» گوید: گفتم: ای رسول خدا ! شما اوصاف پدرم را دیده و شنیده اید، آیا برای او طلب مغفرت نمی کنید؟ رسول خدا(ص) فرمود: بله، برای او طلب مغفرت و آمرزش خواهم کرد، بدان که او در روز قیامت در حُکم یک اُمّت برانگیخته خواهد شد» (همان، 270)؛ همین معنای اخیر به نقل از فراهیدی نیز آمده است (فراهیدی، 1414ق: ج1، 105). پس از نظر ابن انباری «اُمّه»، به ضمّ همزه به معنای «جماعت»، «شخصی که به تنهایی دینِ واحدی دارد» و «شخص نیکوکار و پیش قدم در کار خیر » است.

1- . قصص/23

ابن منظـور نیز معنـای اول را متـذکر شـده است(ابن منظـور، 1388ق: ج12، 26). چنـان که جـوهری معتقـد است این واژه به معنـای «جماعت» و «دین» است (جوهری، 1990م: ج5، 1864).

ابن فـارس نیز معتقـد است این واژه به معنـای «دین»، «بـدن و صورت انسـان»، «طـاعت» و «مرد عـالـم و دانشـمند» است (ابن فـارس، 1420ق: ج1، 22). فیروزآبادی معتقـد است این واژه به معنای «دین »،«طاعت» و«بـدن و صورت انسان» است (فیروزآبادی،1419ق: 1076).

بنابر این به نظر می رسـد که مشـهورترین معنای «اُمّه»، «جماعت» است که آداب، رسوم ، عقاید و افکار تقریباً مشابه و یکسانی دارند و به عنوان یک مجموعه واحد به شمار می روند.

«اُمّی» در لغت:

واژه «اُمّی» می توانـد منسوب از «اُمّ» یا «اُمّه» باشـد؛ بنابراین اگر واژه «اُمّی» اسم منسوب از «اُمّ» باشد، به این معناست که آن شـخص بر اصل ولادت از مادر باقی مانده و بهره ای از نوشـتن ندارد و نیز اگر منسوب از « اُمّه» باشد، به این معناست که آن شـخص، منتسب به امّت است و از آنجـا که عـامّه مردم و توده آنها درس ناخوانـده هسـتند و به طور معمول، نه همیشه، حالات درشت خویی، تهوّر و بـددهنی در میانشان رواج دارد، فرد «اُمّی»، یعنی، کسـی که دارای سطح پایینی از فرهنگ و آداب و رسوم اجتماعی است و مانند عامّه مردم زندگی می کند و بیشتر ارتباطش با عموم مردم است؛ نه خصوص آنها. از این رو چندان تفاوتی نمی کند که «اُمّی» منسوب از «اُمّ» یا «اُمّه» باشد.

به هر رو، واژه «اُمّی» می تواند در این سه معنا به کار رود:

1- کسـی که بر اصل خلقت از مادرش باقی مانده و نمی تواند بنویسد(راغب إصفهانی،1381ش: 87؛ ابن منظور، 1388ق: ج34،12؛ فیروزآبادی،1419ق: 1077)

2- کسی که نمی تواند بنویسد(راغب إصفهانی، 1381ش: 87؛ ابن فارس، 1420ق: ج22،1؛ فیروزآبادی،1419ق: 1077)

3- فرد نادان، زُمُخت و بی ادب، درشتخو، بددهن و کم سخن(فیروزآبادی، 1419ق: 1077).

از آنجا که «اُمّی» یا منسوب به «اُمّ» و یا «اُمّه» است، هر آنچه معنای آن دو واژه باشد، در معنا کردن «اُمّی» تاثیر خواهد داشت زیرا «اُمّی» منسوب به آن دو است. به نظر می رسد، «اُمّی» به معنای «درس ناخوانده» است؛ یعنی، کسی که نزد کسی برای آموزش خواندن و نوشتن نرفته و بر این دو امر توانا نیست. دلیل صحت این دیدگاه، معانی لغوی ریشه های این واژه است. معنای لغوی سومی که فیروزآبادی بیان کرده بود، اگرچه می تواند بر قوم عرب زمان رسول خدا(ص) اطلاق شود، ولی هرگز درباره پیامبر اکرم(ص) صدق نمی کند بلکه ایشان خلاف آن ویژگیها را داشته و از فضایل و سجایای اخلاقی والایی برخوردار بوده است.

منابع تفسیری

منظور ما در اینجا از منابع تفسیری، تفاسیر شیعه و اهل سنت است که برخی از مهمترین آنها در میان شیعه عبارتند از: «تفسیر القمی»، علی بن ابراهیم قمی (م حدود 307ق)؛ «تفسیر الفرات الکوفی»، فرات بن ابراهیم کوفی(م حدود 307ق)، «تفسیر العیاشی»، محمد بن مسعود عیاشی (م حدود320ق)؛ «التبیان فی تفسیر القرآن»، شیخ طوسی(م460ق)، «مجمع البیان لعلوم القرآن»، طبرسی(م548ق)؛«الصافی»، فیض کاشانی(م1091ق)؛«البرهان فی تفسیر القرآن»، بحرانی(1107ق)، «نور الثقلین»، حویزی(1112ق)؛ «المیزان فی تفسیر القرآن»، علامه طباطبائی(م1402ق/1360ش) و...؛ مهمترین منابع تفسیری اهل سنت عبارتنداز: «جامع البیان عن تاویل آی القرآن»، طبری(م310ق)، «الکشف و البیان»، ثعلبی(م427ق)؛ «الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل»، زمخشری(م538ق)؛ «مفاتیح الغیب»، فخرالدین رازی(م606ق)؛ «انوار التنزیل و اسرار التأویل»، بیضاوی(م691ق)؛ «البحر المحیط»، ابوحیان اندلسی(م745ق)؛ «تفسیر القرآن العظیم»، ابن کثیر دمشقی(م790ق)؛ «الجواهرالحسان»، ثعالبی(م876ق)؛ «المنار فی تفسیر القرآن»، رشید رضا(م1354ق)؛ «التحریر و التنویر»، ابن عاشور (م1393ق) و....

منابع حدیثی

منظور ما در اینجا از منابع حدیثی، کتابهای حدیثی شیعه و اهل سنت است که مهمترین آنها در میان شیعه عبارتنداز:«الکافی»، شیخ کلینی(م329ق)؛ «من لایحضره الفقیه»، شیخ صدوق (م381ق)؛ «تهذیب الاحکام»، شیخ طوسی(م460ق) و«الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار»، شیخ طوسی (م460ق) که به «کتب اربعه» مشهورند و جوامع حدیثی متقدم شیعه به شمار می روند. نیز برخی از شروح معروف آنها مانند: «مرآه العقول فی شرح اخبار آل الرسول»، علامه محمد باقر مجلسی(م1111ق)؛ «الصافی فی شرح الکافی» به زبان فارسی و «الشافی فی شرح الکافی» به زبان عربی، ملا خلیل قزوینی(م1089ق) که از شروح مهم کتاب «کافی» هستند؛ نیز «روضه المتقین» به زبان عربی و «لوامع صاحبقرانی» به زبان فارسی، علامه محمد تقی مجلسی(م1070ق) که از شروح مهم کتاب «من لایحضره الفقیه» هستند؛ نیز «ملاذ الاخیار»، علامه محمد باقر مجلسی (م1111ق) و «مقصود الانام»، سید نعمت الله جزایری(م 1112ق) که از شروح مهم «تهذیب الاحکام» هستند؛ نیز «استقصاء الاعتبار»، محمد بن حسن بن زین الدین عاملی (م1030ق)؛ «مناهج الاخبار»، کمال الدین احمد بن زین العابدین عاملی (زنده در 1039ق)؛ «جامع الاخبار»، عبداللطیف بن علی بن ابی جامع (م 1050ق) و «کشف الاسرار»، سید نعمت الله جزایری (م 1112ق) که از شروح مهم کتاب «الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار» هستند. همچنین «الوافی»، فیض کاشانی(م1091ق)؛ «وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه»، شیخ حر عاملی(م1104ق) و «بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار»، علامه محمد باقر مجلسی(م1111ق) که جوامع حدیثی متاخر شیعه هستند.

مهمترین منابع حدیثی اهل سنت نیز عبارتند از: «الجامع الصحیح»، محمد بن اسماعیل بخاری (م256ق)؛ «الجامع الصحیح»، مسلم بن حجاج قشیری (م261ق)؛ «کتاب السنن»، ابن ماجه (م273ق)؛ «کتاب السنن»، ابوداود(م275ق)؛ «کتاب السنن»، تِرمَذی(م279ق) و «کتاب السنن» («السنن الصغری» یا «المجتبی»)، نَسائی(م303ق) که به «صحاح سته» مشهورند و جوامع حدیثی متقدم اهل سنت به شمار می روند. نیز کتبی

مانند: «موطّا»، مالک بن انس (م179ق)؛ «کتاب السنن»، دارمی (م255ق) و «مسند»، احمد بن حنبل (م341ق) که گاه در ردیف «صحاح سته» از آنها یاد شده است. نیز برخی از شروح معروف «صحاح سته» مانند: «فتح الباری»، ابن حجر عسقلانی (م825ق)؛ «عمده القاری»، بدرالدین محمود بن احمد عینی (م855ق) و «ارشاد الساری»، قسطلانی (م923ق) که از شروح معروف «صحیح البخاری» هستند. نیز «الاکمال فی شرح صحیح مسلم»، قاضی عیاض (م544ق)؛ «المنهاج فی شرح صحیح مسلم بن حجاج»، نووی(م676ق) و «الدیباج علی صحیح مسلم بن حجاج»، سیوطی(م911ق) که از شروح مهم «صحیح مسلم» هستند. نیز «جامع الاصول»، ابن اثیر جزری (م606ق)؛ «جامع المسانید و الالقاب»، ابن جوزی (م597ق)؛ «جامع المسانید و السنن»، ابن کثیر (م774ق)؛ «جامع الاحادیث»، سیوطی (م911ق) و «کنز العمال»، متّقی هندی (م975ق) که از مهمترین جوامع حدیثی متاخر اهل سنت به شمار می روند.

خاورشناسان

اشاره

از خاورشناسی یا شرق شناسی در عربی با «استشراق» و در انگلیسی با «Orientalism» یاد می شود. این واژه به معنای «شرق شناسی» (هورنبی(1)، 1989م: 873) به کار رفته است (در این باره نک: اسکندرلو، 1387ش: 36).

استشراق در لغت:

«Orientalism» که به معنای مکتب خاورشناسی بوده، از سه واژه تشکیل یافته؛ «Orient» به معنای شرق است، پسوند «al» صفت ساز است و از این رو «Oriental» به معنای شرقی است؛ یعنی، هر چیز متعلق به شرق اعم از انسان و سرزمین و غیر آن(هورنبی، همان)؛ پسوند «ism» نیز برای مکتب به کار می رود(همان:666).

استشراق در اصطلاح:

بهترین و جامعترین تعریف برای «استشراق»، آن است که خاورشناسی را دو گونه بدانیم و برای هر یک تعریفی خاص و ویژه ارائه کنیم:

1- Hornby .

1. «استشراق» به معنای عام: مجموعه فعالیت های پژوهشی غربیان درباره ابعاد مختلف کشورهای شرقی به جز بعد دینی آنها.

2. «استشـراق» به معنای خاص: اسـلام شناسـی از سوی غیر مسـلمانان، که این تعریف مصطلح حوزه های علمیه و جوامع فرهنگ دینی است(زمانی، 1385ش: ص50-51).

مراحل استشراق:

اشاره

جریان استشراق در طول مسیر خود، مراحل و دورانهای متعددی را پشت سر گذاشته که به ترتیب عبارت اند از:

شرق شناسی عام

ایـن دوره که اولین مرحله است، از قرن 6 ق.م تا قرن 6 م را شامـل می شود. اولین رابطه تاریخی میان شـرق و غرب، در پی رابطه تجاری دوران کنعـانی هـا (قبائـل سامی که از نسل کنعان بن سام بن نوح بودنـد و به لغتی مشابه لغت عرب سـخن می گفتنـد. نخست در ساحل خلیـج فارس پیـدا شدنـد و سـپس به سوریه رفتنـد. گروهی آنجا ساکن شدنـد و به زراعت و گله داری پرداختند و گروهی دیگر در ساحل دریای مـدیترانه مسـتقر شدنـد) به وجود آمد، درگیری قدرت در قرن شـشم ق.م بین حکومت ایران و یونان بود، یونانیان از آن دوره اقدام به شناخت شـرق کردنـد تا رقیب خود را بشناسـند و راه های مقابله، دفاع و تهاجم را بیابنـد. اولین خاورشـناس آن دوران مورخ بزرگ یونانی هیردوتس بود. وی مجموعه مشاهـداتش را از سـرزمین هـایی چون ری، عراق، مصـر، شـام، جزیره العرب و نیز مردم شناسـی و عادات و تجارت ها و کالاهای تجارتی آن ها را در کتاب خویش ثبت کرد. دومین ارتباط، در قرن چهارم ق.م به وجود آمـد که اسـکندر مقدونی - پادشاه یونان - به ایران و کلیه سـرزمین های مشرق زمین حمله کرد، و با تئوری «تک قطبی کردن کره زمین» سراسر آسیا را اشغال کرد تا به دروازه های چین رسـید، و چون مرگش در آن سال، فرا رسـید لشگرکشی های غرب به شرق متوقف شد، اسکندر در این حملات برای فتح جزیره العرب گروهی را به فرماندهی ارخیاس(1) مأموریت داد تا از شهر بابل به سوی بحرین

1- Archias .

گسیل شود و اطلاعات مورد نیاز برای یک حمله موفق را جمع آوری کند، وی اطلاعات فراوانی را از آن سرزمین جمع آوری کرد که بخشی از اسناد شرق شناسی غربیان را تشکیل می دهد (نک: شرق شناسی، ادوارد سعید، ص 112).

شناخت نخستین غربیان از اسلام در دوران پیدایش اسلام

دوره دوم، آشنایی غرب با اسلام است. وقتی پیامبر اکرم(ص) پیروان همه ادیان را به آیین اسلام فراخواند، دانشمندان مسیحی و یهودی و مردم و دیگر ادیان، انفرادی، گروهی و یا سازمانی برای شناخت این دین جدید و پیامبر آن به مدینه آمدند و درباره اسلام تحقیقاتی کردند که در نتیجه جمعی از آنان مسلمان شدند و پاره ای نیز اطلاعات و اخبار نو را به مردم و مسئولان سرزمین خود منتقل کردند. با این همه، گروهی هم از سر لجاجت، به مبارزه با اسلام پرداختند. نامه هایی که پیامبر اکرم(ص) به پادشاهان کشورهای غرب و شرق فرستادند، انگیزه اسلام شناسی را در آنان ایجاد کرد؛ برخی استقبال کردند و با نگاه خوش بینانه معارفی از اسلام را به طور درست فرا گرفتند و پاره ای نیز دشمنانه، به پژوهش درباره اسلام پرداختند و اغتشاشات و درگیری هایی ایجاد کردند(نک: احمدی میانجی، 1363ش: 121).

غرض ورزی در اسلام شناسی و نگارش انتقادی درباره اسلام

دوره سوم دوره نگارش انتقادی علیه اسلام است. قرن هشتم میلادی (قرن دوم هجری)، یوحنای دمشقی (749 - 676 م.) که در سایه خلافت امویان زندگی و به دربار امویان خدمت می کرد، اولین فرد مسیحی بود که به طور رسمی به نقد اسلام روی آورد و کتاب هایی در ردّ آن نوشت به نام: «محاوره مع مسلم» (گفتگو با یک مسلمان) و کتاب «ارشادات النصاری فی جدل المسلمین» (راهنمایی مسیحیان در مناظره با مسلمانان) (نک: زقزوق، 1404ق: 19). یوحنا یک شرقی بود و در سرزمین شرق در دولت امویان زندگی می کرد. بنابر این شاید نتوان او را آغازگر شرق شناسی غربیان قلمداد نمود، ولی چون به عنوان غیر مسلمان مسیحی نقد اسلام شناسی را شروع کرد، می توان او را پایه گذار جریان ضد اسلامی استشراق تبشیری(شرق شناسی با رنگ و لعاب مذهبی که بیشتر

در میان مسیحیت رواج دارد و هدف آن مسیحی سازی متدینان دیگر ادیان است) دانست. با این همه، این پژوهشها در قرن های اولیه اسلام، تا حد زیادی سازمان نیافته بود.

ترجمه قرآن از سوی کلیسا

دوره چهارم آغاز ترجمه قرآن از سوی کلیسا است. راهبی مسیحی به نام «پطروس»، نخستین بار در سال 1143 م. اقدام به اولین ترجمه قرآن به زبان لاتین کرد و پس از آن، ترجمه های دیگری از قرآن انجام شد (نک: عقیقی، 1980م: 122).

جنگهای صلیبی

دوره پنجم، آغاز جنگهای صلیبی و دفاع کلیسای غرب است. دعوت مردم نقاط مختلف جهان به اسلام در پنج قرن اول با استقبال مردم سرزمین های مختلف مواجه شد. عقل گرایی، استواری ادله و مبانی عقاید اسلامی، جامعیت اسلام و معنویت گرایی آن و نیز اخلاق پیامبر، عامل عمده ای در پذیرش آزادانه این دین از سوی جوامع شرق و غرب بود؛ اما ورود اسلام به اروپا و اندلس و مرزهای فرانسه، ناگهان پاپ و کلیسا را که بر اروپا حاکمیت مطلق داشتند، به وحشت انداخت؛ بنابر این، از قرن دهم میلادی پاپ ها و کشیش های بزرگ، به اسلام شناسی و شرق شناسی روی آوردند و به آموختن زبان عربی و ترجمه قرآن کریم و نوشتن نقد بر آن مشغول شدند(نک: فوک، 2001م: 15- 20؛ حاج، بی تا: 44). ناکامی دستگاه پاپ در این مبارزه به خاطر ضعف شدید علمی، موجب شد کلیسائیان به برخورد نظامی و خشن فیزیکی مصمم شوند و جنگ های دویست ساله صلیبی را راه بیندازند تا با ساقط کردن کاخ تمدن اندلس اسلامی، راه پیشروی فرهنگ اسلامی در غرب را بگیرند. کلیسا که موجودیت دین مسیحیت را با حضور دین جدید کامل تر در صحنه فرهنگ جهانی در خطر دید، به دست و پا افتاد و به شناسایی کامل معارف این دین و ملت عرب و امت اسلامی و کشورهای اسلامی شرق روی آورد تا اولاً: راه های دفاع در برابر پیشرفت بیشتر فرهنگ اسلام را بشناسد و ثانیاً: به راه های تبشیر و تبلیغ مسیحیت و برگرداندن «تازه مسلمانان» به دین نصرانی و مسیحی نمودن دیگر مسلمانان مشرق زمین دست یابند(نک: فوک، 2001م: 15- 14).

انتقال تمدن اسلام به غرب

دوره ششم که دوره انتقال تمدن اسلام به غرب است، از قرن 13 میلادی آغاز می شود. پاپ «رایموند لول»(1)، مؤسس اولین مرکز آموزش زبان عربی و معارف اسلامی مستشرقان، با مشاهده ناکامی تبلیغ مسیحیت در جنگ ها به این نتیجه رسید که باید کار قوی فرهنگی برای تبلیغ مسیحیت انجام بگیرد؛ از این رو وقتی کشیش شد، تشخیص داد که برای مبارزه اسلام راهی جز مراجعه مستقیم مبلغان به معارف و متن قرآن و قناعت نکردن به نقل قول دیگران وجود ندارد؛ وی نُه سال به فراگیری زبان های اسلامی و شرقی پرداخت و در پایان، کتابی در زمینه تبیین قوانین مناظره همراه با راه های استدلال منطقی و مثال های مناسب تألیف کرد. او معتقد بود که برای این کار باید «مؤسسه آموزشی عربی و تقویت فرهنگی مبشرین علیه اسلام» را به عنوان رشته تخصصی تشکیل دهد. وی پس از کسب موافقت «یعقوب اول» و پادشاه «جیمز دوم» این مؤسسه را با جذب سیزده مُبشّر تأسیس کرد. برای گسترش اجرای این پیشنهادش به پاپ نیکولای سوم و پس از وی به هونوریوس چهارم و پس از وی به نیکولاس چهارم مراجعه و مصرّانه از آنان درخواست حمایت می کرد؛ اما هیچ گاه با طرح او موافقت نمی کردند؛ زیرا امید به تأثیرگذاری فرهنگی بر مسلمانان را به این سادگی، ساده اندیشانه می دانستند، وی مجموعه آرزوهای تبشیری و تجربیات خویش را در کتابی به سال 1285 منتشر کرد. تا آن که کشیش لولوس به مقام اسقف ارتقا یافت و پس از آن به مقام «پاپ» رسید. در آن زمان بود که از موضع قدرت خودش وارد اجرای گسترده این پروژه ابتکاری شد و گروه های مبشر را به انحای عالم اعزام می کرد تا تفکر کاتولیک را ترویج کنند و زبان های مختلف را نیز فرا بگیرند. وی افرادی را که از ادیان دیگر به دین مسیحیت روی آورده بودند، موظف کرد تا زبان های مادری شان را به مبشران آموزش دهند(نک: فوک، 2001م: 31). پاپ لول در پایان عمر خویش، قانونی را در کنفرانس وین تصویب کرد که پنج دانشگاه غرب «پاریس، آکسفورد، بولونیا، سلمنکا و دانشگاه اداره مرکزی پاپ» موظف اند استادان زبان های شرقی را برای آموزش دادن به دانشجویان به کار بگیرند؛ مانند زبان های عربی، عبری، یونانی، کلدانی ... (نک: همان).

1- Raymon Lull .

کنفرانس وین – شورای مجمع عمومی کشیشان جهان در کلیسای شهر «وین» در سال 1312 م. (712 ق) – اجلاسی را به پیشنهاد «روجر بیکن» و توصیه های اکید پاپ لول تشکیل داد و تصویب کرد که زبان های شرقی (عربی، یونانی، عبری و سریانی) در دانشگاه های پاریس، آکسفورد، بلونیا، آوینیون و سالامانکا و ... تدریس شود(نک: سعید، 1361ش: 95).

انتشار کتب اسلامی و ضد اسلامی

دوره هفتم آغاز نشر کتب اسلامی و ضد اسلامی است. مستشرقان پیش از قرن 16 برای دست یابی به کتب شرقیان و از جمله کتب اسلامی، نسخه های خطی شرقیان را می خریدند و یا استنساخ می کردند؛ اما در دهه 80 قرن شانزدهم میلادی، اسقف «دوق توسکانا» و «فردیناند فون میدیشی» با ترغیب پاپ اعظم و حمایت «گریگور پنجم» (1585–1572 م) برای نخستین بار حروف عربی – به صورت قطعات حروف که قابل کنار هم گذاشتن باشند، به دست یک ایتالیایی به نام «گیوفانی باتیستا رایموندی» در رم - ساخته شد و بر اساس آن چاپخانه کتب عربی را تأسیس کردند که در نتیجه مجال تازه ای برای استفاده غربیان از کتب عربی باز شد؛ یکی از پدیده های مهم این قرن چاپ کتب مسلمانان بود که در سال 1586 م آغاز شد. چاپخانه ها به دستور کاردینال «فردیناند مدیسی»(1) تأسیس شده بود، چاپ این کتاب ها را به عهده گرفتند، که از مهم ترین آنها می توان به کتب آنها به کتب ابن سینا در پزشکی و فلسفه اشاره کرد(نک: زقزوق، 1404ق: 30). سپس کشور هلند وارد عرصه چاپ کتب عربی شد و فرانشیکو (متوفی 1597 م) به ساخت حروف عربی برای چاپخانه اقدام کرد که می توان این تاریخ را خشت زیربنای صنعت چاپ کتب عربی چهارصد ساله لیدن به شمار آورد. صنعت چاپ کتب عربی در آلمان نیز سال 1575م با تلاش پزشک «بیتر کیریستن» آغاز شد(نک: فوک، 2001م: صص61–64).

1- . Ferdinand de medici

دوره هشتم، که از قرن 17 میلادی شروع میشود، عصر توسل استشراق تبشیری به «محاکمه تفتیش عقاید» و تبعید برای پایان دادن به حضور اسلام در اسپانیاست. کلیسا و کشیشان شرق شناس که در قرن 14 شاهد بودند، هیچ میدانی برای تبلیغ مسیحیت جز اسپانیا ندارند و از طرفی با مقاومت مسلمانان اسپانیا نیز مواجه شدند. اسقف کسیمانیس و کشیش تالافیرا تصمیم آخر را گرفتند و مسلمانان اسپانیا را بین دو راه مخیّر کردند: 1- تعمید و پذیرش آیین مسیحیت؛ 2- مهاجرت به کشورهای دیگر. بر اثر این تصمیم حکومتی عدّه ای از مسلمانان اسپانیا به کشورهای دیگر و غالباً به مغرب (مراکش) هجرت کردند، و بقیه مسلمانان هم با استفاده از اصلِ «تقیه» و تجویز قرآن مبنی بر «جواز اظهار کفر و اخفای اسلام در شرایط اضطراری» ظاهراً دین مسیحی را قبول کرده و هم چون آنان به عبادت در کلیسا و ازدواج پسرانشان با دختران مسیحی - نه بالعکس - (1)و

شرب خمر و خوردن گوشت خوک پرداختند. کلیسا که در طول یک قرن متوجه این دوگانگی و عدم ایمان قلبی مردم به مسیحیت شده بود، به این تسلیم های ظاهری اکتفا نکرد و محکمه های تفتیش عقاید تأسیس و به محاکمه افراد پرداخت. در قرن 16 میلادی با ظهور و اقتدار مجدد امپراطوری عثمانی، مسلمانان اسپانیا قدرت تازه ای یافتند؛ از این رو، کلیسا ناچار شد در اول قرن 17 سال 1609 رسماً دستور اخراج همه مسلمانان از اسپانیا را صادر کند. بر اثر همین فرمان، اغلب مسلمانان از اسپانیا به شمال آفریقا مهاجرت کردند و بدین وسیله توانستند پایان حضور اسلام را در شبه جزیره اسپانیا اعلام نمایند(نک: فوک، 2001م: 37-38.). غرب تا قرن 16 میلادی در صدد راست کردن قامت خویش بود تا در برابر قدرت امپراطوری خلافت اسلامی بتواند خود را از نابودی نجات دهد؛ اما با مرگ سلطان محمد فاتح در سال 1481م و افول تدریجی خلافت «سلطان سلیم اول» و «سلطان سلیمان قانونی» و عدم قدرت مدیریت آن همه سرزمین های پهناور اسلامی امپراطوری عثمانی، تلاش غرب برای در هم شکستن اقتدار رقیب و تجزیه دولت بزرگ

1- . تصور اینکه مسلمانان در این شرایط، فقط اجازه ازدواج پسران خود با دختران مسیحی را داده باشند و نه بالعکس، مشکل به نظر میرسد.

عثمانی و استعمار هریک از سرزمین های شرق و اسلامی به وسیله یک دولت غربی آغاز شد. از قرن17 بیشترین پژوهشگران غربی که به سرزمین های شرقی و اسلامی وارد شدند، جاسوسان استعمار انگلیس و فرانسه و دیگر دولت های اروپایی و آمریکایی بودند؛ مانند لورانس – جاسوس انگلیسی و طراح تجزیه امپراطوری عثمانی در جنگ جهانی اول –، آرمینوس وامبری – جاسوس اعزامی انگلیس به ایران و آسیای میانه –، سنوک هرخرونیه – جاسوس هلندی اعزامی به حج –، انگلس – جاسوس آمریکا و اولین مستشرق آمریکایی در مصر –، سیاحان انگلیس در هند برای استعمار هندوستان و نیز همه کارشناسان اعزامی دول غربی به سفارت خانه های خود در تمام کشورهای شرقی (نک: زمانی، 1386ش: ش2، صص 69 – 68). یکی از بهترین نشانه های نقش «انگیزه سیاسی» در پژوهش های خاورشناسی و پیوند و ارتباط تنگاتنگ بین آن ها، تقارن دوره رشد آن ها بوده است. ادوارد سعید می نویسد: «دوره رشد سریع در مؤسسات شرق شناسی و محتوای آن ها دقیقاً با دوره توسعه قلمروی جغرافیایی سلطه اروپا منطبق است. در خلال سال های 1815 تا 1914 م. حجم آن بخش از کره زمین که مستقیماً زیر سلطه استعماری اروپا قرار داشت، از 35% سطح کره زمین به 85% آن افزایش پیدا کرد. تمام قاره های زمین به نحوی از این مداخله استعماری تأثیر پذیرفتند، به خصوص قاره های آفریقا و آسیا بزرگ ترین امپراطوری های مستعمراتی دوران انگلستان وفرانسه بودند.» (نک: سعید، 1361ش: ص 79).

استشراق علمی

دوره نهم شروع شرق شناسی علمی از قرن بیستم میلادی است. از ابتدای قرن بیستم میلادی و اندکی از نیمه های قرن نوزدهم، تعدادی از دانشمندان و پژوهشگران در کشورهایی چون: هلند، فرانسه، آلمان و پاره ای محققان در دیگر کشورها به این نتیجه رسیدند که جهت گیری عمومی استشراق و اسلام پژوهی غرب در طول تاریخ، مغرضانه و غیر منصفانه بوده، و غالباً در جهت اهداف تبشیری و استعماری انجام گرفته است. برخی از آنان از این پیشینه ناصحیح احساس شرمندگی کرده اند (نک: زقزوق، 1404ق: 32). جمعی از مستشرقان معاصر سعی دارند خود را از تعصب ها و تحریف ها کج فهمی های

مستشرقان قرن های پیشین تبرئه کرده و دوره حاضر استشراق را «دوره واقع نگری» بنامند. (نک: عانی، 2000م: 132). لذا در این یکی دو قرن اخیر با چهره های استشـراق منصف علمی همچون یوهان باکب رایسـکه، یوهان فوک مؤلف کتاب «تاریخ حرکه الاستشـراق»، ادوارد سعید اسـتاد دانشگاه کلمبیای نیویورک و مؤلف مسیحی کتاب «شرق شناسی»، «ونسنگ» مؤسس و طراح «دائره المعارف اسلام» لیدن و «معجم احادیث نبوی» مواجه می شویم. بنابراین، نباید فراموش کرد که شاید یک جریان عظیم تاریخی خاورشناسـی و اسـلام شناسـی به دو دوره ظاهری «خاورشناسی قدیم(1)» و «خاورشناسی جدید(2)»

تقسـیم شده است. شخصـیت های برجسـته ای از این طیف در قرون اخیر ظهور کردند؛ مانند: «جان یعقوب رایسـکه» آلمانی، «گوستاو فلوگـل» آلمـانی، «ژول لابوم» فرانسوی، «ادوارد مونیته» فرانسوی، ونسـینگ هلنـدی، «یوهـان فوک» آلمـانی، «نیکلسون» عرفان شـناس انگلیسـی، «موریس بوکای» فرانسوی، «جرج جرداق» مسـیحی، «جان دیون پورت» انگلیسی، «ایزوتسو» ژاپنی، «ادوارد سعید» و «شهید دکتر ادواردو آنیلی» ایتالیایی(نک: زمانی، 1386ش: ش2، صص 76-77).

1- . Old Orientalism

2- . New Orientalism

فصل دوم: «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع تفسیری و حدیثی

اشاره

ص: 40

1-2- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع تفسیری

اشاره

در ایـن بخش می خـواهیم «اُمّی» بـودن پیـامبر اکرم(ص) را در تفاسـیر قرآن مـورد بحث قرار دهیم. بایـد دیـد که مفسـران مسـلمان، چه معناهایی برای واژه «اُمّی»، به عنوان یکی از اوصاف پیامبر اکرم (ص) بیان کرده اند. تلاشـمان بر آن است تا با بهره گیری از کتب تفسـیری دو فرقه شیعه و اهل سنّت، معنای واژه «اُمّی» و دیگر اشتقاقات آن را بیان نمائیم و به تحلیل و بررسی آن بپردازیم. با جستجو و تتبّعی دقیق در قرآن، شـش آیه به چشم می خورد که در آنها واژه های «اُمّی»، «اُمّیون» و «اُمّیین» آمده است؛ این شش آیه، به ترتیبی که در قرآن آمده، عبارت اند از:

1- (وَ مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لايَعْلَمُونَ الْكِتابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ)(1) (بقره/78)

2- (فَإِنْ حَاجُّوکَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ وَ مَنِ اتَّبَعَنِ وَ قُل لِّلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَ الْأُمِّيِّينَ أَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَ إِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْکَ الْبَلاغُ وَ اللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ)(2) (آل عمران/20)

3- (وَ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْکَ وَ مِنْهُم مَّنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَّا يُؤَدِّهِ إِلَيْکَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِماً ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ وَ يَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ)(3) (آل عمران/75)

1- . و [بعضی] از آنان بی سوادانی هستند که کتاب [خدا] را جز خیالات خامی نمی دانند و فقط گمان می برند.

2- . پس اگر با تو به محاجه برخاسـتند بگو من خود را تسلیم خدا نموده ام و هر که مرا پیروی کرده [نیز خود را تسلیم خدا نموده است] و به کسانی که اهل کتابند و به مشـرکان بگو آیا اسـلام آورده اید پس اگر اسـلام آوردند قطعا هدایت یافته اند و اگر روی برتافتند فقط رساندن پیام بر عهده توست و خداوند به [امور] بندگان بیناست.

3- . و از اهل کتاب کسی است که اگر او را بر مال فراوانی امین شمری آن را به تو برگرداند و از آنان کسی است که اگر او را بر دیناری امین شمری آن را به تو نمی پردازد مگر آنکه دایما بر [سر] وی به پا ایستی این بدان سبب است که آنان [به پندار خود] گفتند در مورد کسانی که کتاب آسمانی ندارند بر زیان ما راهی نیست و بر خدا دروغ می بندند با اینکه خودشان [هم] می دانند.

4- (الّذِینَ یَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِیَّ الْأُمِّیَّ الّذِی یَجِدُونَهُ مَکْتُوباً عِنْدَهُمْ فِی التَّوْراهِ وَ الْإِنْجِیلِ یَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْکَرِ وَ یُحِلُّ لَهُمُ الطَّیِّباتِ وَ یُحَرِّمُ عَلَیْهِمُ الْخَبَائِثَ وَ یَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَ الْأَغْلالَ الَّتِی کانَتْ عَلَیْهِمْ فَالَّذِینَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِی أُنْزِلَ مَعَهُ أُولئِکَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ)(1) (اعراف/157)

5- (قُلْ یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنِّی رَسُولُ اللَّهِ إِلَیْکُمْ جَمِیعاً الَّذِی لَهُ مُلْکُ السَّماوَاتِ وَ الْأَرْضِ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ یُحْیِی وَ یُمِیتُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ النَّبِیِّ الْأُمِّیِّ الَّذِی یُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ کَلِمَاتِهِ وَ اتَّبِعُوهُ لَعَلَّکُمْ تَهْتَدُونَ)(2) (اعراف/158).

6- (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولاً مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیَاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتَابَ وَ الْحِکْمَهَ وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ)(3) (جمعه/2).

در ابتدا به ترتیب نظرات مفسران مسلمان را درباره معنای «اُمّی» ومشتقات آن در این آیات و نیز دو آیه آخر که به بحث خواندن ونوشتن پیامبر اکرم(ص) مرتبط است ذکرکرده و سپس با تکیه بر این نظرات، وجوه معنای «اُمّی» را مورد اشاره قرار می دهیم.

1- . همانان که از این فرستاده پیامبر درس نخوانده که [نام] او را نزد خود در تورات و انجیل نوشته می یابند پیروی می کنند [همان پیامبری که] آنان را به کار پسندیده فرمان می دهد و از کار ناپسند باز می دارد و برای آنان چیزهای پاکیزه را حلال و چیزهای ناپاک را برایشان حرام می گرداند و از [دوش] آنان قید و بندهایی را که بر ایشان بوده است برمی دارد پس کسانی که به او ایمان آوردند و بزرگش داشتند و یاریش کردند و نوری را که با او نازل شده است پیروی کردند آنان همان رستگارانند.

2- . بگو ای مردم من پیامبر خدا به سوی همه شما هستم همان [خدایی] که فرمانروایی آسمانها و زمین از آن اوست هیچ معبودی جز او نیست که زنده می کند و می میراند پس به خدا و فرستاده او که پیامبر درس نخوانده ای است که به خدا و کلمات او ایمان دارد بگروید و او را پیروی کنید امید که هدایت شوید.

3- . اوست آن کس که در میان بی سوادان فرستاده ای از خودشان برانگیخت تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد و [آنان] قطعا پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.

1-1-2- مفسران وآیات مرتبط با «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص)

1-1-1-2- آیه 78 سوره بقره

ازمیان مفسـران شـیعه، شـیخ طوسـی معتقـد است که «أُمّیون» در این آیه به معنای یهودیانی است که نمی توانسـتند بخواننـد و بنویسـند. (طوسی، بی تا: ج1، 317) شیخ ابوالفتوح رازی،

فیض کاشانی، گنابادی، سید عبداللَّه شبّر، جوادی آملی و مولی فتح اللَّه کاشانی همگی درباره معنای «أُمّیون»، با شیخ طوسی هم نظرند.(رازی، 1371ش: ج2، 23-24؛ فیض کاشـانی، 1402ق: ج1 ، 146؛ شـبر، 1421 ق: 36؛ جـوادی آملی، 1384ش: ج5، 300؛ کاشانی، 1423ق: ج1، 174) از سوی دیگر از ابن عباس نقل شده است که «أُمّیین» قومی بودند که رسولی را که خداوند عزّوجلّ فرسـتاد و کتـابی را که او نازل فرمود تصـدیق نکردنـد، بلکه کتابی را به دست خویش نوشـتند و به مردم جاهل و نادان گفتنـدکه این کتاب از سوی خداوند نازل شده است. (طوسی، بی تا: ج1، 317) در تفسیر علی بن ابراهیم نیز «أُمّیون» گروهی از یهود هستند که تورات و احکام آن را تحریف کردنـد و سـپس ادّعا کردنـد که آنچه عرضه می دارنـد، از سوی خداونـد نازل گشـته است. (قمی، 1412ق: ج1، 61) باید توجه داشت که این نظر بسـیار شبیه به دیـدگاه این عبـاس است. از امـام بـاقر(ع) و نیز امـام حسن عسـگری(ع) روایتی نقل شـده است که طبق آن،«أُمّیون» در این آیه، افرادی بودند که فرق میان کتاب نازل شده از سوی خدا و سخنان معمولی را نمی فهمیدند و نمی توانستند میان این دو، تمایز قائل شونـد، مگر اینکه به آنان گفته شود که آنچه اکنون تلاوت می شود کتاب خـداست نه چیز دیگر؛ در این حال نیز، اگر به آنان گفته شود که این، کتاب خداست، ولی، به دروغ، برخلاف آنچه در آن است بر ایشان خوانده شود باور می کنند، زیرا اصلاً قادر به تشخیص میان کلام بشر و وحی إلهی نیستند (قمی مشهدی، 1366ش:ج2، 62) و نمی توانند چیزی بخوانند یا بنویسند. (بحرانی، 1419ق: ج1، 257) این نظر درست است زیرا دقیقـا ویژگی همین افراد است که در آیه به آن اشاره شـده است. در «من هـدی القرآن»، واژه «أُمّیون»، به معنای بی سوادان آمده است. (مدرسـی، 1419ق: ج1، 180) بـاز، از ابن عباس روایت دیگری نقل شـده که طبق آن، «أُمّیون» افرادی از یهود بوده اند که معانی تورات را نمی فهمیدند و تنها به حفظ و تلاوت

آن اکتفا می کردند. (طبرسی، 1382ق: ج1، 145) قتاده نیز این روایت را نقل کرده است. (همان) روایتی به نقل از «ابوعبیـده» نقل شده که طبق آن «أُمّیّون» ملت هایی هستند که کتاب آسمانی بر آنها نازل نشده است. (همان) علّامه طباطبایی، جوادی آملی و مکارم شیرازی، علاوه بر آنکه «أُمّیون» را مردم بی سواد یهود می دانند که بر خواندن و نوشـتن ناتوان اند، معتقدند که این مردمِ بی سواد، چشم و گوشـشان، سرسپرده کامـلِ أکاذیب و خرافات و تحریفات علمایشان است.(طباطبایی، 1389ق: ج1، 217-218؛ جوادی آملی، 1384ش: ج5، 300؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج1، 317-318) از نظر محمـد جواد مغنیه و علاّ مه فضل اللَّه «أُمّیون» در این آیه، به یهودیانی اشاره دارد که به معنای ظاهری تورات بسـنده می کردنـد و به عمق آیات نظر نمی افکندنـد؛ آنان معرفت و شـناخت گسترده و عمیقی از مطالب تورات نداشتند.(مغنیه، 1424ق: ج1، 33؛ فضل الله، 1419ق: ج2، 100)

از میان مفسـران اهل سـنت، طبری، فخررازی، ثعلبی، شوکانی و برخی دیگر از مفسـران اهل سـنت معتقدند که «أُمّی» به معنای شخص ناتوان بر خواندن و نوشتن است؛(طبری، 1422ق: ج2، 153؛ فخر رازی، بی تا: ج1، 563-564؛ ثعلبی، 1425ق: ج1، 90؛ شوکانی، بی تا: ج1، 90) از میان این افراد، طبری و ثعلبی رِیشه «أُمّی» را «أُمّت» و «أُمّ» می دانند و می گویند که شـخص «أُمّی» کسی است که بر اصل ولادت از مادر مانده باشد و نتواند بخواند یا بنویسد، و نیز این شخص، منسوب به «أُمّت» است، زیرا قوم عرب نمی توانستند بنویسند و بخواننـد و پیـامبر(ص) نیز فرمود: «إِنّـا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لانَكْتُبُ وَ لانَحْسُبُ» [: ما قومی«أُمّی» هستیم که نمی نویسـیم و نمی شـماریم]؛ این دو مفسّـر تصریح می کنند که این، معنای شایع «أُمّی» میان قوم عرب است و بنابراین، «أُمّیون» در این آیه، یعنی، یهودیانی که قادر بر خواندن و نوشـتن نبوده اند. فخررازی و شوکانی، ریشه«أُمّی» را، تنها «أُمّت» می دانند با همان توضـیح که بیان شد. فخررازی تصـریح می کند که عبارت «لایعْلَمُونَ الکِتابَ»، با عدم توانایی بر نگارش ارتباط دارد. برخی از مفسّران اهل سنّت، هرچند معنای یاد شده را برای «أُمّی» بیان کرده اند، ولی معتقدند که «أُمّیون» در این آیه، کسانی هسـتند که نسـبت به تورات و تعالیم آن جاهل بوده اند و چیزی از آن نمی دانستند و دلیل آن هم، عدم توانایی آنها بر خواندن و نوشتن بوده است؛ ابن کثیر دمشقی، بیضاوی،

زمخشری،

نسفی، ابن عطیه اندلسی و ابن عاشور از این افرادند.(ابن کثیر، بی تا: ج1، 175؛ بیضاوی، 1421ق: ج1، 113؛ زمخشری، 1418ق: ج1، 288؛ نسفی، 1420ق: ج1، 103؛ ابن عطیه، 1422ق: ج1، 169؛ ابن عاشور، 1420ق: ج1، 556) « محمد عزّه دروزه» در بخشی از سخن خود درباره لفظ «أُمّی» بیان می دارد که «أُمّیون» شاید گروهی از یهودیان باشند که چیزهایی را با دست خود می نوشتند و ادّعا می کردند که آن مطالب از تورات است؛ او توضیح می دهد که اینان همان نادانان و جاهلان یهود هستند که به تورات، علم یقینی ندارند. (عزه دروزه، 1421ق: ج6، 181-182) به احتمال زیاد منظور وی عامه یهود است نه علمای آنان، زیرا پس از نزول تورات، یهودیان خواندن و نوشتن را به تدریج فرا گرفتند و احتمال دارد همین مردم عامّی از قوم یهود که قادر بر دو امر یاد شده بوده اند، مثل علمایشان، مطالب تورات را تحریف می کرده اند.

2-1-1-2- آیه 78 سوره آل عمران

از میان مفسران شیعه، شیخ طوسی، فیض کاشانی، شیخ ابوالفتوح رازی، علّامه فضل اللّه و مکارم شیرازی، بر این نکته متّفق اند که مراد از «أُمّیون» در این آیه افرادی هستند که کتاب آسمانی بر آنان نازل نشده است(طوسی، بی تا: ج2، 421؛ فیض کاشانی، 1402ق: ج1، 323؛ رازی، 1371ش: ج4، 237-238؛ فضل الله، 1419ق: ج5، 278-279؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج2، 477). در میان این مفسّران شیخ طوسی و شیخ ابوالفتوح رازی

مصداق «أُمّیین» را فقط «مشرکان عرب» و به عبارتی «قوم عرب» می دانند، در حالی که دیگر مفسّران، مصداق «أُمّیین» را «همه مشرکان» می دانند؛ حتی فیض کاشانی تصریح می کند که یکی از مصادیق «أُمّیین» مشرکان عرب است. گنابادی نیز برای «أُمّیین» در این آیه، مصداق خاصی در نظر نمی گیرد، بلکه تصریح می کند «أُمّیین» کسانی هستند که کتاب آسمانی و پیامبر نداشته اند(گنابادی، 1408ق: ج1، 252) .در این صورت نظر او نیز مثل نظر فیض کاشانی، علّامه فضل اللّه و مکارم شیرازی است. محمد جواد مغنیه نیز مثل شیخ طوسی و شیخ ابوالفتوح رازی، مصداق «أُمّیین» را فقط «مشرکان عرب» می داند و مثل مکارم شیرازی تصریح می کند که «أُمّیین» کسانی اند که

بر خوانـدن و نوشـتن ناتوان بوده اند.(مغنیه، 1424ق: ج2، 30) بـانو امین اصـفهانی هم «أمّیین» را به معنـای «در س نخوانـده ها» گرفته است.(امین اصفهانی، بی تا: ج15، 71).

از میان مفسـران اهل سـنت، طبری معتقد است که «أُمّیین» کسانی هسـتند که کتاب آسمانی ندارند، و آنان همان مشرکین عرب هستند نه دیگران. (طـبری، 1422ق: ج5، 286؛ نیز نـک: قرطبی، 1387ق: ج4، 45؛ ابن کثیر، بی تـا: ج1، 531) ثعالبی نیز معتقـد است که «أُمّیین» کسانی هسـتند که نمی نویسند، و منظور از «أُمّیین» در این آیه «قوم عرب» است. (ثعالبی، 1416ق: ج1، 242) از سویی دیگر، «ابوبکر جابر جزایری» برای «أُمّیین» معنایی را ذکر کرده که هیـچ مفسّـری آن را نگفته است؛ او معتقد است: «أُمّیین» عرب های مسـلمان هستند، و از آن رو به آنان «أُمّیین» گفته شده که اندک افرادی در میانشان بودند که می خواندند و می نوشتند.(جابر جزایری، 1416ق: ج1، 297) زمخشـری، بغوی و سـید قطب نیز معتقدند که خطاب آیه، متوجّه اهل کتاب و مشـرکان عرب است و «أُمّیین» همان مشرکان عرب اند.(زمخشری، 1418ق: ج1، 502؛ بغوی، 1420: ج1، 412؛ قطب، 1368ق: ج1، 542) اما «محمـد عزّه دروزه» معتقد است که تعبیر «وَ الأُمِّیینَ» در آیه(20) سوره آل عمران، صـراحت ندارد که پیامبر(ص) نمی نوشته و نمی خوانده است، و به ویژه اینکه کلمه «أُمّی» و جمع آن در قرآن، یا برای دلالت بر «غیر اهل کتاب» است یا به معنای «قوم عرب» است که در زمره «اهل کتاب» نبوده اند، همچنان که در این آیه آمده است.(عزه دروزه، 1421ق: ج5، 488) این نظر نیز نادرست است زیرا معنای «غیر اهل کتاب» از لفظ «امی» بر نمی آید و «قوم عرب»، مصداق «امی» در قرآن می تواند باشد نه معنای آن و در حقیقت، معنای اصلی و درست «امی» صرفا درس ناخوانده است که در پیش بـدان اشـاره کردیم. «فخر رازی» ، دلیل اعتقاد به معنای «کسانی که کتاب آسـمانی ندارنـد» برای واژه «أُمّیین» درخصوص قوم عرب را، شـباهت این قوم به «کسانی که نمی تواننـد بخواننـد» می دانـد، ولی دوباره حرف خود را نقض می کنـد و می گوید که قوم عرب، چون اهل خواندن و نوشـتن نبودند، «أُمّیین» نامیده شدند؛ (فخر رازی، بی تا: ج1، 175) به عبارتی، منظور او این است که قوم عرب نمی خواندند و نمی نوشتند و بدین دلیل «أُمّیین» نام بردار شدند و این، همان رأی و اعتقاد جمهور مفسّرانِ اهل سنّت است. «ابوبکر

جابر جزایری» نظرش درباره واژه «أمّیین»، برخلاف دیگران است، زیرا او می گوید که «أمّیین»، عرب های مسلمان هستند نه مشرک، و از آنجا که خواندن و نوشتن میانشان نادر بوده، با این لفظ از آنان یاد شده است. .(جابر جزایری، 1416ق: ج1، 297) نظری که «ابوبکر جابر جزایری» مطرح ساخته، نادرست است، زیرا دلیلی در ظاهر آیه و سیاق آن نیست که «أُمّیین» تنها عرب های مسلمان باشند، بلکه همه مردم جزیره العرب را شامل می شود.

3-1-1-2- آیه 75 سوره آل عمران

از میان تفاسیر شیعه، در تفسیر «قمی» واژه «أُمّیین» در این آیه به معنای افرادی است که کتاب آسمانی نداشته اند. (قمی، 1412ق: ج1، 114) البته فیض کاشانی،

علّامه فضل اللَّه و مولی فتح اللَّه کاشانی معتقدند که «أُمّیین» در این آیه، به معنای افرادی است که جزء «اهل کتاب» نیستند، که این نیز با نظر مطرح در تفسیر قمی تقریباً یکی است، زیرا آنان که «اهل کتاب» نبوده اند، کتاب آسمانی نداشته اند. (فیض کاشانی، 1402ق: ج1، 348؛ فضل الله، 1419ق: ج6، 105؛ کاشانی، 1423ق: ج1، 510) مطلبی که فیض کاشانی ذکر کرده اینگونه تبیین شده که «مراد از «أُمّیین» در این آیه، قوم عرب است، و آنان به مادرشان نسبت داده شده اند؛ یعنی، آنان نمی خوانند و نمی نویسند، و این همان حالتی است که هنگام تولد از مادر داشته اند.».(نک: مغنیه، 1424ق: ج2، 89-90؛ رازی، 1371ش: ج4، 392) در تفسیر «نمونه»، مکارم شیرازی تصریح می کند که منظور «اهل کتاب» از به کار بردن واژه «أُمّیین»، شاید تمام افرادی بوده که از خواندن تورات و انجیل بی بهره بوده اند. (مکارم شیرازی، 1377ش: ج2، 621) ایشان در احتمالی دیگر بیان می دارد که شاید منظور از «أُمّیین» در اینجا، مشرکان عرب باشد که از خواندن و نوشتن آگاهی نداشتند (همان). محمد جواد مغنیه نیز این معنا را برای واژه «أُمّیین» بیان نموده است (مغنیه، 1424ق: ج2، 89-90). جوادی آملی در نکته ای دقیقتر بیان می دارد که منظور «اهل کتاب» از «أُمّیین»، افراد بی سواد و بی فرهنگ

بوده است.(جوادی آملی، 1384ش: ج1 ، 300) البته شیخ ابوالفتوح رازی نیز «أُمّیون» را به معنای «قوم عرب» گرفته است(رازی، 1371ش: ج4، 392). علّامه طباطبایی نیز بر این باور است که «أُمّیین»

در این آیه، به معنای افرادی است که جزء بنی اسـرائیل نیسـتند و از آنها نمی باشند(طباطبایی، 1389ق: ج3، 286). علّامه فضل اللّه نیز در یکی از دو احتمال خویش، مراد از «أُمّیین» را افرادی می داند که از بنی اسـرائیل نیسـتند. به استناد سخن ایشان «أُمّیین» در این آیه، یا به معنای افرادی است که از بنی اسـرائیل نیسـتند یا اینکه از اهل کتاب نمی باشـند و از آن رو به آنان «أُمّیین» گفته می شود که نسبت به دیگر اقوام، بی سواد و عقب مانـده هسـتند، و نگاه اهل کتاب در آن زمان به عرب ها، همان نگاهی است که امروز دولت های بزرگ، نسـبت به دیگر دولت ها دارند.(فضل الله، 1419ق: ج6، 105)

در میان مفسـران اهل سنت، طبری در تفسیرش، عبارت «ذلِکَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَیْسَ عَلَیْنَا فِی الْأُمِّیِّینَ سَبِیلٌ» را این گونه معنا کرده است که مراد خداونـد – جـلّ ثناؤه – از این عبارت، کسانی از یهود است که خیانت را جایز می دانسـتند و حقوقی را که یک شـخص عرب بر گردن آنها داشت، انکار می کردند، و اگر یک فرد عرب امانتی را نزدشان می گذاشت، آن را به او باز نمی گرداندند تا اینکه خود او از آنها تقاضا کند و امانتش را بطلبد؛ آنان می گفتند: اموالی را که عرب ها به ما داده اند، جایزیم در آن دخل و تصـرّف کنیم، و بر ما گناهی در این باره نیست، زیرا عرب ها بر دین حق نیسـتند و بلکه مشرک هستند(طبری، 1422ق: ج5، 510). سـپس او سه روایت نقل می کند؛ دو تای آن از قول «قتاده» و دیگری از قول «سـدّی» است؛ یکی از دو خبری که از قتاده نقل شده، بیان می دارد که «أُمّیین» در آیه یاد شده «قوم عرب» است، و خبر دیگر نیز «أُمّیین» در این آیه را «مشرکین» می داند؛ یعنی، کسانی که

جزء اهل کتاب نیسـتند؛ روایت دوّمِ قتاده، صـراحت در انحصار «أُمّیین» در «قوم عرب» ندارد. طبق خبر منقول از «سّدی» نیز، به یک فرد یهودی گفته می شود که چرا امانتی را که فلان فرد عرب به تو سپرده، به او باز نمی گردانی؟ پس او می گوید: ما می توانیم در اموال عرب ها دخل و تصـرّف داشته باشیم؛ خداوند استفاده از اموال آنان را برای ما جایز کرده است (همان،510-511). طبری و همچنین ثعلبی بر این نظرنـد که «أُمّیین» در این آیه، قوم عرب است(طبری، 1422ق: ج 5، 510؛ ثعلبی، 1425ق: ج2، 86). زمخشری، ابن ابی حاتم رازی، بیضاوی و نسفی، همگی بر این اتفاق دارند که «أُمّیین» در این آیه، افرادی هستند که جزء اهل کتاب نبوده اند، و چون دین یهودیان را

نداشـتند، قوم یهود به آنان «أمّیین» می گفتند(زمخشری، 1418ق: ج1، 571؛ ابن ابی حاتم، 1419ق: ج2، 685؛ بیضاوی، 1421ق: ج1، 270؛ نسفی، 1420ق: ج1، 266). ابن عطیه اندلسـی تصـریح می کند «أُمّیین» قومی هسـتند که بر نوشـتن توانا نیستند(ابن عطیه، 1422ق: ج1، 459). از سـوی دیگر ابومنصـور ماتریـدی نیز، به این اعتبـار «عرب هـا» را «أُمّیین» می دانـد که کتـاب آسـمانی نداشـته اند(ماتریدی، 1425ق: ج1، 284)؛ او سـپس بیان می کند که شاید منظور اهل کتاب از این واژه، «مسـلمانان» باشد، زیرا این معنا، طبق حـدیث: «نَحْنُ أُمَّةٌ أُمِّیةٌ لا نَحْسُبُ و لانَکْتُبُ» [: ما أُمّتی «أُمّی»هستیم که نمی شـماریم و نمی نویسـیم]، از رسول خدا(ص) روایت شده است(همـان). ابوحیان اندلسـی نیز «أُمّیین» را به معنای پیروان پیامبر «أُمّی»(ص) گرفته است(ابو حیان اندلسـی، 1422ق: ج2، 523). فخر رازی «أُمّیین» را جمع «أُمّی» می داند، به معنای کسـی که نمی تواند بنویسد و به مادرش منتسب است، و بر اصل ولادتش باقی مانده است(فخر رازی، بی تا: ج1، 264). دلیل او آن است که «أُمّی» منسوب به «أُمّ» است؛ گفته شـده: پیامبر(ص) را از آن رو «أُمّی» نامیدند که نمی توانست بنویسـد، و این به خاطر آن است که «أُمّ»، یعنی، اصل هر چیز؛ پس کسـی که نمی توانـد بنویسـد، در این عـدم توانایی بر نگـارش، بر اصل ولادتش باقی مانـده است(همان؛ بروسوی، 1421ق: ج2، 64؛ دمشقی حنبلی، 1419ق: ج5، 337). سورآبادی نیز «أُمّیین» را به معنای «عرب های مسلمان» می داند (سورآبادی، 1381ش: ج1، 294).

4-1-1-2- آیه 157 سوره اعراف

از میان مفسران شیعه، شیخ طوسی، سید عبداللّه شبّر و مکارم شیرازی، معتقدند که لفظ «أُمّی» در این آیه، به معنای پیامبری است که قادر بر نوشـتن نیست؛ این سه مفسّر معتقدند که ریشه «أُمّی» سه چیز می تواند باشد؛ یکی اینکه «أُمّی» از رِیشه «أُمّ» [:مادر] باشد، به این معنا که پیامبر(ص) بر اصل ولادت از مادرش باقی مانده و نمی تواند بنویسد؛ دیگر اینکه «أُمّی» از رِیشه «أُمَّه» باشد، به این معنا که پیامبر(ص) مثـل توده مردم عرب که نمی توانسـتند بنویسـند، بر نوشـتن توانـا نبود؛ سوّم آنکه لفـظ «أُمّی» در این آیه، یعنی، پیـامبری که منتسب به «أُمّ القُری» است، و مکّه را «أُمّ القُری» نامیده اند(طوسی، بی تا:

ج2، 559؛ شبر، 1421ق: 270؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج2، 397-398). سید محمد تقی مدرّسی، ریشه «أمّی» را «أمّت» می داند. (مدرسی، 1419ق: ج1، 463) فیض کاشانی معتقد است که «أُمّی» در این آیه، پیامبر(ص) است که به «أُمّ القُری» منتسب است، و «أُمّ القُری» همان مکّه است. او دو روایت نقل می کند که یکی از امام باقر(ع) و دیگری از امام جواد(ع) است؛ در روایت اوّل(1) و بخشی از روایت دوّم(2) آمده است که چون پیامبر(ص) اهل مکّه بود و به مکّه «أُمّ القُری» گفته می شد، بر ایشان در این آیه «أُمّی» اطلاق شده است(فیض کاشانی، 1402ق: ج2، 242). عیاشی نیز روایت امام باقر(ع) را نقل کرده است (عیاشی، 1421ق: ج2، 164). جوادی آملی، مولی فتح اللّه کاشانی و محمد جواد مغنیه بر این نکته تأکید دارند که پیامبر(ص) با اینکه «أُمّی» بود و نمی توانست بنویسد، توانست مردم را از جهل و تاریکی نجات دهد، و این نشان از یک معجزه بزرگ دارد که ایشان با وجود ندیدن مکتب هیچ استادی و شاگردی نمودن نزد کسی، از علم، دانش و آگاهی فراوانی برخوردار بوده و خداوند کمال علم و نهایت آن را به او اعطاء نموده است(جوادی آملی، 1384ش: ج2، 299؛ کاشانی، 1423ق: ج1، 607؛ مغنیه، 1424ق: ج2، 404).

1- . از علی بن اسباط نقل شده است که به ابوجعفر امام باقر(ع) عرض کردم که چرا پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) «أُمّی» نامیده شد؟ ایشان فرمودند: او منسوب به مکّه است و دلیلش سخن خداوند در قرآن است که می فرماید: (لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَ مَنْ حَوْلَها) (انعام/92)، و «أُمّ القُری» همان مکّه است و از این رو، به پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) «أُمّی» گفته شده است.

2- . از امام جواد(ع)، در مورد اطلاق لفظ «أُمّی» بر پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) سؤال شد؛ ایشان فرمودند: مردم در این باره چه می گویند؟ به ایشان گفته شد: آنان معتقدند که ایشان به دلیل اینکه نمی توانست بنویسد «أُمّی» نام گرفت؛ امام جواد(ع) در جواب آن سؤال فرمودند: اینان دروغ گفته اند، لعنت خدا بر آنان باد، چگونه ممکن است این مطلب درست باشد درحالی که خداوند می فرماید: (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولاً مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیَاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتَابَ وَ الْحِکْمَةَ)؛«اوست آن کس که در میان بی سوادان فرستاده ای از خودشان برانگیخت، تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت به ایشان بیاموزد.» (جمعه/2) چگونه ممکن است پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) چیزی را که بر آن قادر نیست به آنان تعلیم دهد؛ به خدا سوگند که رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)، به هفتاد و دو (یا هفتاد و سه) زبان می خواند و می نوشت؛ ایشان چون اهل مکّه بود و مکّه از أُمّهات آبادی ها به شمار می رود ،«أُمّی» نامیده شد و دلیلش همان سخن خداوند عزّوجلّ است که می فرماید: (لتنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَ مَنْ حَوْلَها) (انعام/92).

بنا به نقل تفاسیر اهل سنّت ، پیامبر اکرم (ص)، در این آیه به «فرد ناآشنا به خواندن و نوشتن» توصیف شده است. از نظر مفسّران اهل سنّت، لفظ «اُمّی» در این آیه، می تواند از شش چیز اخذ شده باشد: 1- طبق روایت «إنّا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لانَكْتُبُ وَ لانَحْسُبُ»، پیامبر(ص) فرموده است که «ما اُمّتی «اُمّی» هستیم که نمی نویسیم و نمی شماریم؛» بنابراین، ایشان چون منتسب به این اُمّت است، «اُمّی» نامیده شده و نمی تواند مثل آنها بخواند و بنویسد (فخر رازی، بی تا: ج1، 380؛ ثعلبی، 1425ق: ج2، 81؛ قرطبی، 1387ق: ج4، 298-299؛ ارمی علوی، 1421ق: ج10 ، 168). 2- ایشان چون از میان اُمّتش برخاسته، منسوب به آنان است (ثعلبی، 1425ق: ج2، 81؛ قرطبی، 1387ق: ج4 ، 298-299؛ ارمی علوی، 1421ق: ج10 ، 168) . 3-پیامبر(ص)، منسوب به «اُمّ القُری« است که همان مکّه است(ثعلبی، 1425ق: ج2، 81؛ شوکانی، بی تا: ج1، 249؛ قرطبی، 1387ق: ج4، 298-299؛ ارمی علوی، 1421ق: ج10، 168؛ قنوجی، 1412ق: ج14،334 - 333). 4- پیامبر (ص) منسوب به مادرش شده است، زیرا بر خواندن و نوشتن توانا نبوده و بر اصل ولادت از مادرش باقی مانده است (طبری، 1422ق: ج5، 485- 484؛ شوکانی، بی تا: ج1، 249؛ قرطبی، 1387ق: ج4، 298-299؛ آلوسی، 1420ق: ج9، 107؛ ابوحیان اندلسی، ج4، 402)(1). 5- لفظ «اُمّی»، به عنوان صفت پیامبر(ص)، منسوب به «اُمّ» به معنای هدف و قصد است؛ یعنی، پیامبر(ص)، مقصود و هدف هر شخص است (ارمی علوی، 1421ق: ج10، 168). 6- ایشان چون اصل آفرینش است، «اُمّی» نام گرفته است(بروسوی، 1421ق: ج3، 326). قشیری نیز در باب معنای «اُمّی» که صفت پیامبر(ص) است معتقد است که «اُمّی»، به عنوان صفت پیامبر(ص)، یعنی، هیچ یک از فضایل و کمالات علمی او و آمادگی اش جهت بیان احکام شرع، از سوی خودش، یا از ناحیه تعلّم و تکلّم، یا از باب تلاش و اجتهاد او نیست، بلکه همه این فضایل و کمالات، از سوی خداوند سبحان آشکار

1- . نیز نک: ارمی علوی، 1421ق: ج10، 168؛ خازن، 1415ق: ج2، 257؛ ابن عطیه ، ج2، 464؛ ابن جزی، 1415ق: ج1، 320-319؛ ماوردی، 1412ق: ج1، 268؛ بغوی، 1420ق: ج2، 238؛ دمشقی حنبلی، 1419ق: ج5، 339 و 342- 341؛ ابن عاشور، 1420ق: ج8، 314؛ ابوزهره، بی تا: ج6، 2969؛ ابن مصطفی عمادی، 1419ق: ج3، 38؛ عبده، 1423ق: ج9، 200؛ طنطاوی، 1997م: ج5، 391؛ قنوجی، 1412ق: ج14، 333-334.

گشـته است، پس او شخصـی «أمّی» است که نیاز به خواندن کتاب ها و یا سـیر و سلوک ندارد (قشیری، بی تا: ج2، 264). البته برخی نیز «أُمّی» را به این معنا گرفته انـد که هیـچ چیزی از این هستی او را آلوده نمی سازد، و خداوند از هر چیز او را آگاه سازد، او از آن چیز مطلع می شود، وگرنه خودش از هیچ چیزی از دنیا و آخرت آگاه و مطلع نیست و با تمام وجود نیازمند خداست (سلمی، 1421ق: ج1، 465-464)، و هیچ یک از فضایل و کمالاتش، اکتسابی نیست، بلکه از ناحیه خداوند به او اعطاء شده است (قشیری، بی تا: ج2، 464). معنای یاد شده، تفسیری عرفانی از واژه «أُمّی» در این آیه است. البته صاحب «المنار» معتقد است که شاید «أُمّیین»، لقب اهل حجاز و مجاوران آنان باشد که اهل یمن نیسـتند(عبده، 1423ق: ج9، 200). روایاتی نیز در این زمینه نقل شـده است؛ قتاده می گوید: «منظور از «أُمّی»، پیامبر شماست که نمی نوشت» (طبری، 1422ق: ج5، 491). ابن عباس گوید: «منظور از «أُمّی»، پیامبر شماست که نمی نوشت، نمی خوانـد و شـمارش نمی کرد.» (ثعلـبی، 1425ق: ج2، 81). از «ابراهیـم نخعی» نقـل شـده است که پیـامبر(ص) می خوانـد، ولی نمی نوشت(ابن ابی حاتم ، 1419ق: ج 5، 1582- 1581).

5-1-1-2- آیه 158 سوره اعراف

از آنجا که همه مفسـران شیعه و اهل سنّت، بحث «أُمّی» بودن پیامبر(ص) در سوره اعراف را - در تفاسیر خویش - ذیل آیه (157) مطرح کرده اند و ذیل آیه (158)، دیگر از این بحث، سخن به میان نیاورده اند، ما نیز این آیه را مورد بررسی قرار نمی دهیم و خوانندگان عزیز را - جهت فهم معنای «أُمّی» در این آیه - به آیه چهارم ارجاع می دهیم.

6-1-1-2- آیه 2 سوره جمعه

از میان تفاسـیر شـیعه، طبق آنچه در تفسیر منسوب به قمی آمده، منظور از «أُمّیین» کسانی است که کتاب آسمانی بر آنها نازل نشده است. او روایتی را به نقـل از امـام صـادق(ع) آورده که همین نظر را تأییـد می کنـد. این روایت به این مضـمون است که معـاویه بن عمّار از امام صادق(ع) - درباره

این سـخن خداونـد متعـال که می فرمایـد: (هُوَ الَّذی بَعَثَ فی الأُـمِّیینَ رَسُولاً مِنْهُمْ) - روایت کرده است: «أُمّیون» کسانی بودنـد که می نوشتند، ولی چون کتابی از سوی خدا برایشان نیامده بود و نیز خداوند رسولی را به سویشان برنینگیخته بود، خدا آنان

را به «أمّیین» منتسب نمود(قمی، 1412ق: ج2، 348)(1). شیخ طوسی و مرحوم طبرسی، دو قول به نقل از مجاهد و قتاده نقل کرده اند، مبنی بر اینکه «أُمّیین»، همان عرب ها (قوم عرب) می باشند؛ سپس این دو مفسّر، به نقل از برخی می گویند که «أُمّیین» اهل مکّه می باشند(طوسی، بی تا: ج10، 4؛ طبرسی، 1382ق: ج10، 284). جوادی آملی، «أُمّیین» را مشرکان می داند و آیت اللّه مکارم شیرازی نیز – ضمن بیان اینکه «أُمّیین»، جمع «أُمّی» به معنای درس نخوانده است – تأکید می کند که «أُمّی» منسوب به «أُمّ» است؛ یعنی، شخصی که مکتبی جز مکتب دامان مادرش ندیده است (جوادی آملی، 1384ش: ج2، 299؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج24، 106). ایشان نمی پذیرد که مراد از «أُمّیین» در این آیه اهل مکّه باشد، زیرا می فرماید که نه پیامبر اسلام تنها به مکّه مبعوث بود و نه سوره جمعه در مکّه نازل شده است(همان: 106). علّامه طباطبایی نیز نمی پذیرد که مراد از «أُمّیین»، تنها مشرکین (غیر اهل کتاب) باشد، زیرا ذیل آیه آمده است: «یتْلُو عَلَیهِمْ آیاتِه»، و اگر منظور از «أُمّیین»، فقط مشرکین باشد، باید بگوئیم که آیاتی از قرآن تنها برای مشرکین خوانده می شده و حال آنکه هیچ آیه ای در قرآن نیست که مخصوص غیر عرب و غیر اهل کتاب باشد و خداوند آن را بر قوم عرب نازل نکرده باشد (طباطبایی، 1389ق: ج19، 305). از سویی باز ایشان می گوید که نمی توان «أُمّیین» را – به اعتبار «أُمّ القُری» [: مکّه] – «أُمّیین» دانست، زیرا این، با مدنی بودن سوره مناسبت ندارد(همان: 305). دلیل ایشان آن است که به احتمال زیاد ضمیر در «یزکّیهم» و «یعَلِّمُهم»، به مهاجرین و سایر مسلمانان اهل مکّه – که پس از فتح، اسلام آوردند – و به نسل های بعد از ایشان برمی گردد(همان: 305). علّامه فضل اللّه بیان می دارد که مفرد «أُمّیین» واژه «أُمّی» است، به معنای کسی که نمی خواند و نمی نویسد(فضل الله، 1419ق: ج22، 204). ایشان در ادامه می گوید که مراد از «أُمّیین» اهل مکّه هستند، زیرا آنان شهر خود را «أُمّ القُری» می نامیدند و «أُمّیین» افرادی هستند که منتسب به «أُمّ القُری» می باشند(همان). شبیه همین نظر را ملاصدرا مطرح کرده که طبق نظر او«أُمّیین» در این آیه را با قول مجاهد و قتاده باید معنا کرده و طبق آن :«أُمّیین»، یعنی، اهل مکّه، زیرا به «مکّه» – که خداوند آن

1- . نیز نک: فیض کاشانی، 1402ق: ج5، 172

را شـریف گرداند- ،«أمّ القُری« گفته می شود(صدر الدین شیرازی، 1419ق: ج7، 133-134). محمد جواد مغنیه و علّامه طباطبایی بر این نظرنـد که «أُمّیین»، به معنـای کسـانی است که نمی خواندنـد و نمی نوشـتند، و منظور از این افراد «قوم عرب» است(مغنیه، 1424ق: ج7، 321؛ طباطبایی، 1389ق: ج19، 305). مغنیه همچنین بیان می دارد که به چنـد دلیل، نمی توانـد مراد از «أُمّیین» در اینجا، «اهل مکّه»، به طور خاص، باشد، زیرا اوّلاً آنچه که از این کلمه به ذهن متبادر می شود، همان نخواندن و ننوشـتن است، و ثانیاً خداوند تعالی در آیه (78) سوره بقره می فرماید: (وَ مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لايَعْلَمُونَ الْكِتابَ) و باید توجه داشت که آیات قرآن یکدیگر را تفسیر می کنند، و ثالثاً رسول اعظم(ص) فرموده اند: «إنّا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لانَكْتُبُ وَ لانَحْسُبُ»(مغنیه، 1424ق: ج7، 322)(1).

البته سـید عبـداللّه شـبّر نیز ماننـد آن دو معتقـد است که «أُمّیین» همـان قـوم عرب است، زیرا آنهـا غالبـاً نمی خواندنـد و نمی نوشـتند،و پیـامبر(ص) نیز از جنس آنهـا بود؛ یعنی، عرب و «أُمّی» بود (شـبر، 1421ق: 820). شـیخ ابوالفتوح رازی نیز بیان داشـته که «أُمّیین»، یا مطلق عرب ها و یا اهل مکّه می باشند (رازی، 1371ش: ج19، 193).

از میـان مفسـران اهـل سـنت، طبری، فخررازی، علاء الـدین بغـدادی ، ارمی علوی، قرطبی و طنطاوی بر این نکته اتفاق دارنـد که مراد از «أُمّیین» در آیه دوّم از سوره جمعه، «قوم عرب» است که نمی توانسـتند چیزی بخواننـد یـا بنویسـند(طـبری، 1422ق: ج22، 625؛ فخر رازی، بی تـا: ج10 ، 538؛ خـازن، 1415ق: ج4، 289؛ ارمی علـوی، 1421ق: ج29، 285-287؛ قرطبی، 1387ق: ج18، 91-92)(2). ابن عطیه اندلسـی نیز با اینکه مراد از «أُمّیین» قوم عرب باشـد، موافق است(ابن عطیه، 1422ق: ج5، 306). او توضیح می دهد که «أُمّی» یا منتسب به «أُمّ» [:مادر] است - به معنای شخصـی که بر اصل ولادت از مادر باقی مانده و بر خواندن و نوشتن توانا نیست - یا منسوب به «أُمّه» است که در این صورت

1- . نیز نک: کاشانی، 1423ق: ج7، 54

2- . هود بن محکّم هوّاری نیز با این افراد، هم نظر است و مراد از «أُمّیین» را قوم عرب می دانـد، ولی تصـریح می کند که آنان چون کتاب آسمانی نداشتند، «أُمّیین» نامیده شدند، و از سویی، پیش از نزول قرآن قادر بودند با دستانشان بنویسند(هواری، بی تا: ج4، 351)

چون توده مردم نمی توانند بنویسند، او نیز این گونه است و یا اینکه منسوب به «أمّ القُری» [مکّه] است(همان). البته ابن عطیه نمی پذیرد که رِیشه«أُمّی»، «أُمّ القُری» باشد، زیرا به اعتقاد او اگر «أُمّی» را از این ریشه بدانیم، واژه «أُمّیین» توضیحی خواهد بود که فقط مخصوص قریش می شود، درحالی که مراد از «أُمّیین» تمام عرب هاست و پیامبر(ص) فرمود: «إنّا أُمَّةٌ أُمِّیةٌ لانَحْسُبُ وَ لانَکْتُبُ، الشَّهْرُ هَکَذَا وَ هَکَذَا»(همان). بروسوی نیز بیان می دارد که نزد اهل تفسیر، مشهور این است که «أُمّی» فردی است که بر نوشتن و خواندن از روی کتاب توانا نیست و اهل فقه نیز بر این باورند که «أُمّی»، یعنی، شخص ناآگاه از مفاهیم و مطالب قرآن، که تنها کاری که می تواند انجام دهد همان سخن گفتن معمولی است که آن را از مادرش آموخته است(بروسوی، 1421ق: ج9، 600). او در ادامه بر این نکته تصریح می کند که پیامبر(ص) فقط به سوی عرب ها مبعوث نبوده [، بلکه به سوی همه مشرکان که کتاب آسمانی نداشته اند، برانگیخته شده است]، زیرا میان «بَعَثَ فی الأُمِّیینَ» و «بَعَثَ إلی الأُمِّیینَ» تفاوت وجود دارد [و چون اینجا فعل «بَعَثَ» با «فی» آمده، پس «أُمّیین»، افراد غیر اهل کتاب می باشند، نه فقط قوم عرب](همان). اما سید قطب تأکید می کند که بهتر است «أُمّیین»، به معنای «غیر یهودیان» باشد(قطب، 1368ق: ج8، 93). در این میان ابومنصور ماتریدی «أُمّیین» را قومی می داند که از عبادت خداوند آگاه نبوده اند و چیزی نمی خواندند و بلکه بت پرستی می کردند(ماتریدی، 14256ق: ج5، 126). طبق این نظر، «أُمّیین» افراد «غیر اهل کتاب» می باشند. از «قتاده» نقل است که: «این قبیله عرب، أُمّتی «أُمّی» بودند که کتاب آسمانی نداشتند تا آن را بخوانند...»(طبری، 1422ق: ج22، 626-625؛ سیوطی، 1421ق: ج8: 143). ابن عمر نیز از رسول خدا(ص) نقل کرده که ایشان فرمودند: «إنّا أُمَّةٌ أُمِّیةٌ لانَکْتُبُ وَ لانَحْسُبُ»(1) (سیوطی، 1421ق: ج8: 143). از مجاهد نیز نقل شده است که «أُمّیین» قوم عرب هستند...(سیوطی، 1421ق: ج8: 143؛ ابن ابی حاتم، 1419ق: ج10، 3355). از ابن زید نیز نقل شده است که مراد از «أُمّیون»، أُمّت محمّد(ص) است که کتاب آسمانی بر آنها نازل نشده بود(طبری، 1422ق:

1- . ما أُمّتی «أُمّی» هستیم که نمی نویسیم و نمی شماریم

ج22، 626-625). از سوی دیگر از ابن عباس نقل شده است که «أمّیون» در این آیه، کسانی هستند که کتاب آسمانی نداشتند و پیامبری در میانشان مبعوث نشده بود (فخر رازی، بی تا: ج10، 538). باز از او نقل شده است که «أُمّیون» تمام عرب ها هستند، چه آنها که می توانند بنویسند و چه آنها که بر نوشتن توانا نیستند، و چون آنان اهل کتاب آسمانی نبودند، «أُمّیین» نامیده شدند (دمشقی حنبلی، 1419ق: ج19، 71-70).

7-1-1-2- آیه 5 سوره فرقان

طبق نظر برخی مفسران شیعی مانند شیخ طوسی، شیخ ابوالفتوح رازی، گنابادی، مکارم شیرازی معنای آیه این است که مخالفان پیامبر(ص) و تکذیب کنندگان قرآن گفتند: این قرآن، افسانه های پیشینیان است که پیامبر(ص) آنها را با دست خود نوشته است و این مطالب، صبح و شام، بر او خوانده می شود تا بنویسد(طوسی، بی تا: ج7، 472؛ رازی، 1371ش: ج14، 194؛ گنابادی، 1408ق: ج3، 135؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج15، 23-22)؛ بر طبق این معنا، تهمتی از سوی آنان به پیامبر (ص) زده شده که ایشان قادر بر خواندن و نوشتن است؛ ابوالفتوح رازی این دلیل را به این صورت بیان می دارد که «اکتَتَبَها»، یعنی، حضرت محمد (ص) آن را برای خود نوشته است؛ گفته اند: «کَتَبْتُ الشیءَ» و «اکْتَتَبْتُه» به یک معناست و نیز گفته اند: «کَتَبْتُ الشَّیءَ لِغَیْری وَ اکْتَتَبْتُه لِنَفْسی»، یعنی، «کَتَبْتُ» به معنای نوشتن یک مطلب برای شخص دیگر است، درحالی که «اکْتَتَبْتُ» نوشتن مطلب برای خود است(رازی، 1371ش: ج14، 194). البته برخی مانند سید محمد حسین فضل الله، مغنیه، مولی فتح الله کاشانی،گنابادی و محمد حسین طباطبائی معتقدند که واژه «اکتتاب» به معنای «استکتاب» [:درخواست نوشتن] است (فضل الله، 1419ق: ج17، 14؛ مغنیه، 1424ق: ج5، 450؛ کاشانی، 1423ق: ج4، 54؛ گنابادی، 1408ق: ج3، 135؛ طباطبایی، 1389ق: ج15، 196). در این صورت، معنای آیه این است که مخالفان گفتند: این قرآن، افسانه های پیشینیان است که پیامبر(ص) از یک کاتب [: نویسنده] درخواست کرده تا آنها را برایش بنویسد و سپس این مطالب، بر پیامبر(ص) نیز خوانده می شود تا ایشان خوب آنها را حفظ کند. درباره معنای «بکرةً و أصیلاً» برخی مانند سید محمد حسین فضل الله و مولی فتح الله کاشانی می گویند که

منظور از آن این است که این مطالب به صورت پنهانی بر او خوانده می شود؛ هرچند اذعان دارند که یعنی، این مطالب در ابتدا و انتهای روز بر او خوانده می شود(فضل الله، 1419ق: ج17، 14؛ کاشانی، 1423ق: ج4، 54). طبق برخی نقل ها نیز یعنی، این مطالب، صبحگاه و شامگاه، و به عبارتی، پیوسته و همیشه، بر او خوانده می شود(فضل الله، 1419ق: ج17، 14؛ طوسی، بی تا: ج7، 472؛ مغنیه، 1424ق: ج5، 450؛ کاشانی، 1423ق: ج4، 54؛ گنابادی، 1408ق: ج3، 135؛ طباطبایی، 1389ق: ج15، 196). تعدادی از مفسران مانند شیخ طوسی و علی بن ابراهیم نیز می گویند کسی که این تهمت را زده «نضر بن حارث بن علقمه بن کلده» است که طبق نقل تفسیر منسوب به قمی، «نضر بن حارث بن کلده» است، ولی تفاوتی با هم ندارند زیرا در مورد دوم، نام پدر بزرگ نضر حذف شده که در عرف عرب مرسوم است(طوسی، بی تا: ج3، 472؛ قمی، 1412ق: ج2، 87).

از میان مفسران اهل سنت، طبری، فخر رازی، شوکانی بر این باورند که منظور از «قالوا»، «نضر بن حارث» است و منظور از «أساطیرُ الأَوّلین»، اشعار و پیشگوئی های پیشینیان است و آیه می خواهد بگوید که به نظر آن شرک ورزان، این قرآن، اخبار و داستان های گذشتگان و وقایع تاریخ آنهاست که آنان در کتبشان می نوشتند و محمد (ص) از اهل کتاب درخواست کرده تا این مطالب را برایش بنویسند و این مطالب، روز و شب، به صورت پنهانی بر او خوانده می شود تا خوب آنها را حفظ کند، زیرا او «أُمّی» است و نمی تواند بخواند و بنویسد(طبری، 1422ق: ج17، 399؛ فخر رازی، 1420ق: ج8، 433؛ شوکانی، بی تا: ج4، 64)(1).

آلوسی، بیضاوی، قرطبی و ابن عطیه اندلسی همگی معتقدند که «اکْتَتَبَ» به این معناست که آنها گفتند: پیامبر(ص) درخواست کرده تا این مطالب را برایش بنویسند و این مطالب، هر صبح و شام، به صورت پنهانی بر او خوانده می شود تا خوب آنها را حفظ کند و این مطالب همان داستان ها و افسانه های گذشتگان است و چون او «أُمّی» است و نمی تواند بخواند و بنویسد، این مطالب، هم برایش نوشته و هم خوانده می شود تا هم آن را به عنوان قرآن معرفی کند و هم بتواند - طبق آنچه با خواندن بر او، به او إلقاء کرده اند - آن را بر مردم تلاوت کند(آلوسی، 1420ق: ج18، 577؛ بیضاوی،

1- . نیز نک: ارمی علوی، 1421ق: ج19، 481

1421ق: ج2، 513؛ قرطبی، 1387ق: ج13، 4؛ ابن عطیه، 1422ق: ج4، 200)(1).

ثعلبی نیز می گوید که «تُملی عَلَیه» یعنی، این مطالب بر او خوانده می شود(ثعلبی، 1425ق: ج4، 404). در «تفسیر الجلالین» نیز همین مطالب آمده است(محلی، 1402ق: 531). فخر رازی از «عامر»، «یسار» و «جبر» به عنوان افرادی یاد می کند که به اعتقاد مخالفان، پیامبر (ص) از آنان درخواست کرده تا این مطالب را برایش بنویسند و سپس بر او بخوانند تا خوب آنها را حفظ کند(فخر رازی، بی تا: ج8، 433). ابوحیان اندلسی، زمخشری و بروسوی معتقدند که منظور مخالفان از به کار بردن لفظ «اکتَتَبَ» این بوده است که پیامبر(ص) این مطالب را از دیگر کتب گرد آورده، به دست خودش نوشته و به عنوان قرآن بر مردم عرضه کرده است(ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج6، 441؛ زمخشری،1418ق: ج4، 332؛ بروسوی، 1421ق: ج6، 246)(2). بروسوی تصریح می کند که مخالفان معتقد بودند که آنچه محمد (ص) عرضه می دارد، از سوی افرادی بر او خوانده می شود تا او آنها را حفظ کند، زیرا این مطالب را، به خاطر «أُمّی» بودنش نمی تواند بخواند، بلکه باید بر او إلقاء شود؛ بروسوی بیان می دارد که طبق نظر مشرکان، این مطالب یا همیشه و یا به صورت پنهانی بر او خوانده می شود(بروسوی، 1421ق: ج6، 246) . دو روایت نیز به نقل از «قتاده» وارد شده که طبق آن دو، «أَساطیرُ الأَوَّلین»، یعنی، مطالب دروغین و غیرواقعی پیشینیان و خبرهای نادرست آنان(ابن ابی حاتم، 1419ق: ج8، 2664- 2663). از «ابوالعالیه» نیز نقل شده که «بُکْرَةً» نماز صبح و «أَصیلاً» نماز عصر است(ابن ابی حاتم، 1419ق: ج8، 2664- 2663).

8-1-1-2- آیه 48 سوره عنکبوت

یکی از بحث برانگیزترین آیات در حوزه بررسی «أُمّی» بودن پیامبر(ص) همین آیه است که از دیرباز محل استشهاد صاحبان دیدگاه های گوناگون درباره «أُمّی» بودن

1- . نیز نک: خازن، 1415ق: ج3، 309؛ سمین حلبی، 1406ق: ج8، 457- 455؛ هواری، بی تا: ج3، 201؛ دمشقی حنبلی، 1419ق: ج14، 479و481؛ بغوی، 1420ق: ج3، 435؛ ابن کثیر، بی تا: ج3، 459؛ ابن جزی، 1415ق: ج2، 103-102؛ نسفی، 1420ق: ج2، 526؛ ابن عاشور، 1420ق: ج19، 15؛ قطب، 1368ق: ج6، 143

2- . نیز نک: ابوزهره، بی تا: ج10، 5249

پیامبر(ص) بوده و هر گروه به گونه ای برای اثبات نظریه خود از آن بهره جسته و معنای خاصی را برای آن در نظر گرفته است؛ اکنون جهت رسیدن به معنای اصلی و درست این آیه به سراغ تفاسیر می رویم:

برخی از مفسران شیعی مانند فیض کاشانی، شبر و علامه طباطبایی معتقدند منظور آیه این است که «تو پیش از نزول قرآن نمی خواندی و نمی نوشتی، زیرا اگر می خواندی و می نوشتی، آنان که در صدد تشکیک در صحت وحیانی بودن قرآن هستند، با استناد به این پیشینه تو، درباره مطالب قرآن به شک می افتادند و می گفتند که این آیات، برساخته توست»(فیض کاشانی، 1402ق: ج4، 119؛ شبر، 1421ق: 605؛ طباطبایی، 1389ق: ج16، 145). برخی مانند شیخ طوسی ، ابوالفتوح رازی، بانو امین اصفهانی و مولی فتح الله کاشانی نیز می گویند که مراد آیه این است که «تو پیش از نزول قرآن نمی توانستی بخوانی یا بنویسی، زیرا اگر می توانستی بخوانی و بنویسی، این افراد در صحت مطالب قرآن به شک می افتادند»(طوسی، بی تا: ج8، 216؛ رازی، 1371ش: ج15، 221؛ امین اصفهانی، بی تا: ج8، 53-52؛ کاشانی، 1423ق: ج5، 235-234). به عبارتی برخی، از این آیه، نفی عادت پیامبر (ص) بر خواندن و نوشتن، پیش از نزول قرآن، را فهمیده اند و برخی نیز، عدم توانایی را بر این دو امر. درباره مراد از «مبطلون» هم دو نظر وجود دارد؛ یکی اینکه «کافران مکّه» ممکن بود بگویند که این کتاب را او نوشته است(طوسی، بی تا: ج8، 216؛ شبر، 1421ق: 605) و دیگری اینکه «اهل کتاب» ممکن بود بیان دارند که این کتاب را او نوشته، زیرا آنان در کتاب خود یافته بودند که پیامبر آخرالزّمان «اُمّی» است و نمی تواند بنویسد و بخواند (رازی، 1371ش: ج15، 221؛ شبر، 1421ق: 605).

همچنین تمام مفسران اهل سنّت از جمله طبری، ثعلبی، ثعالبی، ماوردی، ابوحیان اندلسی، ابن کثیر، زمخشری، فخر رازی معتقدند که پیامبر (ص)، پیش از نزول قرآن، چیزی ننوشته است و این آیه نیز همین را نشان می دهد(طبری، 1422ق: ج18، 224؛ ثعلبی: 1425ق: ج20،5؛ ثعالبی، 1416ق: ج2، 536؛ ماوردی، 1412ق: ج4، 287؛ ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج7، 151؛ ابن کثیر، بی تا: ج3، 665 ؛ زمخشری، 1418ق: ج4،

555- 554؛ فخر رازی، بی تا: ج9، 64)(1)،

ولی این مفسـران بیان می کنند که پیامبر(ص)، پیش از بعثت، قادر به خواندن و نوشتن نبوده است، زیرا اگر قادر به نوشتن بود و می توانست بخوانـد، «مبطلون»، در صـحت قرآن به شـک می افتادنـد و می گفتنـد که این قرآن، ساخته پیامبر(ص) است، نه کلام إلهی. مفسـران می گوینـد که پیامبر(ص) در میان مردمی «أُمّی» بزرگ شـده و به آنها منتسب است و از آنجا که آنان نمی توانسـتند بنویسـند و بخوانند، او نیز نمی توانسـته بنویسد یا بخواند و تا آخر عمر نیز بر همین حالت باقی مانده است؛ از سویی مفسران می گویند که منظور از «مبطلون»، افراد مختلفی می توانـد باشد که شامل این موارد است: 1- «مشرکان قریش» (ماوردی، 1412ق: ج4، 287؛ طبری، 1422ق: ج18، 224) 2-«مشرکان عرب» (ماوردی، 1412ق: ج4، 287؛ ثعلبی: 1425ق: ج5، 20) 3-«یهودیان تکذیب کننده قرآن» (ماوردی، 1412ق: ج4، 287؛ طبری، 1422ق: ج18، 424-426؛ ثعلبی: 1425ق: ج5، 20؛ محلی، 1402ق: 531؛ ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج7، 151؛ زمخشری، 1418ق: ج4، 555- 554)(2).

آنان که مراد از «مبطلون» و یا یکی از مصادیق «مبطلون» را «اهل کتاب» و به عبارتی «یهودیان» می داننـد، بیان می دارند که پیامبر(ص)، در کتب آنـان، توصـیف به «أُمّی» بودن شـده و از این رو، این آیه که در خطاب به پیامبر(ص) است، در ارتباط با آنان نازل شـده یا یکی از شأن نزول هایش «قوم یهود» است. روایاتی در این میان از سوی مفسـران سـنّی در تفاسیرشان نقل شده که نشان می دهد پیامبر (ص)، در مواردی نـادر، چیزی خوانـده و یـا نوشـته است، مثل روایت «شـعبی» و «أبی کبشه سـلولی» (ابوحیان اندلسـی، 1422ق: ج7، 151) . مفسـران اهل سـنّت سعی در ردّ این روایات(ابن کثیر، بی تا: ج3، 665؛ ابن جزی، 1415ق: ج2، 161) و یا تأویل آنها داشـته اند(ابن کثیر، بی تا: ج3، 665) ؛ در بخش روایات مرتبط با «أُمّی» بودن پیامبر(ص)، این أخبارِ منقول مورد تحلیل و بررسـی قرار خواهـد گرفت. از «ابن عباس» نقل

1- . نیز نـک: ابن جزی، 1415ق: ج2، 161 ؛ خازن، 1415ق: ج3، 383؛ هواری، بی تا: ج3، 308؛ بیضاوی، 1421ق: ج3، 39 ؛ ابن عطیه، 1422ق: ج4، 322 ؛ ارمی علوی، 1421ق: ج22، 18؛ بروسوی، 1421ق: ج6، 610؛ سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415؛ قطب، 1368ق: ج6، 421

2- . نیز نـک: خازن، 1415ق: ج3، 383؛ هواری، بی تا: ج3، 308؛ بیضاوی، 1421ق: ج3، 39 ؛ ابن عطیه، 1422ق: ج4، 322؛ سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415

شـده است که پیـامبر(ص) «أمّی» بود، یعنی، چیزی نمی خوانـد و نمی نوشت(طبری، 1422ق: ج18، 424-426؛ سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415). «قتـاده» نیز بیان می دارد که پیامبر خـدا(ص)، پیش از نزول قرآن، نه کتابی خوانـده بود و نه چیزی با دسـتش نوشـته بود(طبری، 1422ق: ج18، 424-426؛ سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415). از «ضـحاک» و «ابن مسعود» نیز دو روایت نقل شده که مضـمونشان با مضـمون روایت «قتاده» یکی است(سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415). فخررازی و ثعالبی «نخواندن و ننوشـتن» پیامبر(ص) را دلیل اعجاز قرآن می دانند(فخر رازی، بی تا: ج9، 64؛ ثعالبی، 1416ق: ج2، 536).

در نتیجه نهـایت چیزی که از آیه (48) سوره عنکبوت قابل اسـتنباط و دریافت است، نخوانـدن و ننوشـتن ایشان قبل از نزول قرآن است نه بیشتر؛ به عبارتی آن دسـته از مفسـران شـیعه که این آیه را دلیل بر عدم توانایی پیامبر (ص) بر خواندن و نوشتن - پیش از بعثت - گرفته اند، نظر چندان دقیق و صـحیحی ارائه نکرده اند. (طوسی، بی تا: ج8، 216؛ رازی، 1371ش: ج15، 221؛ امین اصفهانی، بی تا: ج8، 53-52؛ کاشانی، 1423ق: ج5، 235-234) ؛ حتی تمام مفسـران اهل سـنّت نیز که سـعی کرده اند از این آیه استنباط کنند که پیامبر(ص) پیش از بعثت، بر خوانـدن و نوشـتن توانا نبوده، اشـتباه کرده اند، زیرا این مطلب از این آیه، قابل دریافت نیست وحتی اثبات توانایی یا عدم توانایی پیامبر(ص) بر خواندن و نوشـتن - پس از بعثت- نیز از این آیه به دست نمی آید، زیرا آیه فقط درصدد خبر دادن از مسـئله ای است که تحقق یافته و آن این است که پیامبر(ص)، پیش از بعثت، چیزی نخوانده و ننوشـته است. هرچند چون پیامبر(ص) امی نامیده شده، پس پیش از بعثت بر خوانـدن و نوشـتن توانا نبوده است واین نظر مبنی بر کنار هم گذاشـتن آیات اشاره کننده به امی بودن پیامبر و نیز آیه (48) سوره عنکبوت است. همچنـان که دیـدیم، شـیخ طوسـی نظرش آن است که پیـامبر(ص) پس از نزول قرآن و یا به عبارتی پس از بعثت، بر نوشـتن و خواندن توانا شده است، زیرا اگر این توانایی، پس از نزول قرآن وجود نداشـته باشد، دیگر بیان این مسـئله که «تو پیش از این نمی خواندی و نمی نوشتی» مفهوم و معنایی نخواهد داشت؛ پس باید فرقی میان حالت پیامبر (ص) پس از بعثت و حالت ایشان پیش از بعثت

وجود داشته باشد(طوسی، بی تا: ج8، 216). ولی باید گفت که چرا باید حالت ایشان پس از بعثت، با پیش از آن، تفاوت داشته باشد؟! به چه دلیل شیخ طوسی می گوید که پیامبر(ص) نباید قبل از نزول قرآن، بر نوشتن و خواندن توانایی داشته باشد؟ او خود معتقد است که نهایت چیزی که آیه در مورد حالت پیامبر (ص) پیش از بعثت می گوید، همان نخواندن و ننوشتن است، نه عدم توانایی؛ پس معلوم نیست چرا بیان نموده که پیامبر(ص)، پیش از بعثت، بر خواندن و نوشتن توانا نبوده است؟ آیا درست تر این نبود که مثل علاّ مه طباطبایی(طباطبایی، 1389ق: ج16، 145)، تنها «خواندن و نوشتن» پیامبر(ص) - پیش از بعثت - را نفی می کرد، نه عدم توانایی بر این دو امر را ؟!؛ عبارت «إذاً لَارتابَ المُبطِلُونَ» نیز می تواند چندین مصداق داشته باشد که عبارت اند از: «مشرکان قریش»، «مشرکان عرب»، «اهل کتاب» و به طور ویژه «یهودیان»، که در کتبشان آمده بود که پیامبر آخرالزّمان نمی خواند و نمی نویسد. روایت «قتاده»(طبری، 1422ق: ج18، 424-426؛ سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415) ، «ضحاک»(سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415) و «ابن مسعود» (سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415) نیز تصریح می کند که پیامبر(ص)، پیش از نزول قرآن، چیزی نخوانده و ننوشته است و باید گفت که این نظر، با مفهوم و معنای آیه یاد شده سازگارتر است.

2-1-2- وجوه و معانی

اشاره

نظرات مفسران مسلمان ذیل این شش آیه را درباره معنای «اُمّی» می توان به 8 دسته تقسیم کرد:

1-2-1-2- «اُمّی» به معنای: «درس ناخوانده و ناتوان بر خواندن و نوشتن»

در تفاسیر شیعه آورده اند که «أُمّیون» که جمع «اُمّی» است، به معنای کسانی است که نمی توانستند بخوانند و بنویسند(طوسی، بی تا: ج1، 317 و ج2، 559؛ نیز نک: رازی، 1371ش: ج2، 23-24؛ فیض کاشانی، 1402ق: ج1، 146؛ شبر، 1421 ق: 36 و 270 و 820 ؛ کاشانی، 1423ق: ج1، 174؛ طباطبایی، 1389ق: ج19، 305؛ فضل الله، 1419ق: ج22، 204؛ جوادی آملی، 1384ش: ج5، 300). به بیان برخی نیز، واژه «أُمّیون»، به معنای بی سوادان است (طباطبایی، 1389ق: ج1، 217-218؛ جوادی آملی، 1384ش:

ج5، 300؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج1، 317-318 و ج2، 397-398 و 621؛ مدرسی، 1419ق: ج1، 180) که منظور همان درس ناخوانده است. برخی نیز برای معنای «أُمّیین»، همان تعبیر «در س نخوانده ها» را به کار گرفته است.(به عنوان نمونه نک: امین اصفهانی، بی تا: ج15، 71)

برخی اینگونه بیان کرده اند که «أُمّیین» به مادرشان نسبت داده شده اند؛ یعنی، آنان نمی خوانند و نمی نویسند، و این همان حالتی است که هنگام تولد از مادر داشته اند(رازی، 1371ش: ج4، 392؛ مغنیه، 1424ق: ج2، 89-90 و ج7، 321؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج24، 106) و افرادی بی سواد و بی فرهنگ

بوده اند(جوادی آملی، 1384ش: ج1، 300) که همان درس ناخوانده ها هستند.

همچنین در تفاسیر اهل سنت آورده اند که «اُمّی» به معنای شخص ناتوان بر خواندن و نوشتن است(طبری، 1422ق: ج2، 153؛ فخر رازی، بی تا: ج1، ص175و 264و 563-564؛ ثعلبی، 1425ق: ج90،1؛ ابن عطیه، 1422ق: ج1، 459؛ بروسوی، 1421ق: ج2، 64؛ دمشقی حنبلی، 1419ق: ج5، 337؛ شوکانی، بی تا: ج1، 90) (1). طبری و ثعلبی رِیشه «اُمّی» را «أُمّت» و «أُمّ» می دانند و می گویند که شخص «اُمّی» کسی است که بر اصل ولادت از مادر مانده باشد و نتواند بخواند یا بنویسد(2).

و نیز این شخص، منسوب به «أُمّت»

1- . نیز در این زمینه نک: ابن کثیر، بی تا: ج1 ، 175؛ بیضاوی، 1421ق: ج1 ، 113؛ زمخشری، 1418ق: ج1 ، 288؛ ثعالبی، 1416ق: ج1، 242؛ نسفی، 1420ق: ج1، 103؛ ابن عطیه، 1422ق: ج1، 169؛ ابو حیان اندلسی، 1422ق: ج2، 523 ؛ ابن عاشور، 1420ق: ج1، 556؛ جابر جزایری، 1416ق: ج1، 297

2- . نیز در این زمینه نک: طبری، 1422ق: ج5، 485- 484؛ قرطبی، 1387ق: ج4، 298-299؛ ابوحیان اندلسی، ج4، 402؛ بروسوی، 1421ق: ج9، 600؛ ابن عطیه ، ج2، 464 و ج5، 306؛ ابن جزی، 1415ق: ج1، 320- 319؛ ماوردی، 1412ق: ج1، 268؛ بغوی، 1420ق: ج2، 238؛ دمشقی حنبلی، 1419ق: ج5، 339 و 342- 341؛ شوکانی، بی تا: ج1، 249؛ آلوسی، 1420ق: ج9، 107؛ ارمی علوی، 1421ق: ج10، 168؛ خازن، 1415ق: ج2، 257؛ ابن عاشور، 1420ق: ج8، 314؛ ابوزهره، بی تا: ج6، 2969؛ ابن مصطفی عمادی، 1419ق: ج3، 38؛ عبده، 1423ق: ج9، 200؛ طنطاوی، 1997م: ج5، 391؛ قنوجی، 1412ق: ج14، 333-334.

است، زیرا قوم عرب نمی توانستند بنویسند و بخوانند(1) و پیامبر اکرم(ص) نیز فرمود: «إِنّا أَمَّةٌ أَمِّیةٌ لا نَکْتُبُ وَ لا نَحْسُبُ»(2) [ما قومی«اُمّی»هستیم که نمی نویسیم و نمی شماریم]؛ فخررازی و شوکانی، ریشه «اُمّی» را، تنها «اُمّت» می دانند.

در منابع اهل سنت، روایاتی نیز در این زمینه نقل شده که به عنوان نمونه: قتاده می گوید: «منظور از «اُمّی»، پیامبر شماست که نمی نوشت»(طبری، 1422ق: ج5، 491). همچنین ابن عباس می گوید: «منظور از «اُمّی»، پیامبر شماست که نمی نوشت، نمی خواند و شمارش نمی کرد.»(ثعلبی، 1425ق: ج2، 81). از «ابراهیم نخعی» نیز نقل شده است که پیامبر اکرم (ص) می خواند، ولی نمی نوشت(ابن ابی حاتم ، 1419ق: ج5، 1582- 1581).

2-2-1-2- «اُمّی» به معنای: منسوب به «اُمّ القُری»

یکی از مهمترین مستندات این نظریه، بخشی از آیه 92 سوره انعام است که در آن آمده: «لتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَی وَ مَنْ حَوْلَها» (3)

. در برخی از تفاسیر شیعه آمده که «اُمّی» به عنوان یکی از اوصاف پیامبر اکرم(ص)، منتسب به «اُمّ القُری» است و «اُمّ القُری» همان مکّه است(فیض کاشانی، 1402ق: ج2، 242؛ صدر الدین شیرازی، 1419ق: ج7، 133-134؛ فضل الله، 1419ق: ج22، 204؛). دو روایت در این رابطه نقل شده که یکی از امام باقر(ع) و دیگری از امام جواد(ع) است؛ در روایت اوّل(4)

و بخشی از روایت دوّم(5) آمده است که چون

1- . طبری، 1422ق: ج22، 625؛ فخر رازی، بی تا: ج10، 538؛ ابن عطیه، 1422ق: ج5، 306؛ قرطبی، 1387ق: ج18، 91-92؛ خازن، 1415ق: ج4، 289؛ ارمی علوی، 1421ق: ج29، 285-287

2- . نیز نک: ثعلبی، 1425ق: ج2، 81؛ فخر رازی، بی تا: ج1، 380؛ قرطبی، 1387ق: ج4، 298-299؛ سیوطی، 1421ق: ج8: 143؛ ارمی علوی، 1421ق: ج10، 168

3- . تا «اُمّ القُری» و اطراف آن را انذار دهی.

4- . از علی بن اسباط نقل شده است که به ابوجعفر امام باقر (ع) عرض کردم که چرا پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) «اُمّی» نامیده شد؟ ایشان فرمودند: او منسوب به مکّه است و دلیلش سخن خداوند در قرآن است که می فرماید: (لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَی وَ مَنْ حَوْلَها) (انعام/92)، و «اُمّ القُری» همان مکّه است و از این رو، به پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) «اُمّی» گفته شده است.

5- . از امام جواد (ع)، در مورد اطلاق لفظ «اُمّی» بر پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) سؤال شد؛ ایشان فرمودند: مردم در این باره چه می گویند؟ به ایشان گفته شد: آنان معتقدند که ایشان به دلیل اینکه نمی توانست بنویسد «اُمّی» نام گرفت؛ امام جواد (ع) در جواب آن سؤال فرمودند: اینان دروغ گفته اند، لعنت خدا بر آنان باد، چگونه ممکن است این مطلب درست باشد درحالی که خداوند می فرماید: (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولاً مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیَاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتَابَ وَ الْحِکْمَةَ)؛« اوست آن کس که در میان بی سوادان فرستاده ای از خودشان برانگیخت، تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت به ایشان بیاموزد.» (جمعه/2) چگونه ممکن است پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) چیزی را که بر آن قادر نیست به آنان تعلیم دهد؛ به خدا سوگند که رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)، به هفتاد و دو (یا هفتاد و سه) زبان می خواند و می نوشت؛ ایشان چون اهل مکّه بود و مکّه از اُمّهات آبادی ها به شمار

می رود ،«أمّی» نامیده شد و دلیلش همان سخن خداوند عزّوجلّ است که می فرماید: (لتنْذِرَ أَمَّ الْقُرَی وَ مَنْ حَوْلَها) (انعام/92).

پیامبر اکرم(ص) اهل مکّه بود و به مکّه «أمّ القُری» گفته می شـد، به ایشان «اُمّی» اطلاق شـده است(فیض کاشانی، 1402ق: ج2، 242؛ نیز نک: عیاشی، 1421ق: ج2، 164؛).

همچنین در برخی از تفاسـیر اهل سـنت آمده که «اُمّی» نامیده شدن پیامبر اکرم (ص) به دلیل منسوب بودن به «أُمّ القُری« است که همان مکّه است(ثعلبی، 1425ق: ج2، 81؛ قرطبی، 1387ق: ج4، 298-299؛ ابن عطیه، 1422ق: ج5، 306؛ شوکانی، بی تا: ج1، 249؛ ارمی علوی، 1421ق: ج10، 168؛ قنوجی، 1412ق: ج334،14- 333).

3-2-1-2- «اُمّی» به معنای: «غیر اهل کتاب»

در برخی از تفاسـیر شـیعه آمده که «أُمّیّون» که جمع کلمه «اُمّی» است، ملت هایی هسـتند که کتاب آسمانی بر آنها نازل نشده و از «اهل کتاب» به شمار نمی روند (قمی، 1412ق: ج1، 114؛ طوسی، بی تا: ج2، 421؛ طبرسی، 1382ق: ج1، 145؛ رازی، 1371ش: ج4، 237-238؛ فیض کاشانی، 1402ق: ج1، 323 و 348؛ کاشانی، 1423ق: ج1، 510؛ فضل الله، 1419ق: ج5، 278-279 و ج6، 105؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج2، 477) و اشاره شده که آنان پیامبر نداشته اند(گنابادی، 1408ق: ج1، 252)

.

روایتی به نقل از امام صادق(ع) آمده که همین نظر را تأیید می کند و بدین مضمون است که معاویه بن عمّار از امام صادق(ع) - درباره این سخن خداوند متعال که می فرماید: (هُوَ الَّذی بَعَثَ فی الأُمِّیینَ رَسُولاً مِنْهُمْ) - روایت کرده است: «أُمّیون» چون کتابی از سوی

خدا برایشان نیامده بود و نیز خداوند رسولی را به سویشان برنینگیخته بود، خدا آنان را به «أمّیین» منتسب نمود(قمی، 1412ق: ج2، 348؛ نیز نک: فیض کاشانی، 1402ق: ج5، 172).

برخی مفسـران شیعه نیز به این قول اشاره کرده اند که «أُمّیین» به عنوان جمعه «اُمّی» به معنای افرادی است که جزء بنی اسرائیل نیستند و از آنها نمی باشـند(طباطبایی، 1389ق: ج3، 286؛ فضل الله، 1419ق: ج6، 105) یـا اینکه از اهـل کتاب نمی باشـند و از آن رو به آنان «أُمّیین» گفته می شود که نسبت به دیگر اقوام، بی سواد و عقب مانده هستند، و نگاه اهل کتاب در آن زمان به عرب ها، همان نگاهی است که امروز دولت های بزرگ، نسبت به دیگر دولت ها دارند.(فضل الله، 1419ق: ج6، 105)

همچنین در برخی از تفاسـیر اهل سـنت آمده که «أُمّیین» کسانی هسـتند که کتاب آسـمانی ندارند، و آنان همان مشـرکین عرب هسـتند نه دیگران. (طبری، 1422ق: ج5، 286؛ نیز نک: قرطبی، 1387ق: ج4، 45؛ ابن کثیر، بی تا: ج1، 531؛ ماتریدی، 1425ق: ج1، 284؛ هواری، بی تا: ج4، 351). طبق گفته برخی تعبیر «وَ الأُمِّیینَ» در آیه (20) سوره آل عمران، صراحت ندارد که پیامبر اکرم(ص) نمی نوشته و نمی خوانـده است، و به ویژه اینکه کلمه «اُمّی» و جمع آن در قرآن، یـا برای دلالـت بر «غیر اهـل کتـاب» است یا به معنای «قوم عرب» است که در زمره «اهل کتاب» نبوده انـد، همچنان که در این آیه آمـده است.(عزه دروزه، 1421ق: ج5، 488). طبق این نظر، چون «غیر اهل کتاب»، دین یهودیان را نداشـتند، قوم یهود به آنان «أُمّیین» می گفتند(ابن ابی حاتم، 1419ق: ج2، 685؛ زمخشری، 1418ق: ج1، 571؛ بیضـاوی، 1421ق: ج1 ، 270؛ نسـفی، 1420ق: ج1 ، 266؛ بروسـوی، 1421ق: ج9، 600). همچنیـن «أُمّییـن»، به «غیر یهودیان» معنا شده (قطب،1368ق: ج8، 93) که ظاهرا همان «غیر اهل کتاب» است.

برخی نیز اینگونه بیان کرده انـد که «أُمّیین» قومی هسـتند که از عبادت خداونـد آگاه نبوده انـد و چیزی نمی خواندند و بلکه بت پرستی می کردنـد(به عنوان نمونه نک: ماتریدی، 14256ق: ج5، 126) که همـان «غیر اهـل کتـاب» می باشـند. از «قتاده» نقل است که این قبیله عرب، أُمّتی «اُمّی» بودند که کتاب آسمانی نداشتند تا آن را بخوانند...(طبری،

1422ق: ج22، 626-625؛ سیوطی، 1421ق: ج8: 143). از ابن زیـد نیز نقل است که مراد از «أمّیون»، أمّت محمّـد (ص) است که کتاب آسمانی بر آنها نازل نشده بود(طبری، 1422ق: ج22، 626-625). از ابن عباس نیز نقل است که «أُمّیون» کسانی هستند که کتاب آسمانی نداشتند و پیامبری در میانشان مبعوث نشده بود(فخر رازی، بی تا: ج10، 538)(1).

4-2-1-2- «اُمّی» به معنای: منتسب به «اُمّ الکتاب»

برخی از تفاسیر اهل سنت آورده انـد که ابوعبیده معتقد بوده که دلیل نامیده شدن آنان به «أُمّیون» آن است که کتاب آسـمانی بر آنها نازل شـد؛ گویا که این افراد به «أُمّ الکتاب» منسوب هسـتند و گویا آیه می خواهد بگوید: «و منهم أُمّ الکتاب»(به عنوان نمونه نک: شوکانی، بی تا: ج1، 90).

1- . حضـرت علی (ع) می فرمایـد: « إن الله عز وجـل بعث نبیه محمـدا صـلی الله علیه وآله بالهـدی ، وأنزل علیه الکتاب بالحق ، وأنتم أمیون عن الکتـاب ومن أنزله ، وعن الرسول ومن أرسـله ، أرسـله علی حین فتره من الرسـل ، طول هجعه من الأـمم وانبسـاط من الجهل ، واعتراض من الفتنه ، وانتقـاض من المبرم ، وعمی عن الحق واعتسـاف من الجور ، وامتحـاق من الـدین ، وتلـظ من الحروب... »؛ « همانا خداوند عزّوجلّ پیامبرش حضـرت محمد (صـلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) را با هدایت فروفرستاد و کتابی را بر او نازل کرد که سراسر، حق و درستی است و این درحالی بود که شـما با کتاب آسـمانی و نازل کننـده آن و نیز با رسول آسـمانی و فرسـتنده او آشـنایی نداشتید. خداوند حضـرت رسول اکرم (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) را زمانی فرستاد که دوره فترت رسولان، خواب طولانی مدّت امت ها، گسترش جهالت و نادانی، اختلاف های ناشـی از فتنه و آشوب، نقض و درهم شکسـتن مُحکَمات إلهی، کوری از حقیقت، انحراف و کج روی و زورگویی، نـابودی دین و شـعله ور گشـتن جنگ ها و... بود.» (کلینی،1401ق: ج1، 61-60؛ مجلسی، 1403ق: ج89، 82-81) حضرت امام علی(ع) در این روایت به مطلبی اشـاره کرده که به صـراحتمصداق «أُمّیون» را برایمان رقم← →می زنـد؛ ایشان در فرازی از این حـدیث می فرماید: «شـما با کتاب آسـمانی و نازل کننده آن و نیز با رسول آسمانی و فرستنده او آشنایی نداشتید؛ ». متن عربی این فراز چنین است: «أَنْتُمْ أُمِّیون عَنِ الکتابِ وَ مَنْ أَنْزَلَه وَ عَنِ الرَّسولِ وَ مَنْ أَرْسَلَه». (کلینی،1401ق: ج1، 60؛ مجلسی، 1403ق: ج89، 81) نکته ای که در باب این روایت بایـد دانست، تفسـیر خاص امام علی (ع) از واژه «أُمّیون» است؛ کاربرد این واژه در عبارت «وَ أَنتُم أُمِّیونَ عَنِ الکِتٰابِ وَ مَنْ أَنْزَلَهُ وَ عَنِ الرَّسولِ وَ مَنْ أَرْسَلَهُ»، پرده از مصداق «أُمّیون» بر می دارد و نشان می دهد که مصداق اینان، کسانی هستند که با کتاب وحیانی و رسول آسـمانی آشـنایی ندارند، و به زبان دیگر یعنی افرادی که کتاب آسـمانی بر آنها نازل نگشـته و رسول إلهی نیز به سویشان گسیل نشده است، که اینان همان «غیر اهل کتاب» هستند که مصداق «امیون» هستند .

5-2-1-2- «اُمّی» به معنای: مقصود و هدف همگان

طبق نقل برخی از تفاسیر ، لفظ «أُمّی»، به عنوان صفت پیامبر اکرم (ص)، منسوب به «أُمّ» به معنای هدف و قصد است؛ یعنی، پیامبر اکرم (ص)، مقصود و هدف هر شخص است(به عنوان نمونه نک: ارمی علوی، 1421ق: ج10، 168).

6-2-1-2- «اُمّی» به معنای: اصل آفرینش

برخی از مفسران نیز گفته اند پیامبر اکرم (ص) چون اصل آفرینش است، «اُمّی» نام گرفته است (به عنوان نمونه نک: بروسوی، 1421ق: ج3، 326).

7-2-1-2- «اُمّی» به معنای: کسی که فضائل او از ناحیه خداوند اعطا شده

برخی گفته اند که «أُمّی»، به عنوان صفت پیامبر اکرم(ص)، یعنی، هیچ یک از فضایل و کمالات علمی او و آمادگی اش جهت بیان احکام شرع، از سوی خودش، یا از ناحیه تعلّم و تکلّم، یا از باب تلاش و اجتهاد او نیست، بلکه همه این فضایل و کمالات، از سوی خداوند سبحان آشکار گشته است، پس او شخصی «اُمّی» است که نیاز به خواندن کتاب ها و یا سیر و سلوک ندارد(به عنوان نمونه نک: قشیری، بی تا: ج2، 264).

8-2-1-2- «اُمّی» به معنای: فرد پاک از آلودگی ها

همچنین پاره ای از تفاسیر ، «اُمّی» را به عنوان صفت پیامبر اکرم(ص) به این معنا گرفته اند که هیچ چیزی از این هستی او را آلوده نمی سازد و هرگاه خداوند او را از چیزی آگاه سازد، او از آن چیز مطلع می شود وگرنه خودش از هیچ چیزی از دنیا و آخرت آگاه و مطلع نیست و با تمام وجود نیازمند خداست(به عنوان نمونه نک: سلّمی، 1421ق: ج1، 465- 464).

3-1-2- معنای مختار

از میان معانی مطرح شده برای «اُمّی» در منابع تفسیری معنای اولی که ذکر شد صحیح به نظر میرسد و پیامبر اکرم(ص) بدین معنا «اُمّی» است. زیرا از نظر لغوی ثابت شد(1)

که «اُمّی» به معنای درس ناخوانده و فرد ناتوان بر خواندن و نوشتن است و دلیل آن،

1- . نک: صفحات 21-18 از این کتاب

همان معانی لغوی واژگانی بود که این واژه منسوب از آن دو بود و از این رو معانی دیگر صحیح به نظر نمی رسند.

معنای دومی که ذکر شده به چند دلیل قابل پذیرش نیست:

1- کلمه «أُمّ القُری» اسم خاص نیست، بلکه به عنوان یک صفت عام - نه اسم خاص - بر شهر مکّه اطلاق شده است؛ از سویی مؤید این مطلب، مضمون آیه(59) از سوره مبارکه «قصص» است؛ خداوند عزّوجلّ در این آیه می فرماید: (وَ ما کانَ ربُّک مُهْلِکَ القُری حَتّی یبْعَثَ فی أُمِّها رسولاً)؛ «این طور نبوده است که پروردگار تو، [مردم] آبادی ها را هلاک گرداند، مگر آنکه رسولی را در مرکز آن آبادی ها فروفرستد [و حجّت را بر آنها تمام کند].» ظاهر امر این است که در زبان قرآن، به هر نقطه ای که مرکز یک منطقه باشد، أُمّ القُرای آن منطقه گفته می شود؛ بنابراین واژه «اُمّی» - به عنوان یکی از صفات پیامبر اکرم (ص) - نمی تواند به معنای شخص منتسب به شهر مکّه باشد.

2- دیگر اینکه این کلمه در قرآن به کسانی اطلاق شده است که مکی نبوده اند. خداوند تعالی در سوره آل عمران آیه 20 می فرماید: «وَ قُل لِّلَّذِینَ أُوتُوا الْکِتَابَ وَ الْأُمِّیِّینَ أَسْلَمتُمْ»(1). بدیهی است که «امیین» در این آیه انحصار در اهل مکه ندارد بلکه تمام اعراب را شامل می شود، یعنی هر فردی که غیر یهودی و غیر مسیحی باشد(2).

3- این کلمه حتی به عوام و درس ناخواندگان یهود که سواد و معلوماتی نداشتند با اینکه اهل کتاب شمرده می شدند نیز اطلاق شده است، چنانکه در سوره بقره آیه 78 می فرماید: «وَ مِنْهُمْ أُمِّیُّونَ لایَعْلَمُونَ الْکِتابَ إِلَّا أَمَانِیَّ»(3). بدیهی است یهودیانی که قرآن

1- . و به کسانی که اهل کتابند و به امیین بگو آیا اسلام آورده اید؟

2- . ابن عطیه متذکر شده که ریشه«اُمّی»، «أُمّ القُری» نیست، زیرا اگر «اُمّی» را از این ریشه بدانیم، واژه «أُمّیین» توضیحی خواهد بود که فقط مخصوص قریش می شود، درحالی که مراد از «أُمّیین» در آیه 2 سوره جمعه، تمام عرب هاست و پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) فرمود: «إنّا أُمَّةٌ أُمِّیةٌ لانَحْسُبُ وَ لانَکْتُبُ، الشَّهْرُ هَکَذَا وَ هَکَذَا»(ابن عطیه، 1422ق: ج5، 306).

3- . و [بعضی] از آنان بی سوادانی هستند که کتاب [خدا] را جز خیالات خامی نمی دانند.

آنان را «اُمّی» خوانده است، اهل مکه نبوده اند ، بلکه غالبا ساکن مدینه و اطراف مدینه بوده اند.

4- اگر کلمه ای منسوب به ام القری باشد طبق قاعده ادبی باید به جای «اُمّی» ، «قروی» گفته شود، زیرا طبق قاعده باب نسبت در علم صرف ، در نسبت به مضاف و مضاف الیه ، خاصه آنجا که مضاف، کلمه «اب» یا «ام» یا «ابن» یا «بنت» باشد، به مضاف الیه نسبت داده می شود نه به مضاف. چنانکه در نسبت به ابوطالب ، ابوحنیفه و بنی تمیم، طالبی ، حنفی و تمیمی گفته می شود (مطهری، 1376ش: 41-43).

5- علاّ مه طباطبایی می گوید که نمی توان «اُمّیین» را - به اعتبار «اُمّ القُری» (مکّه) - «اُمّیین» دانست، زیرا این، با مدنی بودن سوره مناسبت ندارد و دلیلش آن است که به احتمال زیاد ضمیر در «یزکّیهم» و «یعَلِّمُهم»، به مهاجرین و سایر مسلمانان اهل مکّه - که پس از فتح، اسلام آوردند - و به نسل های بعد از ایشان برمی گردد(طباطبایی، 1389ق: ج19، 305).

6- دو روایت منقول از امام باقر و امام جواد(علیهما السلام) که در اثبات معنای «فرد منسوب به «ام القری»» بدان استناد شده، از نظر سندی و متنی قابل پذیرش نیست و در بخش روایات، به ادله آن اشاره خواهد شد.

معنای سوم نیز نادرست است، زیرا معنای «غیر اهل کتاب» از لفظ «اُمّی» بر نمی آید و در کتب لغت به این معنا اشاره نشده است. در حقیقت، معنای اصلی و درست «اُمّی» صرفا درس ناخوانده است که در پیش بدان اشاره کردیم. همچنین روایتی که از امام صادق(ع) نقل شده (قمی، 1412ق: ج2، 348؛ نیز نک: فیض کاشانی، 1402ق: ج5، 172) و نیز روایات منقول از ابن عباس (فخر رازی، بی تا: ج10، 538)، «قتاده» (طبری، 1422ق: ج22، 626-625؛ سیوطی، 1421ق: ج8: 143) و ابن زید (طبری، 1422ق: ج22، 626-625) به احتمال قوی در صدد بیان مصداق امیین است نه معنای امیین، زیرا «غیر اهل کتاب»، مصداق امیین هستند و از آنجا که بر «امیین» کتاب آسمانی نازل نشده بود، «غیر اهل کتاب» به شمار می رفتند و این احتمال با تکیه بر نص فراز «وَ قُل لِّلَّذِینَ

أَوتُوا الْكِتَابَ وَ الْأَمِّيِّينَ أَأَسْلَمتُمْ » در آیه 20 سوره آل عمران که « الَّذِينَ أَوتُوا الْكِتَاب» و « أُمِّيِّين» را در تقابل هم قرار داده، تقویت می گردد.

معنای چهارم نیز که «فرد منتسب به «اُمّ الکتاب»» است، غیر قابل پذیرش است، زیرا معلوم نیست که ابو عبیده (شوکانی، بی تا: ج1، 90) با استناد به کدام شاهد لغوی در ادبیات و زبان عرب، «اُمّیون» را به «اُمّ الکتاب» منتسب دانسته است، و از سویی این نظر را کسی غیر از شوکانی – و او هم به عنوان صرفِ نقل نه تأیید – بیان نکرده و از این رو، شاذّ به نظر می رسد.

معنای پنجم نیز نادرست است زیرا:

1- اگر برای «اُمّی» معنای «مقصود و هدف همگان» مد نظر بود، باید «اَمّی» – به فتح همزه- گفته می شد، نه «اُمّی» – به ضم همزه –، و حال آنکه همزه «اُمّی»، مضموم است؛ جوهری و زمخشری تاکید کرده اند که واژه«اَمّ» به فتح همزه، به معنای «قصد و آهنگ کسی را داشتن» است (جوهری ،1990م: ج5، 1865؛ زمخشری، بی تا: 9).

2- بر فرض بعید هم که لفظ «اُمّ» به ضم همزه، به معنای قصد و هدف باشد، باز هم اگر قرار باشد که از آن، کلمه «اُمّی» –که صفت منسوبی است- ساخته شود، این کلمه به معنای «فرد هدف دار و دارای مقصود» است نه به معنای «فردی که مقصود و هدف همگان است».

3- اگر این معنا درست باشد، در این صورت صفت «اُمّی» فقط باید برای پیامبر اکرم(ص) به کار رود، زیرا تنها اوست که مقصود همگان است، نه دیگران، و حال آنکه برای دیگران – چه عرب و چه عوام یهود – نیز به کار رفته است.

معنای ششم نیز نادرست است زیرا:

1- اگر این معنا درست باشد، در این صورت صفت «اُمّی» فقط باید برای پیامبر اکرم(ص) به کار رود، زیرا تنها اوست که اصل آفرینش است، نه دیگران، و حال آنکه این واژه و جمع آن «امّیّین»، برای دیگران – چه عرب و چه عوام یهود – نیز به کار رفته است.

2- دیگر آنکه این معنا از دل لفظ «اُمّی» بر نمی آید و نیز در کتب لغت به این معنا اشاره نشده است. واژه «اُمّ» می تواند به معنای «اصل » باشد، ولی وقتی کلمه «اُمّی» –که

صفت منسوبی است- از آن ساخته شود، به معنای «فرد دارای اصالت» و «شخص اصیل» است نه به معنای «اصل آفرینش».

3- ظاهرا این معنا یک معنای ذوقی و عرفانی است که از دل لفظ بر نمی آید.

معنای هفتم نیز نادرست است زیرا:

1- این معنا از دل لفظ «اُمّی» بر نمی آید و در کتب لغت به این معنا اشاره نشده است.

2- بر فرض که این معنا درست باشد، در این صورت صفت «اُمّی» فقط باید برای پیامبر اکرم(ص) به کار رود، زیرا تنها اوست که فضائلش از ناحیه خداوند اعطا شده است، نه دیگران، و حال آنکه این واژه و جمع آن «امّیّین»، برای دیگران - چه عرب و چه عوام یهود - نیز به کار رفته است.

معنای هشتم نیز نادرست است زیرا:

1- این معنا از دل لفظ «اُمّی» بر نمی آید و در کتب لغت به این معنا اشاره نشده است.

2- ظاهرا این معنا یک معنای ذوقی و عرفانی است.

نتیجه آنکه طبق معنای مختار، پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت نزد کسی برای فراگیری خواندن و نوشتن یا فراگیری دیگر مطالب نرفته است.

4-1-2- دو اشکال و پاسخ به آنها

1-4-1-2- اشکال اول:

در اینجا سوالی مطرح است و آن اینکه اگر پیامبر اکرم(ص) در قرآن به «اُمّی» توصیف شده و این واژه صراحتا به معنای درس ناخواندگی و ناتوانی نسبت به خواندن و نوشتن است، پس چرا ظاهرا طبق آیه5 سوره فرقان(1)، مشرکان و کفار و تکذیب کنندگان قرآن به پیامبر اکرم(ص) تهمت زدند که قرآن را به دست خودش نوشته است، با اینکه می دانستند که او بر خواندن و نوشتن توانا نیست؟

---

1 - . «وَ قٰالُوا أَسٰاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَ أَصِيلاً» «و گفتند: «افسانه های پیشینیان است که درخواست کرده تا آنها را برایش بنویسند، پس، صبح و شام، بر او املاء می شود.» (فرقان/5)

پاسخ:

جواب به این سوال با دقت در انظار مفسرین ذیل این آیه مشخص می شود؛ طبق نظر گروه اول از مفسران، معنای آیه این است که مخالفان پیامبر اکرم(ص) و تکذیب کنندگان قرآن(1) گفتند: این قرآن، افسانه های پیشینیان است که پیامبر اکرم (ص) آنها را با دست خود نوشته است و این مطالب، صبح و شام، بر او خوانده می شود تا بنویسد(طوسی، بی تا: ج7، 472؛ رازی، 1371ش: ج14، 194؛ گنابادی، 1408ق: ج3، 135؛ مکارم شیرازی، 1377ش: ج15، 23-22؛ طبری، 1422ق: ج17، 399؛ فخر رازی، 1420ق: ج8، 433؛ شوکانی، بی تا: ج4، 64). (2)

بر طبق این معنا، تهمتی از سوی آنان به پیامبر اکرم (ص) زده شده که ایشان قادر بر خواندن و نوشتن است؛ ابوالفتوح رازی این دلیل را به این صورت بیان می دارد که «اکتَتَبَها»، یعنی، حضرت محمد(ص) آن را برای خود نوشته است؛ گفته اند: «کَتَبْتُ الشیءَ» و «اکْتَتَبْتُه» به یک معناست و نیز گفته اند: «کَتَبْتُ الشَّیءَ لِغَیْری وَ اکْتَتَبْتُه لِنَفْسی»، یعنی، «کَتَبْتُ» به معنای نوشتن یک مطلب برای شخص دیگر است، درحالی که «اکْتَتَبْتُ» نوشتن مطلب برای خود است(رازی، 1371ش: ج14، 194).

ولی گروه دوم از مفسران معتقدند که واژه «اکتتاب» به معنای «استکتاب» (درخواست نوشتن) است(آلوسی، 1420ق: ج18، 577؛ بیضاوی، 1421ق: ج2، 513؛

1- . تعدادی از مفسران می گویند کسی که این تهمت را زده «نضر بن حارث بن علقمه بن کلده» است (طوسی، بی تا: ج3، 472؛ طبری، 1422ق: ج17، 399؛ فخر رازی، 1420ق: ج8، 433؛ شوکانی، بی تا: ج4، 64) که طبق نقل تفسیر منسوب به قمی، «نضر بن حارث بن کلده» است(قمی، 1412ق: ج2، 87)، ولی تفاوتی با هم ندارند زیرا در مورد دوم، نام پدر بزرگ «نضر» حذف شده که در عرف عرب مرسوم است. اینکه در آیه، فعل «قالوا» آمده، باعث نمی شود تا ما فاعل «قالوا» را «نضر بن حارث بن علقمه بن کلده» ندانیم، زیرا فعل «قالوا» نشان می دهد که این نظر، از سوی گروهی مطرح شده و می توان بیان داشت که احتمالاً سردسته و رهبر این گروه، «نضر بن حارث» بوده است.

2- . برخی نیز بدین بیان نوشته اند که منظور مخالفان از به کار بردن لفظ «اکتَتَبَ» این بوده است که پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) این مطالب را از دیگر کتب گرد آورده، به دست خودش نوشته و به عنوان قرآن بر مردم عرضه← →کرده است(ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج6، 441؛ زمخشری،1418ق: ج4، 332؛ بروسوی، 1421ق: ج6، 246؛ نیز نک: ابوزهره، بی تا: ج10، 5249).

قرطبی، 1387ق: ج13، 4؛ ابـن عطیه، 1422ق: ج4، 200؛ فضـل الله، 1419ق: ج17، 14؛ مغنیه، 1424ق: ج5، 450؛ کاشانی، 1423ق: ج4، 54؛ گنابادی، 1408ق: ج3، 135؛ طباطبایی، 1389ق: ج15، 196) و چـون او «اُمّی» است و نمی توانـد بخوانـد و بنویسد، این مطالب، هم برایش نوشته و هم خوانده می شود تا هم آن را به عنوان قرآن معرفی کند و هم بتواند - طبق آنچه با خواندن بر او، به او إلقاء کرده اند - آن را بر مردم تلاوت کند (آلوسـی، 1420ق: ج18، 577؛ بیضاوی، 1421ق: ج2، 513؛ قرطبی، 1387ق: ج13، 4؛ ابن عطیه، 1422ق: ج4، 200؛ بروسوی، 1421ق: ج6، 246). (1)

در این صورت، معنـای آیه این است که مخالفـان گفتنـد: این قرآن، افسـانه هـای پیشـینیان(2) است که پیـامبر اکرم(ص) از یـک کـاتب (نویسنده)(3) درخواست کرده تا آنها را برایش بنویسـد و سـپس این مطالب، بر پیامبر اکرم(ص) نیز خوانده می شود تا ایشان خوب آنها را حفظ کند(4).

1- . نیز نک: بغوی، 1420ق: ج3، 435؛ ثعلبی، 1425ق: ج4، 404؛ ابن کثیر، بی تا: ج3، 459؛ ابن جزی، 1415ق: ج2، 103- 102؛ نسفی، 1420ق: ج2، 526؛ محلی، 1402ق: 531؛ خازن، 1415ق: ج3، 309؛ سمین حلبی، 1406ق: ج8، 457- 455؛ هواری، بی تا: ج3، 201؛ دمشقی حنبلی، 1419ق: ج14، 479 و481؛ ابن عاشور، 1420ق: ج19، 15؛ قطب، 1368ق: ج6، 143

2- . دو روایت نیز به نقـل از «قتـاده» وارد شـده که طبق آن دو، «أَسـاطیرُ الأَوَّلین» یعنی مطالب دروغین و غیرواقعی پیشـینیان و خبرهای نادرست آنان(ابن ابی حاتم، 1419ق: ج8، 2664- 2663).← → از «ابوالعالیه» نیز نقل شده که «بُکْرَةً» نماز صـبح و «أَصـیلاً» نماز عصر است(ابن ابی حاتم، 1419ق: ج8، 2664- 2663).

3- . فخر رازی از «عامر»، «یسار» و «جبر» به عنوان افرادی یاد می کند که به اعتقاد مخالفان، پیامبر (صـلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) از آنان درخواست کرده تا این مطالب را برایش بنویسند و سپس بر او بخوانند تا خوب آنها را حفظ کند(فخر رازی، بی تا: ج8، 433).

4- . دربـاره معنـای «بکره و أصـیلاً» برخی می گوینـد که منظور از آن این است که این مطـالب به صورت پنهانی بر او خوانـده می شود؛ هرچنـد اذعان دارنـد که یعنی این مطالب در ابتدا و انتهای روز بر او خوانده می شود(فضل الله، 1419ق: ج17، 14؛ کاشانی، 1423ق: ج4، 54؛ طبری، 1422ق: ج17، 399؛ فخر رازی، 1420ق: ج8، 433؛ شوکـانی، بی تا: ج4، 64؛ ارمی علـوی، 1421ق: ج19، 481). طبـق برخی نقلهـا نیز یعنی این مطـالب، صـبحگاه و شامگـاه، و به عبـارتی، پیوسـته و همیشه، بر او خوانـده می شود(فضـل الله، 1419ق: ج17، 14؛ طوسـی، بی تا: ج7، 472؛ مغنیه، 1424ق: ج5، 450؛ کاشانی، 1423ق: ج4، 54؛ گنابادی، 1408ق: ج3، 135؛ طباطبایی، 1389ق: ج15، 196).

از میان نظراتی که درباره معنای این آیه مطرح شد، معنایی که گروه دوم بیان داشته اند، درست تر به نظر می رسد، زیرا مخالفان پیامبر(ص) مطلع بوده اند که ایشان قادر بر خواندن و نوشتن نیست؛ از این رو معنا ندارد که بیایند و به ایشان تهمت بزنند که او قرآن را با استفاده از متون کهن، به دست خود نگاشته است، بلکه تهمت ایشان تنها این بوده است که او مطالب این کتاب را با بهره گیری از افسانه های گذشتگان فراهم آورده، به این صورت که از افرادی درخواست نموده تا برای او این مطالب را بنویسند و از سویی این مطالب، از طرف برخی، پیوسته به صورت پنهانی بر او املاء شده تا او آنها را خوب حفظ کند(طوسی، بی تا: ج7، 472؛ فضل الله، 1419ق: ج17، 14؛ گنابادی، 1408ق: ج3، 135؛ کاشانی، 1423ق: ج4، 54؛ مغنیه، 1424ق: ج5، 450؛ طباطبایی، 1389ق: ج15، 196؛ طبری، 1422ق: ج17، 399؛ فخر رازی، 1420ق: ج8، 433؛ شوکانی، بی تا: ج4، 64؛ ارمی علوی، 1421ق: ج19، 481؛ آلوسی، 1420ق: ج18، 577؛ محلی، 1402ق: 531؛ بروسوی، 1421ق: ج6، 246). بنابراین واژه «اکْتِتاب» را نه به معنای «کَتَبَ» (نوشت)، بلکه به معنای «اسْتَکْتَبَ» (درخواست نگارش کرد) است و هر چند این، معنای اصلی «اکْتِتاب» نیست، ولی این واژه، مجازاً در اینجا به معنای «اسْتِکْتاب» به کار رفته است.

2-4-1-2- اشکال دوم

اشکالی دیگر نیز مطرح است و آن اینکه برخی گفته اند(1): آیه 48 از سوره عنکبوت(2) در صدد نفی وقوع خواندن و نوشتن از پیامبر (ص) پیش از بعثت است نه نفی توانائی ایشان بر این دو امر، و از این رو می توانسته بر خواندن و نوشتن توانا باشد(3).

1- . فیض کاشانی، 1402ق: ج4، 119؛ شبر، 1421ق: 605؛ طباطبایی، 1389ق: ج16، 145؛ معرفت، 1379ش، 26

2- . «وَ ما کُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِیَمِینِکَ»؛ و تو هیچ کتابی را پیش از این نمی خواندی و با دست [راست] خود [کتابی] نمی نوشتی و گر نه باطل اندیشان قطعا به شک می افتادند.

3- . بیشتر مفسران می گویند که مراد آیه این است که «تو پیش از نزول قرآن نمی توانستی بخوانی یا بنویسی، زیرا اگر می توانستی بخوانی و بنویسی، این افراد در صحت مطالب قرآن به شک می افتادند»(طوسی، بی تا: ج8، 216؛ رازی، 1371ش: ج15، 221؛ امین اصفهانی، بی تا: ج8، 53-52؛ کاشانی، 1423ق: ج5، 235-234؛ طبری، 1422ق: ج18، 224؛ ثعلبی: 1425ق: ج5، 20؛ ثعالبی، 1416ق: ج2، 536؛ ماوردی، 1412ق: ج4، 287؛ ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج7، 151؛ ابن کثیر، بی تا: ج3، 665 ؛ زمخشری، 1418ق: ج4، 555- 554؛ فخر رازی، بی تا: ج9، 64؛ ابن جزی، 1415ق: ج2، 161 ؛ خازن، 1415ق: ج3، 383؛ هواری، بی تا: ج3، 308؛ بیضاوی، 1421ق: ج3، 39؛ ابن عطیه، 1422ق: ج4، 322 ؛ ارمی علوی، 1421ق: ج22، 18؛ بروسوی، 1421ق: ج6، 610؛ سیوطی، 1421ق: ج8، 416- 415 ؛ قطب، 1368ق: ج6، 421).

پاسخ:

ما در پاسخ می گوییم که هرچند این آیه، حاکی از عدم وقوع خواندن و نوشتن پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت است، نه عدم توان پیامبر اکرم(ص) بر این دو امر، اما از آنجا که از نظر تاریخی شاهدی نداریم تا با آن اثبات کنیم که ایشان پیش از بعثت شریفش، چیزی نوشته یا خوانده، و از سویی ظهور معنای«اُمّی» در عدم توانایی بر این دو امر است، پس بنا را بر عدم توانایی ایشان بر این دو امر، پیش از بعثت و نزول قرآن باید گذاشت. از سویی این آیه درباره دوران پس از بعثت، ساکت است. نکته قابل اشاره آن است که همگان بر این اتفاق دارند که ایشان تلاوت قرآن می نموده است ولی بحث اختلافی، بر سر خواندن مطالب غیر قرآن است که به جای تلاوت، به آنها قرائت اطلاق می شود که همان خواندن است(1).

1- . برخی مراد از «مبطلون» در آیه را «کافران مکّه» (طوسی، بی تا: ج8، 216؛ شبر، 1421ق: 605)، برخی «مشرکان قریش» (ماوردی، 1412ق: ج4 ، 287؛ طبری، 1422ق: ج18 ، 224)، برخی «مشرکان عرب» (ماوردی، 1412ق: ج4 ، 287؛ ثعلبی: 1425ق: ج5، 20)، برخی «یهودیان تکذیب کننده قرآن»(ماوردی، 1412ق: ج4، 287؛ طبری، 1422ق: ج18، 424-426؛ ثعلبی: 1425ق: ج5، 20؛ محلی، 1402ق: 531؛ ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج7، 151؛← →زمخشری، 1418ق: ج4، 555- 554؛ نیز نک: خازن، 1415ق: ج3، 383؛ هواری، بی تا: ج3، 308؛ بیضاوی، 1421ق: ج3، 39 ؛ ابن عطیه، 1422ق: ج4، 322 ؛ سیوطی، 1421ق: ج8 ، 416 - 415) و برخی «اهل کتاب» دانسته اند و گفته اند که ممکن بود «اهل کتاب» بیان کنند که این کتاب را او نوشته، زیرا آنان در کتاب خود یافته بودند که پیامبر آخرالزّمان «اُمّی» است و نمی تواند بنویسد و بخواند(رازی، 1371ش: ج15، 221؛ شبر، 1421ق: 605). آنان که مراد از «مبطلون» و یا یکی از مصادیق «مبطلون» را «اهل کتاب» و به عبارتی «یهودیان» می دانند، بیان می دارند که پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)، در کتب آنان، توصیف به «اُمّی» بودن شده و از این رو، این آیه که در خطاب به پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) است، در ارتباط با آنان نازل شده یا یکی از شأن نزول هایش «قوم یهود» است. روایاتی در این میان از سوی مفسران سنّی در تفاسیرشان نقل شده که نشان می دهد پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)، در مواردی نادر، چیزی خوانده و یا نوشته است، مثل روایت «شعبی» و «أبی کبشه سلولی» (ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج7 ، 151). مفسران اهل سنّت سعی در ردّ این روایات(ابن کثیر، بی تا: ج3، 665؛ ابن جزی، 1415ق: ج2، 161) و یا تأویل آنها داشته اند(ابن کثیر، بی تا: ج3، 665) ؛ در بخش بعدی، این أخبارِ منقول مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

2-2- «أمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) در منابع حدیثی

اشاره

در این بخش به احادیث، روایات و اخباری پرداخته می شود که هر کدام به نوعی با بحث «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) در ارتباط است؛ از این رو، هدف مهم و اصلی این است که روایات و اخبار صحیح و سره تاریخی - در این راستا که آیا پیامبر اکرم(ص) در طول زندگانی خود چیزی خوانده یا نوشته - به سخن درآید و ناسره آن پس زده شود؛ با تتبع و جستجو در منابع روائی و تاریخی، روایات متعددی در این زمینه به چشم می خورد که در 3 دسته قابل تقسیم بندی است و ما در اینجا به تحلیل و نقد و بررسی آنها خواهیم پرداخت.

2-2-1- روایات حاکی از خواندن و ننوشتن

چهار روایت ذیل، هریک به خواندن و ننوشتن اشاره کرده است:

روایت اوّل:

از ابن ابی عمیر از هشام بن سالم از حضرت ابوعبداللّه امام صادق (ع) نقل شده است: «کان النبی صلی الله علیه وآله یقرؤ الکتاب ولا یکتب »(1) (صدوق، 1408ق: ج1، 153؛ مجلسی، 1403ق: ج16، 133-132؛ نیز نک: بحرانی، 1419ق: ج8، 7؛ قمی مشهدی، 1366ش: ج5، 199). درباره اینکه آیا ایشان می توانسته بنویسید یا نمی توانسته، باید گفت که روایت مذکور فقط در صدد إخبار از «ننوشتن» پیامبر اکرم(ص) است، نه چیز دیگر؛ بنابراین نمی توان به صراحت بیان داشت که ایشان بر «نوشتن» توانا نبوده است.

روایت دوّم:

1- . پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) می خواند، ولی نمی نوشت

از سعد از ابن عیسی از بزنطی از أبان از حسن[بن زیاد] صیقل نقل شده است که او گفت: شنیدم حضرت ابوعبداللّه امام صادق (ع) می فرماید: «کان مما من الله عز وجل به علی نبیه صلی الله علیه وآله أنه کان أمیا لایکتب ویقرؤ الکتاب.»(1) (صدوق، 1408ق: ج1، 153؛ مجلسی، 1403ق: ج16، 132؛ نیز نک: بحرانی، 1419ق: ج8، 7؛ قمی مشهدی، 1366ش: ج5، 199) این روایت در حقیقت، بیانی دیگر از روایتِ قبلی است که از سوی امام صادق(ع) با اندکی جابجایی در برخی الفاظ کلام، بیان گشته است؛ بنابراین، آنچه ذیل روایت پیشین مطرح شد، در اینجا نیز صادق است.

روایت سوم:

«شیخ صدوق» به سندش از پدرش از سعد از معاویه بن حکیم از بزنطی از یکی از اصحاب امام صادق(ع) روایت کرده است که ایشان فرمودند: « یکی از چیزهایی که خداوند عزّوجلّ با آن بر رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) منّت نهاد این بود که ایشان می خواند، ولی نمی نوشت؛ هنگامی که ابوسفیان به سمت «اُحُد» حرکت کرد، عباس، عموی پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)، نامه ای به پیامبر(صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) نوشت؛ وقتی نامه به او رسید، وی در یکی از باغ های اطراف مدینه بود؛ پس ایشان نامه را خواند، ولی اصحابش را از مضمون نامه آگاه نکرد و سپس دستور داد تا همه به شهر مدینه بروند؛ هنگامی که به شهر مدینه رسیدند، آنها را از مضمون آن نامه با خبر ساخت.»(2) (صدوق، 1408ق: ج1، 153-152؛ مجلسی، 1403ق: ج16، 134-133؛ نیز نک: حویزی، بی تا: ج2، 78 و 79؛ نیز نک: بحرانی، 1419ق: ج8، 7؛ قمی مشهدی، 1366ش: ج5، 199) این روایت بر این نکته تأکید می ورزد که پیامبر اکرم (ص) نامه عباس، عمویش، را خوانده

1- . یکی از چیزهایی که خداوند عزّوجلّ با آن بر پیامبرش حضرت محمد (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) منّت نهاد، این بود که او «أُمّی» بود به این معنا که نمی نوشت، ولی می خواند

2- . کان مما من الله عز وجل علی رسول الله صلی الله علیه وآله أنه کان یقرأ ولا یکتب ، فلما توجه أبو سفیان إلی أُحد، کتب العباس إلی النبی صلی الله علیه وآله ، فجاءه الکتاب وهو فی بعض حیطان المدینه ، فقرءه ولم یخبر أصحابه وأمرهم أن یدخلوا المدینه ، فلما دخلوا المدینه أخبرهم

است و این خود یک سند تاریخی مبنی بر تحقق و وقوع امر «خواندن» - از روی نوشته - از سوی ایشان است.(1)

روایت چهارم:

علی بن حسین از ابن ابی حمّاد از مهران از سفیان از منصور از ابراهیم نخعی درباره عبارت «النَّبی الأُمّی» در آیه (157) از سوره مبارکه اعراف نقل کرده است: «الامی یقرا و لایکتب »(2)

(ابن ابی حاتم، 1419ق: ج5، 1582؛ همان، ج9، 3071). چنان که پیداست، این روایت نشان می دهد که پیامبر اکرم(ص) می خوانده، ولی نمی نوشته است. این روایت ، که منقول از «ابراهیم نخعی» است، از نظر مضمون، با روایت های اول، دوّم و سوم همخوانی دارد و ناظر به پس از بعثت است.

2-2-2- روایات حاکی از خواندن و نوشتن

سه روایت ذیل تنها به خواندن اشاره کرده است:

روایت اول:

از «ابوکبشه سلولی» روایت شده است: «أنه علیه السلام قرأ صحیفه لعیینه بن حصن وأخبر بمعناها.»(3) (علی، 1413ق: ج8، 98)(4) ظاهر این روایت نشان می دهد که پیامبر

1- . البته این روایت به صورت دیگری هم نقل شده که با روایت «شیخ صدوق» تفاوت زیادی دارد و جریانِ نامه عباس، عموی پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)، را برخلاف آنچه از «شیخ صدوق» آوردیم، این گونه بیان می دارد: «وقتی نامه عباس، عموی پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم)، به ایشان رسید، مُهرش را باز کرد و آن را به «اُبی بن کعب» داد؛ پس او نامه را برای پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) خواند و پیامبر نیز از او خواست تا این ماجرا را پنهان دارد؛ سپس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) بر «سعید بن ربیع» وارد شد و او را از ماجرای نامه عباس (رضی اللَّه عنه) مطلع ساخت؛ پس سعد گفت: به خدا سوگند که امیدوارم این مسئله، خیر باشد؛ پس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) از او نیز خواست تا موضوع را پنهان دارد.» (حلبی، بی تا: ج2، 20) روایت یاد شده، هیچ اشاره ای به این ندارد که پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) نامه عباس را، خود، خوانده باشد، بلکه به تصریحِ روایت، این نامه را «اُبی بن کعب»، صحابی معروف، برای پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) خوانده و ایشان را از مضمونش آگاه ساخته است.

2- . واژه «اُمّی» در مورد پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به این معناست که ایشان می خواند، ولی نمی نوشت.

3- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) صحیفه «عیینه بن حصن» را خواند و از مفهوم و مضمون آن خبر داد.

4- . نیزنک: قرطبی، 1387ق: ج13، 352؛ ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج151،7؛ ابن عطیه اندلسی، 1422ق: ج4، 322 .

اکرم(ص) بر خواندن توانا بوده است؛ مضمون این خبر نیز با روایت اوّل، دوّم، سوم و چهارم از قسم اول، مشابه است.

روایت دوم:

ابن ماجه از أنس روایت کرده است: «قال رسول الله صلی الله علیه وسلم : رأیت لیله أسری بی علی باب الجنه مکتوبا : الصدقه بعشر أمثالها والقرض بثمانیه عشر.»(1) (ابن ماجه، بی تا: ج2، 812؛ علی، 1413ق: ج8، 97) آنچه از فحوای این روایت بر می آید آن است که پیامبر اکرم(ص) بر خواندن توانایی داشته و در آن شب عزیز، این عبارت زیبا را خوانده و از آن به اصحابش خبر داده است.

روایت سوم:

از ابن عباس نقل شده است که رسول خدا(ص) فرمودند: «رأیت لیله عرج بی السماء علی باب الجنه مکتوبا لا إله إلا الله محمد رسول الله علی ولی الله الحسن والحسین صفوه الله فاطمه أمه الله علی باغضیهم لعنه الله.»(2) (حلی، 1411ق: 459؛ مجلسی، 1403ق: ج 37، 95، با اندکی تفاوت) ظاهر حدیث یاد شده، نشان می دهد که پیامبر اکرم (ص) قادر بر خواندن بوده است(3).

1- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) فرمود: شبی که به معراج برده شدم، دیدم بر روی بهشت نوشته است که صدقه، با ده برابرش و قرض، با هجده برابرش جبران می شود.

2- . شبی که به سوی آسمان عروج کردم و به معراج برده شدم، دیدم که روی درب بهشت نوشته: «خدایی جز خداوندِ یگانه نیست؛ محمد، رسول خدا؛ علی، ولی خدا؛ حسن و حسین برگزیدگان خدا و فاطمه کنیز خداست؛ لعنت خداوند بر کینه ورزانشان باد».

3- . البته روایت دیگری شبیه همین روایت، به نقل از «ابی الحمراء»، وارد شده است که عبارت هایش با عبارات حدیث مذکور، اندکی متفاوت است؛ طبق این روایت، رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) می فرماید: «رأیت لیله أسری بی علی العرش مکتوبا لا إله إلا الله محمد رسول الله أیدته بعلی ونصرته به [شبی که به معراج برده شدم، دیدم که بر روی عرش نوشته: «خدایی جز خداوندِ یگانه نیست؛ محمد، رسول خدا است که من (خداوند) او را توسط علی(ع) مؤید داشته و یاری اش کرده ام].» (کوفی، 1412ق: ج1، 240) این روایت نیز، نشانگر آن است که حضرت رسول اکرم (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) بر خواندن توانمند بوده است.

چنـان که دیـدیم روایت اوّل، دوّم، سـوم و چهـارم از قسم اول، و روایت اول و دوم و سوم از قسم دوم، همگی نشـان می دهنـد که پیـامبر اکرم(ص) می خوانـده است. نکته ای که در اینجا حائز اهمیت است آن است که شـش روایت مذکور، همگی ناظر به دوران پس از بعثت حضـرت رسول اکرم(ص) است، زیرا به تصریح بخشی از آیه (48) از سوره مبارکه عنکبوت، ایشان، پیش از بعثت، چیزی نخوانـده است؛ بنابراین چون فعل «خوانـدن»، پس از بعثت تحقق یافته، از این رو ایشان بعـد از بعثت آسـمانی اش، به قطع بر خواندن توانا بوده است؛ اما دربـاره اینکه آیـا پیـامبر اکرم(ص)، پس از بعثت، چیزی نوشـته است یـا نه، به راحتی نمی توان نظر داد، زیرا طبق روایت اوّل، دوّم، سوم و چهارم از قسم اول، پیامبر اکرم(ص)، پس از بعثت، چیزی ننوشته است،

در مورد روایت سوم از قسم اول، شایان ذکر است که اگر نقل اوّل صـحیح باشـد، طبق آن، پیامبر اکرم(ص) خوانده و از این رو – بر مبنای این نقل – ایشان بر خواندن توانا بوده است و نیز اگر نقل دوّم صـحیح باشد، باز هم خدشه ای به توانایی پیامبر اکرم(ص) بر «خواندن» وارد نیست، زیرا «خوانـدنِ» پیـامبر اکرم(ص) به تصـریح دیگر روایـات – که از نظرتـان گـذشت – تحقّق یافته است. با این حال، بهتر است تا سخن امام صادق(ع) بر خبر تاریخی منقول از «السـیره الحلبیه» مقدّم باشد، زیرا روایات تاریخی هرچه باشد، مستنداتش، در بیشتر موارد، مُرسَلات تاریخی است، درحالی که اگر معصومین(علیهم السلام) یک قضیه تاریخی را برایمان نقل کنند و ما از سلسله سندی که به امام معصوم(ع) متّصـلمان می کند مطمئن باشیم، این روایت نسبت به روایتِ یک تاریخ نگار، درباره همان قضیه تاریخی، از حجّیت بیشتری برخوردار است.

چهار روایت ذیل تنها به نوشتن اشاره کرده است:

روایت چهارم:

از امـام صـادق(ع) روایت شـده است:«حضـرت علی(ع) بسـیار می گفت: هرگـاه «تیمی» و «عـدوی» (ابوبکر و عمر) بـا هم نزد رسول خدا(ص) حاضر می شدند و پیامبر(ص) سوره «إنّا

أَنزَلناهُ» را با خشوع و گریه تلاوت می کرد، می گفتند: چقدر این سوره موجب رقّتِ قلب شما می شود! پس رسول خدا (ص) می فرمود: برای آنچه چشمم[در شب قدر] دیده و دلم[بیانِ هر امرِ محکم را در آن شب] فهمیده و نیز برای آنچه که دل این شخص (علی (ع))، پس از من، آن را در می یابد می گریم؛ پس آن دو می گفتند: شما چه دیده اید و او چه خواهد دید؟ پس پیامبر(ص) برای آنها روی خاک می نوشت: (تَنَزَّلُ المَلائِکهُ وَ الرُّوحُ فیها بِإِذنِ رَبِّهم مِنْ کُلِّ أَمرٍ) (قدر/4) و سپس می فرمود: آیا پس از سخن خداوند عزّوجلّ که می فرماید: «کلِّ أمرٍ»، چیزی باقی می ماند؟ می گفتند: نه، پس می فرمود: آیا می دانید آن کسی که هر امری بر او نازل می شود کیست؟ پس می گفتند: ای رسول خدا! شما هستید، پس می فرمود: آری؛ سپس باز می فرمود: آیا شب قدر، پس از من هم است؟ پس می گفتند: آری، پس می فرمود: آیا آن امر در شب های قدرِ پس از من هم نازل می شود؟ پس می گفتند: آری، پس می فرمود: به چه کسی نازل می شود؟ پس می گفتند: نمی دانیم؛ سپس رسول خدا(ص) دست بر سرِ من می گذاشت و می فرمود: اگر نمی دانید، پس بدانید که او (علی(ع)) همان کسی است که پس از من است؛ پس آن دو، آن شب قدر را پس از رسول خدا (ص) - به جهت هراس سختی که در دلشان می افتاد - می شناختند.»(1) (کلینی، 1401ق: ج1، ، 249؛ مجلسی، 1403ق: ج25، 71؛ بحرانی، 1413ق: ج2، 477؛ شبر، 1403ق: 47؛ حسینی، 1407ق: ج2، 823؛ اللجنه العلمیه فی مؤسسه ولی العصر (عج) للدراسات الإسلامیه، 1419ق: ج2، 611) در بخشی از این روایت آمده است: «پیامبر(ص)

1- . کان علی علیه السلام کثیرا ما یقول - : ما اجتمع التیمی والعدوی عند رسول الله صلی الله علیه وآله وهو یقرأ " إنا أنزلناه" بتخشع وبکاء فیقولان : ما أشد رقتک لهذه السوره؟ فیقول رسول الله صلی الله علیه وآله : لما رأت عینی ووعا قلبی ، ولما یری قلب هذا من بعدی فیقولان : وما الذی رأیت وما الذی یری قال : فیکتب لهما فی التراب " تنزل الملائکه والروح فیها بإذن ربهم من کل أمر " قال : ثم یقول: هل بقی شئ بعد قوله عز وجل : " کل أمر " فیقولان : لا، فیقول : هل تعلمان من المنزل إلیه بذلک ؟ فیقولان : أنت یا رسول الله ، فیقول: نعم، فیقول : هل تکون لیله القدر من بعدی؟ فیقولان : نعم ، قال : فیقول : فهل ینزل ذلک الامر فیها؟ فیقولان : نعم ، قال : فیقول : إلی من؟ فیقولان: لا ندری ، فیأخذ برأسی ویقول : إن لم تدریا فادریا ، هو هذا من بعدی قال : فإن کانا لیعرفان تلک اللیله بعد رسول الله صلی الله علیه وآله من شده ما یداخلهما من الرعب

برای آنها روی خاک می نوشت: (تَنَزَّلُ المَلائِکهُ وَ الرُّوحُ فیها بِإِذْنِ رَبِّهِم مِنْ کُلِّ أمْرٍ)». (1)

به ظاهر، این عبارت نشان می دهد که پیامبر اکرم (ص) می نوشته و بر آن توانا بوده است.

روایت پنجم:

علّامه مجلسی(رحمه اللّه) در «بحارالانوار» به نقل از «جامع الأصول»، از «براء بن عازب» درباره داستان «حدیبیه» آورده است: «فَأَخَذَ رسولُ اللّهِ وَ لَیسَ یحْسِنُ أنْ یکْتُبَ فَکَتَبَ: هـذا ما قاضـی علیه محمّدُ بنُ عبدِاللّه....»(2) (مجلسی، 1403ق: ج20، 372)(3) ظاهر این روایت نشان می دهـد که رسول خـدا(ص) در جریان صـلح حدیبیه، با دست مبارک خود، بخشـی از صـلح نامه را نگاشـته است؛ پس به ظاهر، یکی از شواهد دیگری که نشان می دهد رسول خدا (ص) با دست خود چیزی نوشته، روایت مذکور است.

روایت ششم:

هنگامی که حضـرت رسول اکرم(ص) واپسـین لحظات و دقایق عمر شریف خود را سپری می کردند، در آن حال فرمودند: «إِیتُونی بِدَواهٍ وَ کَتِفٍ أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَنْ تَضِلُّوا بَعْدَه

1- . قدر/4.

2- . پس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) نامه را گرفت و، درحالی که نمی توانست بنویسد، نوشت: این، صلح نامه ای است مبنی بر اینکه محمد بن عبداللّه...

3- . نیز نک: بخاری، 1401ق: ج3، 168: «فأخذ رسول اللَّه (صـلَّی اللَّه علیه و آله و سلم) الکتاب فکتب: هذا ما قاضی علیه محمد بن عبداللّه»، به نقل از «براء بن عازب»؛ همان، ج5، 85: «فأخذ رسول اللَّه (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) الکتاب و لیس یحسن یکتب فکتب: هذا ما قاضی محمد بن عبداللّه»، به نقل از «براء بن عازب»؛ دارمی، بی تا: ج2، 238- 237؛ بیهقی، بی تا: ج7، 42؛ مسلم ، بی تا: ج5، 174: «فقال رسول اللَّه (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم): أرنی مکانها فأراه مکانها فمحاها و کتب: بن عبداللّه»؛ شبیه آن در: متّقی هندی، ← ← بی تا: ج10، 474؛ ابن ابی شیبه، 1419ق: ج8، 508؛ مجلسی، 1403ق: ج20، 352: «فمحاه رسول اللَّه (صـلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) بیده ثم کتب: هذا ما تقاضی علیه محمد بن عبداللّه»؛ ابن حنبل، بی تا: ج4، 298

أَبَداً.»(1)

(مجلسی، 1403ق: ج86، 135) این روایت به نقل های گوناگون و با الفاظ مشابه وارد شده است که عبارت اند از:

الف) «إِیتُونی بِدَواهٍ وَ کَتِفٍ أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَا تَضِلُّوا بَعْدَه أَبَداً.»(2) (مفید، بی تا: ج1، 84)

ب) «إِیتُونی بِدَواهٍ وَ کَتِفٍ لِأَکْتُبَ لَکُمْ

فیه کِتاباً لَنْ تَضِلُّوا بَعْدَه أَبَداً.»(3) (حلی، بی تا: ج2، 469)

پ) «إِیتُونی بِدَواهٍ وَ قِرْطَاسٍ لِأُوصِی.»(4) (حلی، 1410ق: 79)

ت)«إِیتُونی بِکَتِفٍ أَکْتُبْ لَکُمْ فیه کِتاباً لَنْ تَضِلُّوا بَعْدی وَ لَنْ تَخْتَلِفوا بَعْدی.»(5) (ابن قیس کوفی، بی تا: 324)

ث) «إِیتونی بِصَحیفَهٍ وَ دَواهٍ أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لا تَضِلُّوا بَعْدی.»(6) (ابن شاذان، بی تا: 359)

ج) «إِیتُونی بِکَتِفٍ أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لاتَضِلُّوا بَعْدَه أَبَداً.»(7) (ابن شاذان، بی تا: 359؛

ابن طاووس، 1413ق: 521)

چ) « إِیتُونی بِدَواهٍ وَ بَیاضٍ أَکْتُبْ لَکُمْ مَا لَا تَضِلُّون بَعْدَه أَبَداً.»(8) (طبری امامی، بی تا: 480)

1- . «مرکّب» و «کتف» (استخوان شانه شتر که رویش می نویسند) برایم بیاورید تا نامه ای برایتان بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نگردید

2- . «مرکّب» و «کتف» برایم بیاورید تا نامه ای برایتان بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نگردید

3- . «مرکّب» و «کتف» برایم بیاورید تا نامه ای در آن برایتان بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نشوید

4- . «مرکّب» و «قرطاس» (نوعی برگه) برایم بیاورید تا وصیت کنم

5- . «کتف» برایم بیاورید تا در آن، نامه ای برایتان بنویسم که هرگز، پس از من، گمراه نشوید و با یکدیگر اختلاف پیدا نکنید

6- . برایم «برگه» و «مرکّب» بیاورید تا برایتان نامه ای بنویسم که هرگز، پس از من، گمراه نگردید

7- . «کتف» برایم بیاورید تا نامه ای برایتان بنویسم که ، پس از آن، هرگز گمراه نگردید

8- . «مرکّب» و «برگه» برایم بیاورید تا برایتان چیزی بنویسم که، پس از آن، هرگز گمراه نگردید

ح) «إِیتُونی بِدَواهٍ وَ قَلَمٍ (أَوْ کَتِفٍ) أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَنْ تَضِلّوا بَعْدَه أَبَداً.»(1) (مفید، بی تا: 406)

خ) «إِیتُونی بِدَواهٍ وَ کَتِفٍ لِأَکْتُبَ لَکُمْ کِتاباً لَا تَضِلُّوا بَعْدَه أَبَداً.»(2) (مجلسی، 1403ق: ج22، 468)

د) «إِیتُونی بِکَتِفٍ أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَاتَضِلُّوا بَعْدی وَ لاتَخْتَلِفوابَعْدی.»(3) (مجلسی،1403ق: ج22، 497)

ذ) «إِیتُونی بِالکَتِفِ وَ الدَّواهِ، أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَا تَضِلُّوا بَعْدَه أَبَداً.»(4) (خلیلی، بی تا: 114)

ر) «إِیتُونی أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَاتَضِلُّونَ بَعْدَه أَبَداً.»(5) (صنعانی، بی تا: ج10، 361)

ز) «إِیتُونی أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَنْ تَضِلُّوا بَعْدَه أَبَداً.»(6) (حمیدی، 1409ق: ج1، 242)

ژ) «إِیتُونیبِدَواهٍ وَ قِرْطاسٍ أَکْتُبْ لَکُمْ کِتاباً لَا تَضِلُّونَ بَعْدَه أَبَداً.»(7) (طوسی،1404ق:ج1، 219)

به جز یک نقل(حلی، 1410ق: 79) ، در 13 نقل دیگر، فعل «أَکْتُبْ» (بنویسم) به شکل یکسان و به طور مشترک آمده است؛ تنها در دو نقل، فعل مذکور به صورت «لِأَکْتُبَ» (تا بنویسم) آمده که از نظر معنایی تفاوت چندانی با فعل «أَکْتُبْ» ندارد، زیرا فعل «أَکْتُبْ» مجزوم به سکون است، زیرا جواب شرط برای فعل «إیتونی» است و از طرفی، فعل «لِأَکْتُبَ» فعل منصوب است، زیرا «لام» ناصبه بر سر آن آمده است(حلی، بی تا: ج2، 469؛ مجلسی، 1403ق: ج22، 468)؛ ترجمه این دو فعل، در هر صورت، می شود: «بنویسم». بنابراین فعل یاد شده، به ظاهر حاکی از آن است که پیامبر اکرم (ص) توانایی

1- . «مرکّب» و «قلم» (یا «کتف») برایم بیاورید تا نامه ای برایتان بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نشوید

2- . «مرکّب» و «کتف» برایم بیاورید تا نامه ای برایتان بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نشوید

3- . «کتف» برایم بیاورید تا برایتان نامه ای بنویسم که، پس از من، گمراه نگردید و با هم اختلاف پیدا نکنید

4- . «کتف» و «مرکب» برایم بیاورید تا برایتان نامه ای بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نشوید

5- . بیائید تا برایتان نامه ای بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نگردید

6- . بیائید تا برایتان نامه ای بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نگردید

7- . «مرکب» و «قرطاس» برایم بیاورید تا نامه ای برایتان بنویسم که هرگز، پس از آن، گمراه نشوید

نوشتن را داشته است. در مورد این روایت باید گفت که هر چند ظاهر فعل «أَكْتُبْ» نشان می دهد که پیامبر اکرم(ص) قصد نوشتن داشته، ولی به چند نکته باید توجه داشت:

الف) روش و شیوه پیامبر اکرم(ص) در اداره حکومت، به صورتی بوده که هر وقت می خواسته نامه ای برای کسی بنویسد از کاتبان خود می خواسته تا برایش بنویسند و ایشان تنها بر آنها، مضمون نامه و مطالب آن را إملاء می کرده است؛ از این رو با توجه به شیوه ای که رسول خدا (ص) هنگام نگارش مکتوبات و نامه ها در پیش می گرفته، اینجا نیز منظورشان از «أَكْتُبْ» قطعاً این بوده است که ایشان می خواسته تا بر فردی کاتب إملاء کند و او بنگارد. بنابراین رسول خدا(ص)، به صورت مجازی، «نوشتن» را به خود نسبت داده و نمی توان از این روایت و نقل های گوناگونش برداشت کرد که ایشان بر نوشتن توانا بوده است.

ب) اگر اندکی تسامح به خرج دهیم و این احتمال را که ایشان خواسته به دست خود بنویسد بپذیریم، باز هم باید گفت که این چنین گمانی با واقعیت نمی سازد، زیرا پیامبر اکرم(ص) در بستر بیماری بوده و از این رو نمی توانسته خودش، به تنهایی، اقدام به نوشتن کند؛ پس چون از وضعیت جسمی مناسبی برخوردار نبوده، به قطع، منظورش از «نوشتن»، «دستور به نوشتن» بوده است؛ یعنی، درصدد بوده تا پس از فراهم آمدن ابزار نوشتاری، به یکی از کاتبان خود إملاء کند و او بنویسد. دکتر «لخضر شایب» نیز این نکته را مورد تأکید قرار داده و می گوید که دلیل دیگری وجود دارد مبنی بر اینکه منظور رسول خدا (ص) از «نوشتن»، إملاء بر کاتب بوده تا او بنویسد؛ این دلیل، قوی تر از دلیل «إسناد مجازی» است و آن این است که رسول خدا (ص) در بستر بیماری بوده است، بنابراین چگونه می توانسته - با وجود درد شدیدی که به تصریح روایات، از آن رنج می برده - چیزی به دست خود بنویسد؟! (شایب، 1423ق: 32) بنابراین، این روایت نیز نمی تواند شاهدی برای این باشد که پیامبر اکرم (ص) بر امر «نوشتن» توانا بوده است.

روایت هفتم:

علی بن ابراهیم قمی از پدرش از ابن أبی عمیر از معاویه بن عمّار از ابوعبداللّه امام صادق(ع) درباره آیه (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولاً مِّنْهُمْ) نقل می کند: «کانوا یکتبون

ولکن لم یکن معهم کتاب من عند الله ولابعث إلیهم رسولا فنسبهم الله إلی الأمیین»(1)

(قمی، 1412ق: ج2، 348؛ مجلسی، 1403ق: ج9، 243-242) طبق آنچه امام صادق(ع) فرموده است، «أُمّیین»، یعنی، کسانی که کتاب آسمانی بر آنها نازل نشده و رسولی به سویشان فروفرستاده نشده است؛ اینها همان «قوم عرب» هستند که خداوند رسولی از خودشان را در میانشان برانگیخت؛ امام صادق(ع) نفرموده که «أُمّیین» نمی توانستند بنویسند و بخوانند، بلکه فرموده است که آنها می نوشتند. ظاهر این روایت بیان می کند که «عرب ها» می نوشته اند، ولی از آن جهت که کتاب و رسول آسمانی به سویشان نیامده بود «أُمّیین» خوانده شده اند و رسول اکرم(ص) نیز در میان همین قوم، رسالت آسمانی خود را با کتاب قرآن - که وحی مُنزل از سوی خداوند است - آغاز کرد؛ شاید شبهه ای پیش آید به این صورت که اگر رسول خدا(ص) از میان قوم عرب به پیامبری مبعوث شده و اگر عرب ها می نوشته اند، پس رسول خدا(ص) نیز می نوشته است؛ ولی باید گفت که قرآن این مسئله را با قاطعیت تمام نفی می کند و تأکید می ورزد: «تو پیش از نزول قرآن چیزی نمی خواندی و نمی نوشتی، زیرا اگر می خواندی و می نوشتی، باطل اندیشان، درباره صحت وحیانی بودن قرآن، قطعاً به شک و تردید می افتادند؛»(2)

از سویی دیگر اتفاقا باید بر این تاکید کرد که نوشتن در میان عربها نادر بوده است(3)

و به احتمال زیاد عبارت «کانوا یکتبون» در اینجا حاکی از شمول نوشتن میان عربها نیست، زیرا شمول نوشتن، با شواهد مسلم تاریخی نمی سازد. از این رو نمی توان گفت که چون پیامبر اکرم(ص) از میان قومی برخاسته که برخی افراد می نوشته اند، پس ایشان هم می نوشته است. روایت یاد شده در صدد آن است تا مصداق «أُمّیین» را بیان کند و همان طور که در بخشِ «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) در منابع تفسیری تبیین شد، مراد از «أُمّیین» چیزی غیر از «درس ناخوانده

1- . «أُمّیین» کسانی بودند که می نوشتند، ولی نه کتابی از سوی خداوند برایشان نازل شده و نه رسولی برایشان فروفرستاده شده بود و از این رو آنان به «أُمّیین» منسوب شدند.

2- . عنکبوت/48.

3- . در این باره نک: مطهری، 1376ش: 14-18

ها»، که رسول و کتاب آسمانی بر آنها فرستاده نشده، نیست و حضرت رسول اکرم(ص) فردی «درس ناخوانده» است.

همـانطور که دیـدیم طبق روایت اوّل، دوّم، سوم و چهـارم از قسم اول، پیـامبر اکرم(ص)، پس از بعثت، چیزی ننوشـته است، درحالی که روایت چهارم، پنجم - به نقل از بخاری، شـشم و هفتم از قسم دوم، خلاف این را بیان می کنـد. درباره روایت چهارم از قسم دوم، باید به این نکته توجه کرد که روایت مـذکور - هرچنـد گوینـده اش امام صادق(ع) است، ولی - سـندی برایش نیامـده و به اصـطلاح، «مُرسَل به معنای خاص(1)» است، درحالی که روایت اوّل، دوّم و سوم از قسم اول، سـندشان متصل است و به معصوم(ع) می رسـد و از طرفی نیز متن روایت چهارم از قسم دوم، با مضمون صریح روایت اوّل، دوّم و سوم از قسم اول - که حاکی از آنند که پیامبر اکرم(ص) چیزی ننوشته - در تعارض است. بنابراین، روایت چهارم از قسم دوم، از شرایط صحّت سندی و متنی برخوردار نیست و نمی توان به آن وقعی نهاد.

درباره روایت پنجم از قسم دوم، «دحلان» و «حلبی» می گویند: «برخی افراد، به ظاهر این حدیث [که از بخاری نقل شده] تمسّک جسته و گفته اند که پیامبر اکرم (ص)، در روز صلح حدیبیه، - با اینکه نمی توانسته بخواند یا بنویسد - با دست خود نوشته، تا به عنوان معجزه ای از ایشان باشـد؛ «ابوالولیـد باجی مالکی»، این مسـئله را نوعی معجزه دانسـته است؛ علمای «أندلس» در زمانش، حرف او را انکار کردند و گفتند که این، مخالف قرآن است؛ پس «باجی» با آنها مناظره کرد و به آنان نشان داد که این مسـئله، با مضمون آیه: (وَ مَا کُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لاتَخُطُّهُ بِیمینِکَ إذاً لَارتابَ المُبْطِلونَ) (عنکبوت/ 48) منافات ندارد، زیرا نفی «خواندن» و «نوشتن»، مقید به پیش از نزول قرآن و پیش از تحقق یافتن آرزو و خواسـته پیامبر اکرم(ص) است، امّا پس از نزول قرآن مانعی ندارد که «نوشـتن» را بدون «معلّم» - به صورت معجزه آسا - فرا گرفته باشد، ولی بیشتر علماء برآنند که روایتی که بیان می کند ایشان نامه را به دست خود گرفته و نوشته است، همگی باید

1- . اصـطلاح «مُرسَل به معنای خاص» در مورد روایتی به کار می رود که یا تمام راویانش، و یا یک نفر یا بیشتر- از راویان آخر سندش - افتاده باشد؛ در این باره رجوع کنید به: کنی، 1380ش: 273.

حمل بر «ایجاز» شود؛ یعنی، ایشان به «کاتب» دستور فرموده تا بنویسد.» (حلبی، بی تا: ج3، 24 ؛ همان، ج2، 214) «ابن خلدون» نیز می گوید: «سپس رسول خدا(ص) به علی(ع) دستور داد تا آن را پاک کند، ولی او امتناع ورزید؛ بنابراین، ایشان نامه را به دست خود گرفت و آن (رسول اللّه) را پاک کرد و نوشت: «محمد بن عبداللّه»؛ نباید در ذهن شما درباره این «نوشتن»، شک و تردیدی بیفتد، زیرا این مسئله، در [زمره اخبارِ] صحیح ثبت شده است و تصور اینکه «نوشتن» پیامبر اکرم(ص)، باعث خدشه در معجزه [أُمّیت] ایشان است، باطل است، زیرا اگر این «نوشتن»، بدون شناخت نسبت به وضع حروف و قانون های نگارش و شکل های [گوناگون] آن صورت پذیرفته باشد، «أُمّیت» پیامبر اکرم(ص) همچنان باقی است؛ این نوشتنِ خاص، یکی از معجزات بوده است.» (ابن خلدون: بی تا: ج2، 35) باید به این نکته توجه داشت که عبارت «وَ لَیسَ یحْسِنُ أَنْ یکْتُبَ فَکَتَبَ»(1) ، تنها در روایت «براء بن عازب» آمده است، همچنان که از مجلسی – به نقل از «جامع الأصول» –، «بخاری» – در دو مورد، «بیهقی»، «مسلم» و «ابن ابی شیبه» نقل شد؛ ولی در غیر از روایت «براء بن عازب» می بینید که آمده است: «قال المسلمون: لاتَمْحُها، فأَمَرَ رَسولُ اللّه(ص) أنَ یکُفُّوا وَ أَمَرَ علیاً فَکَتَبَ: بِاسمِکَ اللّهمَّ مِن مُحَمدّ بنِ عبدِاللّه»(2)

(یعقوبی، بی تا، ج2، 54) یا «فقَالَ لَه النَّبی(ص): أُمحُها یا عَلی، فقَالَ: یا رَسولَ اللّه! إِنَّ یدی لاتَنْطَلِقُ بمَحْوِ اسْمِکَ مِنَ النُبوَّه، فقال:«ضَعْ یدی عَلَیها» فَفَعَلَ فمَحَاهارَسولُ اللّه بِیدِه وَ قالَ لِأَمیرِالمُؤمِنینَ(ع): «سَتُدْعی الی مِثْلِها فَتُجیبُ وَ أنْتَ عَلی مَضَضٍ(3)»، ثُمَّ تَمَّمَ

1- . درحالی که نمی توانست بنویسد، نوشت

2- . مسلمانان گفتند: «رسول اللّه» را پاک نکن؛ ولی رسول خدا (صلَّی اللّه علیه و آله و سلَّم) دستور داد تا مسلمانان دست از پافشاری بردارند؛ سپس به علی (ع) دستور داد تا بنویسد و او نوشت: خداوندا! با نام تو؛ از «محمد بن عبداللّه»

3- . این جمله اشاره دارد به اینکه وقتی امام علی(ع) دستور داد تا نامه صلح میان او و اهل شام نوشته شود، فرمود: بنویسید: «بسم اللّه الرحمان الرحیم هذا کتابٌ بین علی أمیرالمؤمنین و بین معاویه بن ابی سفیان» [به نام خداوند بخشنده مهربان، این، نامه صلحی است میان «علی امیرالمؤمنین» و «معاویه بن ابی سفیان»]؛ سپس «معاویه» و «عمروبنالعاص» گفتند:«اگر قبول داشتیم کهتو امیر و پیشوای مؤمنان هستی با تو نمی جنگیدیم»، سپس علی(ع) گفت: «آنچه آنها می گویند بنویسید؛» علی (ع) گوید: «در آنجا دانستم که حرف رسول خدا (صلَّی اللّه علیه و آله و سلَّم) [در روز صلح حدیبیه] راست بود و تحقق یافت»: مجلسی، 1403ق: ج20، 357.

أمیرُالمُؤمنینَ(ع) الکتابَ»(1)

(مفید، بی تا: ج1، 121؛ ابن حنبل، بی تا: ج1، 342؛ عسقلانی، بی تا: ج7، 387) یا «فَقَالوا: وَ اللَّهِ مَا نَخْتَلِفُ إلّا فی هٰذا، فقال: مَا أکْتُبُ؟ فَقَالوا: إنْتَسِبْ فَاکتُبْ محمَّد بن عبدِاللَّه، قال: وَ هذِهِ حَسَنَةٌ،

أُکتُبُوها فَکَتَبُوها»(2) (ابن ابی شیبه، 1409ق: ج8، 506 ، به نقل از «هشام» از پدرش) (3)

یا عباراتی شبیه این عبارت ها. بنابراین با توجه به مطالب بیان شده، مجالی جهت تمسّک به کلام «براء بن عازب» - در اثبات اینکه پیامبر اکرم(ص) به دست خود نوشته است - باقی نمی ماند و از سوی دیگر هیچ نیازی به تأویل «ابوالولید باجی مالکی» و «ابن خلدون» وجود نخواهد داشت.

چنان که دیدیم، ثابت گشت که پیامبر اکرم(ص) به علی(ع) دستور نوشتن داده و او طبق سخن پیامبر اکرم(ص) و فرمان ایشان نگاشته است. در اینجا سؤال دیگری باقی می ماند و آن این است که اگر طبق روایات اوّل، دوّم، سوم و چهارم از قسم اول، و نیز طبق روایات اول، دوم و سوم از قسم دوم، پیامبر اکرم(ص) می خوانده و بر این امر توانا بوده،

1- . پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به علی(ع) گفت: ای علی! «رسول اللَّه» را پاک کن؛ پس علی (ع) گفت: ای رسول خدا! دستم به پاک کردن این اسم شما که نشانگر نبوّت شماست نمی رود؛ پس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) فرمود: دستم را روی کلمه «رسول اللَّه» بگذار؛ پس علی (ع) این کار را کرد؛ پس پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) کلمه «رسول اللَّه» را با دست خویش پاک کرد و به امیرالمؤمنین (ع) گفت: به زودی برای تو نیز چنین مسئله ای رخ خواهد داد و تو، با اینکه برایت بسیار دردناک است، خواهی پذیرفت؛ سپس امیرالمؤمنین (ع) نامه را به پایان رساند

2- . مخالفان گفتند: به خدا سوگند که ما فقط با نوشتن کلمه «رسول اللَّه» مخالفیم؛ پس پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) فرمود: چه بنویسم؟، پس گفتند: نام خودت و پدرت را بنویس، یعنی بنویس: محمد بن عبداللّه؛ پس پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) فرمود: این خوب است، پس بنویسید؛ پس کاتبان نوشتند «محمد بن عبداللَّه».

3- . نیز نک: همان، 512، به نقل از «أنس»؛ همان، 514، به نقل از «أیاس بن سلمه» از پدرش؛ ابن حنبل، بی تا: ج3، 268، به نقل از «أنس»؛ همان، ج4، 87، به نقل از «عبداللّه بن المغفّل»؛ همان، 325؛ همان، 330؛ مجلسی، 1403ق: ج20، 357

پس چرا ایشان از علی(ع) درخواست کرده تا انگشت مبارکش را روی کلمه «رسول اللّه» بگذارد تا سپس ایشان آن را پاک کند؟

پاسخ این سؤال با دقت در نقل های گوناگون واقعه «صلح حدیبیه» مشخص و روشن می گردد؛ همان طور که در پیش آمد، اختلافات چشم گیری در میان نقل های این واقعه قابل مشاهده است؛ یکی از روایاتی که در پیش نقل شد، روایتی است که نشان می دهد که پیامبر اکرم(ص) از علی(ع) درخواست کرده تا انگشتش را روی کلمه «رسول اللَّه» بگذارد؛ در «صحیح مسلم» آمده است: «... فَقالَ رسولُ اللَّهِ (ص): أَرِنی مَکانَها، فأَراهُ مَکانَها فَمَحاها وَ کَتَبَ: ابنُ عبداللَّه....»(1) (مسلم، بی تا: ج5، 174)

در روایاتی دیگر، فرازهایی شبیه فرازِ یاد شده آمده است:

الف) در کتاب «الإرشاد» شیخ مفید، فراز یاد شده، به این صورت است: «... قالَ لَه: فَضَعْ یدی عَلَیها فَفَعَلَ فَمَحَاها رسولُ اللَّه (ص) بِیدِه... .»(2) (مفید، بی تا: ، ج1، 121)

ب) در کتاب «إعلام الوری بأعلام الهدی» اثر طبرسی، فرازِ یاد شده، این گونه است: «...قالَ: فَضَعْ یدی عَلَیها، فَمَحَاها رسولُ اللَّهِ(ص) بِیدِه... .»(3) (طبرسی، 1417ق: ج1، 372)(4)

ظاهر این سه روایت به نوعی نشان می دهد که رسول خدا(ص) نمی توانسته بخواند و از این رو از علی(ع) درخواست کرده تا جای کلمه «رسول اللَّه» را به ایشان نشان دهد. اما باید به این نکته توجه داشت که روایات مذکور، به صورت های دیگری نیز نقل شده که به شرح ذیل است:

1- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به علی (ع) فرمود: جای کلمه «رسول اللَّه» را به من نشان بده؛ پس علی(ع) جای آن را به ایشان نشان داد؛ پس ایشان آن را پاک کرد و به جایش نوشت «ابن عبداللَّه»

2- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به علی (ع) فرمود: دستم را روی کلمه «رسول اللَّه» بگذار؛ پس علی(ع) این کار را کرد؛ پس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) آن را با دستش پاک نمود

3- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به علی (ع) فرمود: دستم را روی کلمه «رسول اللَّه» بگذار؛ سپس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) با دستش آن را پاک نمود

4- . نیز نک: مجلسی، 1403ق: ج20، 362 به نقل از «اعلام الوری»

1- در «روضه کافی» نوشته مرحوم کلینی، در بخشی از جریان «صلح حدیبیه» آمده است: «قال: «واکتب هذا ما قاضی رسول الله صلی الله علیه وآله سهیل بن عمرو» . فقال سهیل: فعلی ما نقاتلک یا محمد؟ فقال: «أنا رسول الله وأنا محمد بن عبد الله » . فقال الناس: أنت رسول الله ، قال: اکتب، فکتب هذا ما قاضی علیه محمد بن عبد الله ... .»(1) (کلینی، 1362ش: ج8، 326؛ نیز نک: مجلسی، 1403ق: ج20، 368)

2- در «الخرایج و الجرایح» راوندی در بخشی از جریان «صلح حدیبیه»، به نقل از امام علی(ع)، آمده است: « فکنت أنا الذی کتب ، فکتبت: «باسمک اللهم هذا کتاب بین محمد رسول الله صلی الله علیه وآله وبین قریش» فقال سهیل بن عمرو : لو أقررنا أنک رسول الله لم ینازعک أحد ، فقلت : بل هو رسول الله وإنک راغم، فقال لی رسول الله صلی الله علیه وآله : «اکتب له ما أراد ...».»(2) (راوندی، 1409ق: ج1، 116)(3)

3- مرحوم طبرسی در «مجمع البیان» به نقل از «محمد بن اسحق بن بشار»، در بخشی از داستان «صلح حدیبیه» می نگارد: «فقال له رسول الله صلی الله علیه وآله : «اکتب هذا ما صالح علیه محمد بن عبد الله سهیل بن عمرو» فجعل علی علیه السلام یتلکأ ویأبی أن یکتب إلا محمد رسول الله صلی الله علیه وآله،

1- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به علی (ع) فرمود: «بنویس که این، صلح نامه ای میان رسول اللَّه و سهیل بن عمرو است؛» پس سهیل گفت: پس ما چرا با تو پیکار می کنیم[1]؟ پس پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) فرمود: «من رسول خدا هستم [و نیز] من، محمد بن عبداللَّه می باشم؛» سپس مردم [به عنوان اعتراض] گفتند: تو رسول خدا هستی؛ ولی پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به علی(ع) فرمود: [آنچه آنان می گویند] بنویس؛ پس علی (ع) نوشت: این، صلح نامه ای میان محمد بن عبداللَّه ...

2- . من همان شخصی بودم که [آن روز، صلح نامه را] نوشت؛ من نوشتم: «بِاسمِکَ اللَّهُمَّ، هذا کتابٌ بَینَ محمَّد رسولِ اللَّه (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) وَ بَینَ قُرَیش» [خداوندا! با نام تو؛ این، نامه ای میان محمد رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) و قریش است]؛ پس سهیل بن عمرو گفت: اگر ما رسول بودن و رسالت تو را می پذیرفتیم و به آن اعتراف داشتیم، هیچ کس با تو نمی جنگید؛ من گفتم: او رسول خداست و همانا تو خوار و ذلیل هستی؛ پس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به من فرمود: آنچه او می خواهد برایش بنویس...

3- . نیز نک: مجلسی، 1403ق: ج20، 357

قال رسول الله صلی الله علیه وآله: «فإن لک مثلها تعطیها وأنت مضطهد» فکتب ما قالوا... .»(1)

(طبرسی، 1415ق: ج 6، 39)(2) .

در هیچ یک از این سه نقل، نیامده است که رسول خدا(ص) از علی(ع) خواسته تا انگشتش را روی کلمه «رسول اللّه» بگذارد تا ایشان آن را پاک کند. بنابراین، ایراد و خدشه ای که در این خصوص به دیگر روایات وارد است، به این سه روایت وارد نیست و ناگزیر باید به این سه روایت و به ویژه فراز مذکورشان، وقعی بیشتر نهاد و این سه خبر را بیشتر به درجه اعتبار و صحّت نزدیک دانست، زیرا در غیر این صورت، توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن زیر سؤال می رود و این، مطلوب نیست، زیرا طبق روایات و احادیث صریح دیگر، قطعیت توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن - پس از بعثت -، اندکی پیش، مورد إثبات قرارگرفت.

چهار روایت ذیل به هر دو مساله خواندن و نوشتن اشاره کرده است:

روایت هشتم:

از «شعبی» روایت شده است: « ما مات رسول الله صلی الله علیه وآله حتی کتب وقرأ .»(3) (ابن شهر آشوب، 1376ق: ج1، 199؛ مجلسی، 1403ق: ج16، 135)(4) این روایت اشاره دارد به آنکه پیامبر اکرم(ص) پیش از اینکه از دنیا برود نوشته است، ولی درباره اینکه ایشان چه نوشته، روایت ساکت است.

روایت نهم:

از سعد از ابن عیسی از محمّد برقی از جعفر بن محمد صوفی روایت شده است که او گفت: «از ابوجعفر محمد بن علی امام جواد(ع) پرسیدم: ای فرزند رسول خدا! چرا

---

1 - . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) به علی (ع) گفت: «بنویس: این، صلح نامه ای میان «محمد بن عبداللّه» و «سهیل بن عمرو» است؛» پس علی (ع) مقداری درنگ کرد، زیرا نمی خواست چیزی غیر از «محمد رسول اللّه» بنویسد؛ پس رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) فرمود: «برای تو نیز چنین مسئله ای رخ خواهد داد و تو با اینکه بسیار برایت دردناک است، خواهی پذیرفت؛» پس علی (ع) آنچه را که آنان می خواستند نوشت...

2- . نیز نک: مجلسی، 1403ق: ج20، 335

3- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) از دنیا نرفت تا اینکه نوشت

4- . نیز نک: نووی، بی تا: ج16، 143 ؛ حطاب رعینی، 1416ق: ج5، 18؛ نسفی، 1420ق: ج2، 681

پیامبر(ص) «أمّی» نامیده شده است؟پس ایشان فرمود: مردم در این باره نظرشان چیست؟ گفتم: معتقدندکه او چون نمی توانسته بنویسد، «أُمّی» نام بردار شده است، پس ایشان فرمود: آنان دروغ می گویند، لعنت خداوند بر آنان باد، چگونه ممکن است این تصوّر و اعتقاد درست باشد، درحالی که خداوند در کتابش می فرماید: (هُوَ الَّذی بَعَثَ فی الأُمِّیینَ رسولاً مِنْهُم یتْلُو عَلَیهِم آیاتِه وَ یزَکِّیهِم وَ یعَلِّمُهُم الکِتابَ وَ الحِکْمَةَ)؛ «خداوند کسی است که در میان «أُمّیین»، رسولی از خودشان را فرستاد تا آیات او را بر آنها تلاوت کند و پاکشان گرداند و قرآن و حکمت به آنان بیاموزد.» (جمعه/2)؟! چگونه پیامبر(ص) می تواند چیزی را که بر آن توانا نیست به مردم بیاموزد؟! به خدا سوگند که رسول خدا(ص)، به هفتاد و دو (یا هفتاد و سه) زبان می خواند و می نوشت؛ او از این رو «أُمّی» نامیده شد که اهل مکّه بود و مکّه از آبادی ها[ی آن زمان] به شمار می رفت و این، همان سخن خداوند عزّوجلّ است که فرموده است: (لِتِنْذِرَ أُمَّ القُری وَ مَنْ حَوْلَها)؛ «تا «أُمّ القُری» و اطراف آن را إنذار دهی» (انعام/93).»(1) (صفار، 1412ق: 220؛ صدوق،1410ق: 54-53؛ مفید، 1414ق: 263؛ مجلسی، 1403ق: ج16، 132)

روایت دهم:

به سند «شیخ صدوق» از ابن ولید از سعد از خشّاب از علی بن حسان و علی بن اسباط و دیگران به صورت مرفوع از ابوجعفر امام باقر(ع) نقل شده است که راوی گوید: «به امام باقر(ع) گفتم: مردم معتقدند که رسول خدا(ص) ننوشت و نخواند؛ پس ایشان فرمود: آنها دروغ گفته اند، لعنت خدا بر آنان باد! چگونه این، ممکن است، درحالی که خدای

1- . سألت أبا جعفر محمد بن علی الرضا علیه السلام فقلت : یا ابن رسول الله لم سمی النبی صلی الله علیه وآله الأمی؟ فقال: ما تقول الناس؟ قلت : یزعمون أنه إنما سمی الأمی لأنه لم یحسن أن یکتب ، فقال علیه السلام : کذبوا علیهم لعنه الله، أنی ذلک والله یقول فی محکم کتابه: «هو الذی بعث فی الأمیین رسولا منهم یتلو علیهم آیاته ویزکیهم ویعلمهم الکتاب والحکمه» فکیف کان یعلمهم ما لا یحسن ؟ والله لقد کان رسول الله صلی الله علیه وآله یقرأ ویکتب باثنین وسبعین، أو قال: بثلاثه وسبعین لسانا، وإنما سمی الأمی لأنه کان من أهل مکه ، ومکه من أمهات القری، وذلک قول الله عز وجل: « لتنذر أم القری ومن حولها .

عزّوجلّ فرموده: (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولاً مِّنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیَاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتَابَ وَ الْحِکْمَةَ وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِی ضَلالٍ مُّبِینٍ)؛ «خداوند کسی است که در میان «أُمّیین»، رسولی از خودشان را فرستاد تا آیات او را بر آنها تلاوت کند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد، هرچند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.» (جمعه/2) چگونه پیامبر(ص) قرآن و حکمت به آنان بیاموزد، درحالی که نمی تواند بخواند و بنویسد ؟!؛ راوی گوید: گفتم: پس چرا پیامبر(ص) «أُمّی» نامیده شد؟ ایشان فرمود: او به مکّه منتسب است و این، سخن خداوند عزّوجلّ است که می فرماید (لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها)؛

«تا «أُمّ القُری» و اطراف آن را انذار دهی.» (انعام/93) «أُمّ القُری» همان مکّه است و از این رو، پیامبر(ص) «أُمّی» نامیده شده است»(1).

(صفار، 1412ق: 221؛ صدوق،1408ق: 152؛ مجلسی، 1403ق: ج16، 132)

روایت یازدهم:

حسین بن علی از احمد بن هلال از خلف بن حماد از عبدالرحمان بن حجاج از ابوعبداللّه امام صادق(ع) نقل کرده است: «إن النبی صلی الله علیه وآله کان یقرأ ویکتب ویقرأ ما لم یکتب.»(2) (مجلسی، 1403ق: ج16، 134؛ صفار، 1412ق: 221؛ شبر، 1983م: ج1، 246)

در مورد روایت هشتم باید گفت که راوی این خبر، «شعبی» نیست، زیرا این خبر به گونه ای دیگر نقل شده و راوی آن «شعبی» نیست؛ اصل روایت این گونه است: از «ابوالعباس محمد بن یعقوب» از «بکر بن سهل الدمیاطی» از «عبدالخالق بن منصور القشیری النیشابوری» از «ابوالنضر هاشم بن القاسم» از «ابو عقیل یحیی بن المتوکل» از

1- . قلت : إن الناس یزعمون أن رسول الله صلی الله علیه وآله لم یکتب ولا یقرأ فقال : کذبوا لعنهم الله، أنی یکون ذلک ؟ وقد قال الله عزوجل: « هو الذی بعث فی الأمیین رسولا منهم یتلو علیهم آیاته ویزکیهم ویعلمهم الکتاب والحکمه وإن کانوا من قبل لفی ضلال مبین» فیکون یعلمهم الکتاب والحکمه، ولیس یحسن أن یقرأ أو یکتب ؟ قال : قلت : فلم سمی النبی الأمی ؟ قال : نسب إلی مکه وذلک قول الله عز وجل: « لتنذر أم القری ومن حولها » فأم القری مکه ، فقیل : أمی لذلک

2- . پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) می خواند و می نوشت و نیز آنچه را که نمی نوشت می خواند

«مُجالد» از «عون بن عبداللّه» از پدرش[«عبداللّه بن عتبه»] نقل شده است: «لَمْ یمُتْ رَسُولُ اللّهِ(ص) حَتّی کَتَبَ وَ قَرَأَ.»(1)

(بیهقی، بی تا: ج7، 43-42) در سند این روایت شخصی به نام «مُجالد» به چشم می خورد. او می گوید: «من این خبر را برای «شعبی» نقل کردم و او گفت:[مضمون این خبر] درست است، زیرا من از اصحاب و هم مذهبانمان شنیده ام که این خبر را روایت می کنند [و به صحّتِ مضمون آن معتقدند].» (بیهقی، بی تا: ج7، 43-42) اما روایت مذکور از شرط صحت برخوردار نیست(2). «بیهقی» در «السنن

1- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) از دنیا نرفت تا اینکه نوشت و خواند

2- . در سند این روایت افرادی وجود دارند که یا ضعیف اند یا مجهول؛ اکنون به بیان ضعف و یا جهالت و یا وثاقت راویانِ این خبر می پردازیم:1- «ابوالعباس محمد بن یعقوب»: نام او در کتب تراجم و رجال اهل سنّت نیامده و از این رو شخصی «مجهول» به حساب می آید. 2- «بکر بن سهل الدمیاطی»: «ذهبی» در «میزان الإعتدال» درباره او می نگارد: «قالَ النَّسائی: ضعیفٌ.» (نسائی در مورد وی گفته است: او ضعیف است) (ذهبی، بی تا: ج1، 348- 347) نکته دیگری که درباره او باید گفت این است که نام «بکر بن سهل الدمیاطی» در کتب تراجم و رجالِ اهل سنّت مثل «تهذیب الکمال فی أسماء الرجال» - اثر حافظ «مزّی» - نیامده است و علاوه بر ضعیف بودن، می توان حکم به «مجهول بودن» او نیز داد. 3- «عبدالخالق بن منصور القشیری النیشابوری»: نام او در کتب رجال و تراجمِ اهل سنّت نیامده و از این رو، شخصی «مجهول» است. 4- «ابوالنضر هاشم بن القاسم»: «ابوبکر بن ابی عتّاب الأعین» می گوید: «از احمد بن حنبل شنیدم که می گوید: ابوالنضر از ضابطان [و دقّت کنندگان در أخذ و نقل روایت در] شهر بغداد بوده است.» (مزی، 1414ق: ج19، 216) «عثمان بن سعید الدارمی» به نقل از «یحیی بن معین» گوید: «او ثقه است.» (مزی، 1414ق: ج19، 216) «علی بن المدینی»، «محمد بن سعد» و «ابوحاتم» معتقد به «وثاقت» اویند.(مزی، 1414ق: ج19، 216) «عجلی» درباره او گوید: «او ثقه است و اهل بغداد به او افتخار می کردند.» (مزی، 1414ق: ج19، 216؛ ذهبی، بی تا: ج4، 290) 5- «ابو عقیل یحیی بن المتوکل»: «ذهبی» درباره او گوید: «ضَعَّفَه ابنُ المَدْینی و النَّسائی؛ و قال ابنُ مَعین: لَیسَ بِشَیءٍ؛ و قال أحمدُ: واهٍ؛ و قال ابوزُرعه: لَینُ الحدیثِ.» («ابن المدینی» و «نسائی» او را تضعیف کرده اند؛ «ابن معین» گفته است: او فرد قابل اعتمادی نیست و محدّثان، جهت دریافت حدیث، به او رجوع نمی کرده اند؛ «احمد بن← →حنبل» گفته است: او بسیار ضعیف است و حدیثش معتبر نیست؛ «أبو زرعه» گوید: در روایت از افرادی که «ثقه» نبوده اند، تساهل و تسامح به خرج می داده است) (ذهبی، بی تا: ج1، 404) 6- «مُجالد بن سعید»: «ابن معین» و دیگران در مورد او گویند: «شخص قابل اعتماد و اطمینانی نیست.» (ذهبی، بی تا: ج3، 438) «احمد بن حنبل» درباره اش می گوید:«لَیسَ بِشَیءٍ.»(او فرد قابل اعتمادی نیست و محدّثان جهت دریافت حدیث به او رجوع نمی کرده اند) (ذهبی، بی تا: ج3، 438) «نسائی» گوید: «او، فرد موثّق و قابل اعتمادی نیست.» (ذهبی، بی تا: ج3، 438) «دارقطنی» گوید: «او ضعیف است.» (ذهبی، بی تا: ج3، 438) «بخاری» گوید:««یحیی بن سعید» او را تضعیف می کرد و «ابن مهدی» از او روایت نمی کرد.» (ذهبی، بی تا: ج3، 438). «ابن حبّان بُستی» در کتاب «المجروحین» درباره← →او می نویسد: «او حافظه بسیار بدی داشته است؛ او سندها را دگرگون می ساخت؛ روایات «مُرسَل» را به صورت مرفوع و متصل روایت می کرد؛ بنابراین جایز نیست که بر او اعتماد شود.» (ابن حبان، 1412ق: ج3، 10) «ابن ابی شیبه» گوید: «از «یحیی بن معین» درباره «مُجالد بن سعید» پرسیدم و او گفت: «او شخصی ضعیف بود».»(ابن حبان، 1412ق: ج3، 10) 7- «عون بن عبداللّه»: «حنبل بن اسحق» از «أحمد بن حنبل» و نیز «اسحاق بن منصور» از «یحیی بن معین» روایت کرده اند که او «ثقه» است (مزی، 1404ق: ج14، 457). «عجلی» و «نسائی» نیز معتقد به «وثاقت» او بوده اند.(مزی، 1404ق:

ج14، 457.) 8- «عبداللّه بن عتبه»: «محمد بن سـعد» درباره او می گوید: «او، ثقه و والامقام بود؛ او احادیث بسـیاری را روایت کرد و فتواهای فراوانی داد؛ او فقیه بود.» (مزی، 1404ق: ج10، 318.) «ابن حبّان» نامش را در کتاب «الثِّقات» خود آورده و می گوید که او در کـوفه، پیشوای مردم بوده است.(مزی، 1404ق: ج10، 318.) چنان که دیـدیم، از مجموع هشت نفری که در سـند این روایت واقع شده انـد، دو نفر مجهول انـد که عبـارت انـد از: «ابوالعبـاس محمـد بن یعقوب» و «عبـدالخالق بن منصور القشـیری النیشابوری» و نیز سه نفر ضعیف انـد که عبارت انـد از: «بکر بن سـهل الـدمیاطی»، «ابوعقیل یحیی بن المتوکل» و «مُجالـد بن سـعید». در این میان «مُجالـد بن سعید» از همه ضعیف تر و غیرقابل اعتمادتر است.

الکبری» پس از نقـل این روایت می گویـد: «این روایت، حـدیثی «منقطع» است و راویان آن، همگی افرادی «ضـعیف» و «مجهول» می باشند؛» (بیهقی، بی تا: ج7، 43) البته نباید مثل «بیهقی» معتقد بود که تمام افراد ذکر شده در سلسـله سند این روایت، ضعیف یا مجهول می باشـند، زیرا غیر از پنـج نفری که ضـعیف یا مجهول انـد، دیگر افراد – همچنان که دیدیم – از «وثاقت» برخوردارند؛ با این حال، چون بیشترِ رجـال این سـند، خارج از قلمرو «وثاقت» هسـتند، بایـد مثل «بیهقی» معتقـد بود که این روایت، به هیـچ روی، قابل اعتماد نیست. برخی از مفسران اهل سنّت نیز که حکم به ضعف این حدیث داده اند عبارت اند از: «ابن کثیر دمشقی» و «قرطبی» (ابن کثیر، بی تا: ج3، 665؛ قرطبی، 1387ق: ج13، 352). بخشی از روایتِ مورد بحث، تصریح دارد که امر «خواندن»، از پیامبر اکرم (ص) – پیش از وفات – صادر گشته است و تنها مضمون این قسمت از روایت، مورد تأیید است، زیرا روایات اوّل تا چهارم از قسم اول، و نیز روایات اول تا سوم از قسم دوم– همچنان که دیدیم – حاکی از آن است که پیامبر اکرم(ص)، پس از بعثت، می خوانده و بر این امر توانا بوده است.

روایت نهم درصـدد بیـان آن است که پیـامبر اکرم(ص)، به هفتـاد و دو زبان و طبق نقل دیگر به هفتاد و سه زبان می خوانـد و می نوشت؛ بخشی از این روایت، با روایات اول تا

چهارم از قسم اول، متعارض است، زیرا طبق این روایت، پیامبر اکرم(ص) مطالبی نوشته است، درحالی که روایات اول تا چهارم از قسم اول، تصریح داشتند که پیامبر اکرم (ص) چیزی ننوشته است؛ این روایت در ادامه به مطلبی اشاره می کند که جای بسی تأمل دارد و آن این است که پیامبر اکرم(ص) به دلیل انتساب به «أُمّ القُری»، «اُمّی» نامیده شده است.

روایت دهم نیز تقریباً همان روایت پیشین، با اندکی تفاوت در الفاظ است و طبق آن رسول خدا(ص) می خوانده و می نوشته است؛ بخشی از این روایت نیز با مضمون روایات اوّل تا چهارم از قسم اول، منافات دارد، زیرا در اینجا به صراحت آمده که پیامبر اکرم(ص) می نوشته است، درحالی که آن چهار روایت، خلاف این را بیان می نمایند.

روایت نهم و دهم در قسمت انتهایی خود بیان می دارند که به شهر مکّه «أُمّ القُری« گفته می شده است؛ این مطلب خالی از اشکال نیست، زیرا کلمه «أُمّ القُری» اسم خاص نیست، بلکه به عنوان یک صفت عام - نه اسم خاص - بر شهر مکّه اطلاق شده است؛ از سویی مؤید این مطلب، مضمون آیه(59) از سوره مبارکه «قصص» است؛ خداوند عزّوجلّ در این آیه می فرماید: (وَ ما کانَ ربُّک مُهْلِکَ القُری حَتّی یبْعَثَ فی أُمِّها رسولاً؛ «این طور نبوده است که پروردگار تو، [مردم] آبادی ها را هلاک گرداند، مگر آنکه رسولی را در مرکز آن آبادی ها فروفرستد [و حجّت را بر آنها تمام کند].» در زبان قرآن، به هر نقطه ای که مرکز یک منطقه باشد، أُمّ القُرای آن منطقه گفته می شود؛ بنابراین واژه «اُمّی» - به عنوان یکی از صفات پیامبر اکرم(ص) - نمی تواند به معنای شخص منتسب به شهر مکّه باشد. (مطهری، 1376ش: 42-41) نکته قابل تاملّی که جای بحث و بررسی دارد آن است که در سند روایت یازدهم، شخصی به نام «جعفر بن محمد صوفی» به چشم می خورد که از نظر رجالی شخصیت مُهمَلی(1)

است، زیرا هیچ یک از کتب رجالی شیعه، نامی از این شخص

1- . واژه «مُهمَل» یا «مجهول» برای راوی ای به کار می رود که یا نام او در کتب رجال ذکر نشده و یا اینکه اگر نامش آمده، درباره او مدح و یا ذمّی وارد نگشته است؛ جهت آگاهی بیشتر در این زمینه رجوع کنید به: میرداماد، 1422ق: 107-104.

نبرده اند(1). اگر مشکل این روایت، تنها به سندش منحصر بود، نمی توانستیم حکم به ضعف قطعی آن دهیم- زیرا به صرف مجهول بودنِ «جعفر بن محمد صوفی» نمی توان کل روایت را از دایره صحت خارج ساخت، بلکه لازم بود تا ابتدا تتبّعات بیشتر و جستجوهای گسترده تری درباره

این راوی انجام شود و اگر نتیجه ای در مورد حال رجالی او حاصل نشد، آن وقت، سند این روایت از دایره اعتبار خارج است، نه کل روایت؛ ولی از آنجا که بخشی از متن روایت (پیامبر اکرم (ص) می نوشت)، با روایات اوّل تا چهارم از قسم اول ناسازگار است، بنابراین، روایت نهم از قسم دوم، از درجه اعتبار سندی و متنی ساقط است.

در مورد روایت دهم نیز باید بر این نکته تأکید ورزید که این روایت، «مرفوع» است و همچنان که مشخص است، «علی بن حسان» و «علی بن اسباط» و دیگر راویان، همگی این روایت را به صورت مرفوع از امام باقر (ع) روایت کرده اند و مشخص نیست که چه کسی این روایت را از زبان امام باقر(ع) شنیده و به راویانی چون «علی بن حسان» و «علی بن اسباط» و دیگران، از آن خبر داده است؛ علاوه بر این، در بخشی از روایت آمده است که راوی به امام باقر (ع) گفت: «آنها معتقدند پیامبر اکرم(ص) نخوانده و ننوشته است» و سپس ایشان فرمودند: «آنها دروغ گفته اند، لعنت خدا بر آنان باد». مفهوم این فرمایش امام باقر(ع) در روایت یاد شده، آن است که پیامبر اکرم(ص) خوانده و نوشته است. درباره اینکه پیامبر اکرم(ص)خوانده یا نخوانده، صحبت شد؛ نیز به نظر می آید که پیامبر اکرم(ص) هرگز چیزی ننوشته است و بخشی از روایت مذکور که طبق مفهوم آن، امام باقر (ع) فرموده که رسول خدا(ص) نوشته است، صحیح نیست و با روایت اوّل، دوّم و سوم در

1- . به عنوان مثال اگر به کتاب «رجال» شیخ طوسی رجوع داشته باشیم، به وضوح خواهیم دید که نام این شخص در شمار اصحاب امام جواد (ع) نیامده است. (طوسی، 1381ق: 339) «شیخ عزیز اللّه عطاردی» نیز به این نکته اشاره کرده و می گوید: «گروه بسیاری از راویان معصومین (علیهم السلام)، نامشان «جعفر بن محمد» است، ولی در میان آنان محدّثی با این عنوان وجود ندارد.» (عطاردی، 1410ق: 268) این مسئله باعث می شود تا با دیده شک و عدم← ←صحت، به این روایت نگریسته شود؛ این روایت از نظر علم مصطلحات ودرایه الحدیث، «مجهول لغوی» (درباره این اصطلاح رجوع کنید به: میرداماد، 1422ق: 107-104) به شمار می رود، زیرا همان طور که گفته شد، «جعفر بن محمد صوفی» فردی است که در کتب رجالی نامی از او نیامده است.

تناقض است. بنابراین، روایت دهم از قسم دوم نیز به جهت ضعف سندی و متنی، از شرط صحت و اعتبار برخوردار نیست.

روایت یازدهم نیز تصریح می کند که رسول اکرم(ص) خوانده و نوشته و نیز آنچه را که نمی نوشته می خوانده است؛ بخشی از متن این روایت، با روایت اوّل تا چهارم از قسم اول، معارض است، ولی تقریباً کلّ این متن با متن روایت نهم و دهم مطابقت و همخوانی دارد. در مورد این روایت باید گفت که هم از نظر سندی مشکل دارد(1) و هم بخشی از متنش، با روایات اوّل تا چهارم از قسم اول سازگار نیست؛ درباره اشکال وارد بر متن این روایت باید گفت که در بخشی از روایت مذکور آمده است: «پیامبر اکرم (ص) می نوشت؛». این عبارت در تعارض با نصّ صریح روایت های اوّل تا چهارم از قسم اول و نیز روایت نهم از قسم دوم - مبنی بر ننوشتن پیامبر اکرم(ص) - است.

روایت ذیل نیز بر آشنائی با نوشتن دلالت دارد:

روایت دوازدهم:

از پیامبر اکرم(ص) روایت شده است که ایشان به یکی از کاتبانش فرمود: «در مرکّب لیقه بگذار؛ قلم را به صورتِ کج، بُرش بزن؛ حرف«باء» [در «بسم اللّه الرحمان الرحیم»] را

1- . درباره اشکال وارد بر سند این روایت باید گفت که «احمد بن هلال» به شواهد ذیل، فرد ضعیفی است که شواهد آن به شرح ذیل است: الف) نجاشی درباره «أحمدبن هلال» گوید:«صالحُ الرِّوایهِ، یعْرَفُ مِنها وَ ینْکَرُ، وَ قَدْ رُوِی فیه ذُموِمٌ مِنْ سَیدِنا أبی مُحَمَّدٍ العَسکری(ع)....» (آنچه روایت می کند نیکوست، ولی بخشی از روایاتش مشهور و قابل پذیرش و پاره ای دیگر غیر مشهور است و به راحتی قابل پذیرش نیست؛ از سرور و مولایمان، ابومحمد امام حسن عسگری(ع)، مذمّت هایی در موردش روایت شده است...) (نجاشی، 1418ق: 83) ب) شیخ طوسی درباره اش گوید: «کانَ غالِیاً مُتَّهَماً فی دینهِ....» (او اهل «غلو» بود و به دینش اتهام وارد بود...) (طوسی، 1417ق: ص 83) ج) باز شیخ طوسی در کتاب رجال خود درباره ا ش می گوید: «بغدادیّ، غالی.»(او اهل بغداد است و «غالی» است) (طوسی، 1391ق: 410) د) علّامه حلّی نیز در مورد او می گوید: «غالٍ، وَرَدَ فیه ذمٌّ کثیرٌ مِن سَیدِنا أبی محمّدٍ العَسکَری (ع)...؛ عِندی أَنَّ روایتَه غیرُ مَقبُولَهٍ».»(او اهل «غلو» است؛ مذمّت های بسیاری از سرور و مولایمان، ابو محمد امام حسن عسگری (ع)، در موردش روایت شده است...؛ معتقدم که روایتش قابل پذیرش نیست) (حلی، 1417ق: 320) با توصیفاتی که از نظرتان گذشت، «احمد بن هلال» شخص ضعیفی است و در صحّت روایت های او، باید با دیده شک و تردید نگریست.

بِکِش؛ «سین» را باز بنویس؛ میم را شکم نده؛ «اللّه» را نیکو بنویس؛ «رحمان» را بِکِش؛ «رحیم» را نیکو بنویس؛ قلمت را بر گوش چپت بگذار، زیرا این کار، یاد آورنده تر برای توست»(1)

(مجلسی، 1403ق: ج2، 152؛ همان، ج89، 34)(2) توجه به روایت یاد شده، این نکته را روشن می سازد که رسول خدا(ص) اهتمام فراوان و دقیقی به مسئله نوشتن داشته و از کاتب خود خواسته تا تمام توصیه های او را رعایت کند. این مواردی که رسول خدا(ص) بر روی آنها تأکید می ورزد، همگی نشان می دهد که ایشان با شیوه نگارش آشنا بوده و خطّ خوب از بد را تشخیص می داده است. در مورد این روایت این نکته مهم است که تا کسی از شیوه های نگارش و کتابت آگاه نباشد، نمی تواند میان خط خوب و بد تمایز قائل شود و آن دو را از یکدیگر تشخیص دهد؛ بنابراین روایت مذکور، شاهدی بسیار مهم و حیاتی در بحث آشنایی پیامبر اکرم(ص) با نگارش است، زیرا پیامبر اکرم (ص) به کاتب خود تمامی ظرایف نوشتاری را – به ویژه در نگارش آیه شریفه«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحیمِ» – مورد عنایت و توجه قرار داده و به نگارنده خود تأکید فراوان ورزیده که آن گونه که ایشان می فرماید بنگارد و آن طور که ایشان بیان می کند از ابزار و ادوات نوشتاری بهره جوید. جواد علی در «المفصّل فی تاریخ العرب قبل الإسلام» پس از نقل روایتی شبیه به روایت مزبور می گوید: «آیا تصوّر پذیر است که تأکید بر این ویژگی های نگارشی، این نامیدنِ حروف و این اطلاعات، از مردی «اُمّی» – که نمی تواند بخواند و بنویسید – صدور یابد؟!؛» (علی، 1413ق: ج8، 103) بنابراین، روایت یاد شده تا این اندازه محلّ احتجاج است که پیامبر اکرم(ص) با امر نگارش آشنا بوده و بر آن قادر بوده و بر ظرایف آن، تأکید و تصریح می ورزیده است.

3-2-2- روایات حاکی از نخواندن و ننوشتن

شش روایت ذیل به هر دو مساله نخواندن و ننوشتن اشاره دارد:

1- . ألق الدواه، وحرف القلم ، وأنصب الباء، وفرق السین، ولا تعور المیم، وحسن الله، ومد الرحمن، وجود الرحیم وضع قلمک علی اذنک الیسری فإنه أذکر لک.

2- . نیز نک: سمعانی، 1409ق: 188، با اندکی تفاوت؛ نوری، 1408ق: ج4، 371؛ همان، ج8، 433؛ شهید ثانی، 1409ق: 349؛ نمازی، 1419ق: ج3، 132؛ سیوطی، 1421ق: ج1، 10؛ کردی، 1365ق: 208 ، با اندکی تفاوت.

روایت اول:

ابوسعید الأشج از ابوأسامه از ادریس از حکم از مجاهد نقل کرده است: «ان أهل الکتاب یجدون فی کتبهم ان محمدا لا یخط بیمینه ولا یقرا کتابا فنزلت هذه الآیه.»(1) (ابن ابی حاتم، 1419ق: ج9، 3071؛ سیوطی، 1421ق: ج6، 415)

روایت دوم:

محمد بن یحیی از عباس بن ولید از یزید بن زریع از سعید از قتاده درباره آیه (وَ مَا کُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لاتَخُطُّهُ بِیَمِینِکَ إِذاً لَّارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ((عنکبوت/48) روایت کرده است: « کان نبی الله صلی الله علیه وسلم لایقرا کتابا قبله ولا یخطه بیمینه قال : وکان أمیا ، والامی ، الذی لا یکتب »(2) (ابن ابی حاتم، 1419ق: ج9، 3071؛ سیوطی، 1421ق: ج6، 416-415؛ طبری، 1422ق: ج10، 485- 484 و 491؛ شوکانی، بی تا: ج2، 251).

روایت سوم:

محمد بن سعد از پدرش از عمویش از پدرش از جدش عطیه از ابن عباس درباره «وَ لاتَخُطُّهُ بِیَمِینِکَ» روایت کرده است: «کان النبی صلی الله علیه وسلم أمیا لایقرا ولایکتب.»(3)(ابن ابی حاتم، 1419ق: ج9، 3071؛ سیوطی، 1421ق: ج6، 415).

روایت چهارم:

ابوالدرداء عبدالعزیز بن منیب از ابو معاذ نحوی از عبید بن سلیمان از ضحّاک درباره (و مَا کُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کتابٍ) روایت می کند: «کان النبی(ص) لایقرا ولایکتب،

1- . اهل کتاب در کتاب هایشان دیده بودند که محمد (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) نمی نویسد و کتابی نمی خواند، پس آیه (48) سوره عنکبوت نازل شد تا این مسئله را تأیید کند

2- . پیامبر خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) کتابی نمی خواند و چیزی نمی نوشت؛ او «أُمّی» بود و «أُمّی» کسی است که نمی نویسد.

3- . پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) «أُمّی» بود و نمی خواند و نمی نوشت

وکذلک جعل الله نعته فی التوراه والإنجیل انه نبی أمی، لایقرا ولایکتب... »(1).(

ابن ابی حاتم، 1419ق: ج9، 3072؛ سیوطی، 1421ق: ج6، 416).

روایت پنجم:

بیهقی در «سنن» خود به نقل از ابن مسعود درباره آیه: (وَ مَا کُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِیمینِکَ إذاً لَارْتابَ الْمُبْطِلونَ) (عنکبوت/48) می گوید:«لم یکن رسول الله صلی الله علیه وسلم یقرأ ولایکتب.»(2) (سیوطی، 1421ق: ج6، 416)

روایت ششم:

«ابن أثیر» در «أسدالغابه» ذیل عنوان«تمیم بن جراشه ثقفی» داستانی از او نقل می کند و می گوید: «من و گروهی از ثقیف بر پیامبر(ص) وارد شدیم و اسلام آوردیم و از ایشان خواستیم تا پیمان نامه ای با ما امضاء کند و شرط هایمان را بپذیرد؛ پیامبر(ص) فرمود: هرچه می خواهید بنویسید و سپس آن را بیاورید تا ببینم؛ ما می خواستیم شرط کنیم تا اجازه «ربا» و «زنا» را به ما بدهد؛ بنابراین چون نمی توانستیم بنویسیم، به «علی بن ابی طالب»(ع) رجوع کردیم؛ علی(ع) چون دید ما این چنین شرطی داریم، از نوشتن سرباز زد؛ سپس از «خالد بن سعید بن العاص» تقاضا نمودیم تا [برایمان آنچه را که می خواهیم] بنویسد؛ پس علی(ع) خطاب به «خالد» گفت: آیا می دانی که چه چیزی از تو می خواهند تا بنویسی؟، پس «خالد» گفت: من کاری ندارم، هرچه گفتند می نویسم و سپس وقتی آن را نزد پیغمبر بردند، ایشان خودش می داند چه کند؛ سپس «خالد» آن را نوشت و ما آن را نزد پیامبر(ص) بردیم؛ پیامبر(ص) به فردی دستور داد تا آن را بخواند؛ هنگامی که آن فرد به کلمه «ربا» رسید، پیامبر(ص) فرمود: دست مرا روی کلمه «ربا» بگذار؛ پس آن فرد دست پیامبر(ص) را روی آن کلمه نهاد و سپس ایشان با دست خویش آن را پاک کرد و سپس این آیه را خواند: (یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ ذَرُوا مَا بَقِیَ مِنَ

1- . پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) نمی خواند و نمی نوشت و خداوند در تورات و انجیل این گونه او را توصیف فرموده بود که پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) نمی خوانَد و نمی نویسد...

2- . رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) نمی خواند و نمی نوشت

الرِّبا)(بقره/278) ؛« ای کسانی که ایمان آورده ایـد! از خداوند پروا کنید و آنچه را که از «ربا» باقی مانده است، واگذارید.» شـنیدن این آیه، به روح و جان ما ایمان و اطمینان بخشـید و سـپس پذیرفتیم که ربا خواری نکنیم؛ فردی که پیمان نامه را می خواند باز ادامه داد و زمانی که به موضوع «زنـا» رسـید، باز پیامبر(ص) دست خویش را روی آن کلمه نهاد و این آیه را تلاوت کرد: (وَ لا تَقْرَبُوا الزِّنی إِنَّهُ کانَ فَاحِشَةً وَ سَاءَ سَبِیلاً) (اسراء/32)؛ «و به «زنا» نزدیک نشوید، زیرا آن، همواره زشت است و بدراهی است.»... »(1)

(ابن اثیر، 1418ق: ج1، 248.)

در روایت اول از قسم سوم «مجاهـد» تأکیـد می کنـد که اهل کتاب در کتاب هایشان دیده بودند که محمد(ص) نمی نویسد و کتابی نمی خواند، پس آیه (48) سوره عنکبوت نازل شد تا این مسئله را تأیید کند؛ این سخن درست است، زیرا طبق آیه(48) از سوره عنکبوت پیامبر اکرم(ص)، پیش از نزول قرآن، نمی خوانده و نمی نوشته است.

در روایت دوم از قسم سوم، «قتـاده» بیان می کنـد که رسول خـدا(ص)، طبق آیه(48) از سوره عنکبوت، چیزی نمی خوانده و نمی نوشـته است؛ این سـخنِ «قتاده» را باید ناظر به احوال پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت دانست، زیرا طبق نصّ صـریحِ روایت اوّل تا چهارم از قسـم اول و دیگر روایات، ایشان پس از بعثت می خوانده است؛ البته «قتاده» در ادامه، سـخنی می گوید که صحیح است؛ او می گوید: «اُمّی»، یعنی، کسی که نمی نویسد؛ این سخن درست است، زیرا در پیش بیان شد که «اُمّی»، یعنی، کسی که «درس ناخوانده»

1- . قدمت علی النبی صـلی الله علیه وسـلم فی وفد ثقیف فأسلمنا وسألناه أن یکتب لنا کتابا فیه شروط فقال اکتبوا ما بدا لکم ثم إیتونی به فسألناه فی کتابه أن یحل لنا الربا والزنا فأبی علی رضـی الله عنه ان یکتب لنا فسألناه خالد بن سـعید بن العاص فقال له علی تدری ما تکتب قال أکتب ما قالوا ورسول الله صـلی الله علیه وسـلم أولی بأمره فذهبنا بالکتاب إلی رسول الله صـلی الله علیه وسـلم فقال للقارئ اقرأ فلما انتهی إلی الربا قال ضع یدی علیها فی الکتاب فوضع یده فقال یا أیها الذین آمنوا اتقوا الله وذروا ما بقی من الربا الآیه ثم محاها وألقیت علینا السکینه فما راجعناه فلما بلغ الزنا وضع یده علیها (وقال) ولا تقربوا الزنا انه کان فاحشه الآیه....

است و ویژگی اش این است که کتاب آسمانی و رسول إلهی به سوی او فرستاده نشده است.

در روایت سوم از قسم سوم، «ابن عباس» با استناد به آیه (48) سوره عنکبوت معتقد است که پیامبر اکرم(ص) «اُمّی» بود و نمی خواند و نمی نوشت؛ اینکه پیامبر اکرم(ص) نمی خوانده و نمی نوشته، درست است و ناظر به پیش از بعثت ایشان است و«اُمّی» بودن ایشان هم دقیقا به همان معنای موجود در این روایت است.

در روایت چهارم از قسم سوم، «ضحاک» با استناد به آیه(48) سوره عنکبوت معتقد است که پیامبر اکرم(ص) نمی خوانده و نمی نوشته و این، صفت پیامبر اکرم (ص) در تورات و انجیل بوده است. سخن مذکور درست است و نخواندن و ننوشتن، ناظر به دوران پیش از بعثت حضرت رسول اکرم(ص) است.

در روایت پنجم از قسم سوم نیز، «ابن مسعود»، که از اصحاب مشهور پیامبر اکرم(ص) است، با استناد به آیه (48) سوره عنکبوت بیان می دارد که پیامبر اکرم(ص) نمی خوانده و نمی نوشته است. این سخن نیز صحیح است و ناظر به دوران پیش از بعثت حضرت محمد مصطفی(ص) است.

درباره روایت ششم از قسم سوم باید گفت که نمی توان از این درخواستِ رسول خدا(ص)، به عدم توانایی ایشان بر امر «خواندن» پی برد. باید به نکته ای توجه کرد و آن این است که گاه در مسائل روزمرّه پیش می آید که شخصی نزد شما نشسته و مشغول خواندن مطلبی است که شما نوشته اید؛ آن شخص به کلمه ای خاص می رسد؛ ناگاه شما به نظرتان می رسد که بهتر است آن کلمه را تغییر دهید؛ بنابراین، اقدام به تغییر دادن آن کلمه می نمائید؛ در اینجا، هم می توانید تمام آن مطلب را از ابتدا بخوانید و زمانی که به کلمه مورد نظر رسیدید، آن را تغییر داده و یا به طور کامل آن را از مطلب خود حذف کنید، و هم می توانید از طرف مقابل بخواهید تا جای کلمه مورد نظر را به شما نشان دهد و سپس در صدد تغییر یا حذف آن برآئید؛ بدیهی و آشکار است که هرکس باشد، راه دوّم را انتخاب می کند تا سریعتر به مطلوب و هدف خود برسد. به نظر می رسد، در این قضیه نیز همین وضعیت جاری است؛ یعنی، پیامبر اکرم(ص) از آن شخص خواسته تا آن دو کلمه را به او نشان دهد و دست مبارکش را روی آن دو بگذارد تا ایشان آن را پاک کند.

اگر شخصی بگوید: «چه مانعی دارد که پیامبر اکرم(ص) نامه ای را که شاید در نهایت، از چند سطر تجاوز نمی کرده، به دست گیرد و خودش آن را بخواند و سپس کلمات مورد نظر را پاک کند؟»، در جواب او باید گفت: این فرض که پیامبر اکرم(ص) خودش نامه را به دست گیرد و بخواند، به هیچ روی قابل نفی نیست و مانعی ندارد، زیرا طبق روایات اوّل تا چهارم از قسم اول و نیز دیگر روایات از این دست، ثابت شد که ایشان، حداقل پس از بعثت، قادر بر خواندن بوده و شواهدی نیز بر این مدّعا ارائه شد؛ ولی هرچه هست، ایشان راه دوّم را برگزیده و از خواننده پیمان نامه درخواست نموده تا جای آن دو کلمه را به او نشان دهد. احتمال دیگری نیز قابل تصور است و آن اینکه شاید «خالد بن سعید بن العاص» از خطّ چندان خوانا و خوبی برخوردار نبوده و یا به گونه ای خاصّ می نوشته است و اگر پیامبر اکرم (ص) می خواست خودش - حتی همان چند سطر را - بخواند، مقداری طول می کشید و نمی توانست کار احتمالی بعدی خود را به موقع انجام دهد، بلکه مجبور می شد آن را به خاطر خواندن پیمان نامه مذکور، کمی به تأخیر اندازد و این، خلاف سنّتِ وقت شناسی، تنظیم زمان و بهره وری بهینه از وقت است که از حضرت رسول اکرم(ص) و دیگر معصومین(علیهم السلام) انتظار می رود.

دو روایت ذیل تنها اشاره به نخواندن دارد:

روایت هفتم:

از حضرت امام رضا(ع) درباره گفتگوهایش با اهل ادیان نقل شده است: «یکی از نشانه های نبوّت حضرت محمد (ص) این است که ایشان فردی یتیم، فقیر، چوپان و أجیر (به کار گرفته شده) بود که کتابی نیاموخت و نزد هیچ معلّمی [جهت فراگیری دانش و علم] نرفت؛ سپس قرآنی آورد که داستان های پیامبران(علیهم السلام) و خبرهای آنان، حرف به حرف، و نیز خبرهای افرادی که دورانِ آنها سپری شده و کسانی که تا روز قیامت خواهند آمد و رفت، در آن آمده است»(1)(صدوق،

1404ق: ج2، 150؛ همو، 1387ق: 430؛ طبرسی، بی تا: ج2، 211؛ مجلسی، 1403ق: ج10، ص 309) امام رضا(ع) این مطلب را

1- . ومن آیاته انه کان یتیما فقیرا راعیا أجیرا لم یتعلم کتابا و لم یختلف إلی معلم، ثم جاء بالقرآن الذی فیه قصص الأنبیاء علیهم السلام وأخبارهم حرفا حرفا ، وأخبار من مضی ومن بقی إلی یوم القیامه.

بیان فرموده تا به مثابه جوابی باشـد برای آنان که می گفتند پیامبر اکرم(ص) کتب گذشـتگان را خوانده، زیرا برخی از مطالب قرآن، در کتب پیشینیان و اقوام گذشته مثل یهودیان و قوم حضرت مسیح(ع) آمده است.

روایت هشتم:

یحیی بن ابی بکر از لیث از عقیـل از ابن شـهاب از عروه بن زبیر از عـائشه أمّ المؤمنین روایت می کنـد: «آغـاز وحی به رسول خـدا(ص)، رؤیاهای راستین در خواب وی بود؛ او رؤیای خود را مثل روشنایی صبحگاهی می دید؛ سپس مدتی گذشت و به خلوت گزیدن علاقه پیدا کرد؛ او در غار حراء خلوت می گزیـد و پیش از آنکه به سوی خانواده اش برگردد و توشه ای برای به خانه بازگشـتن برگیرد، چنـدین شب در غار حراء، به عبادت می پرداخت و سـپس به سوی خـدیجه بازمی گشت و برای او توشه ای می برد، تا اینکه وحی بر او نازل شد؛ او هنگام نزول وحی، در غـارحراء بود؛ پیـامبر(ص) گویـد: فرشـته آمـد و به او گفت: «إقرأْ» (بخوان)؛ پس او گفت: «مـا أَنـا بِقارِئٍ» (من نمی توانم بخوانم)؛ پیامبر(ص) گوید: پس فرشـته مرا گرفت و به شدّت فشار داد تا این که طاقتم به سـر آمد و سـپس رهایم کرد و گفت: «إِقرأْ»؛ پس[دوباره] گفتم: «ما أَنا بِقارِئٍ»؛ پس مرا دوباره گرفت و به شـدّت فشار داد تا اینکه طاقتم به سـر آمد و سـپس رهایم کرد و گفت: «إِقرأْ»؛ پس [بار سوّم نیز] گفتم: «ما أَنا بِقارِئٍ»؛ سپس مرا گرفت و گفت: (إقرَأ بِاسْمِ رَبِّکَ الّذی خَلَقَ خَلَقَ الإِنْسانَ مِنْ عَلَقٍ إِقْرَأْ وَ رَبُّکَ الأَکْرَم[1])؛«به نام پروردگارت که [همه چیز را] آفریده است بخوان!.» او انسان را از خون بسته شده، خلق کرده است؛ بخوان!؛ او، پروردگار تو، کریمترینِ کریمـان است. پس رسول خـدا(ص) به سوی خـدیجه بـازگشت؛ قلبش [به شـدت] می طپیـد [و به لرزه افتاده بود]؛ پس بر خـدیجه بنت خویلـد وارد شـد و گفت: مرا بپوشانید! مرا بپوشانید!؛ پس او را پوشاندند [و رویش چیزی انداختند؛ او این را گفت] تا ترس و دل نگرانی، از او رخت بربنـدد؛ او این قضـیه را با خـدیجه در میان گـذاشت و گفت: من بر نفس خویش هراسانم، پس خدیجه گفت: این طور نباش!، به خـدا سوگنـد که خداونـد هرگز تو را خوار نمی گردانـد؛ تو صـله رحم می کنی، سـختی هـا را تحمـل می نمایی، افراد فقیر را دارا می کنی، مهمانان را ارج می نهی و در حوادث روزگار که خداوند آنها را نازل می کند، [دیگران را] یاری می دهی؛

پس خـدیجه رسول خـدا(ص) را نزد «وَرَقَه بن نَوفَل بن أسـد بن عبدالعزی» - پسـر عموی خود - برد؛ او مردی بود که در دوران جاهلیت، نصـرانی بود؛ او به زبان عبری می نوشت و - به خواست خدا - هر چقدر که می خواست، می توانست از روی انجیل، به عبری بنویسد؛ او فردی بسـیار پیر بود که بینـایی اش را از دست داده بود. خـدیجه به او گفت: ای پسـرعمو! حرف برادرزاده ات را بشـنو! پس «ورقه» به رسول خـدا(ص) گفت: ای برادرزاده! چه می بینی؟! پس رسـول خـدا(ص) از آنچه دیـده بود به او خـبر داد؛ پس ورقه به او گفت: این، همـان راز بزرگی است که خداونـد بر موسـی(ع) نازل کرد؛ ای کاش من بخشـی از زمان بعثت تو را درک کنم! ای کاش آن زمانی که قومت تو را [از میانِ خود] بیرون می کننـد، من زنـده باشم!؛ پس رسول خدا (ص) فرمود: آیا آنان مرا بیرون می کنند؟! پس او گفت: بله، هیچ مردی مانند آنچه که تو آورده ای نیـاورد، مگر آنکه مورد دشـمنی قرار گرفت؛ اگر من روزگـار تو [و آن زمان که تو در آن واقع می شوی] را درک کنم [و آن روز زنـده بـاشم]، بـا تمام توان، تو را خوب یاری خواهم داد؛ [عائشه گویـد:] ولی ورقه زمان بعثت رسول اکرم(ص) را درک نکرد، زیرا پیش از بعثت ایشان از دنیا رفت و پس از مـدتی نیز نزول وحی قطع گردید. »(1) (بخاری، 1401ق: ج1، 4-3؛ همان، ج6، 88-87، با اندکی تفاوت؛

1- . أول ما بـدئ به رسول الله صـلی الله علیه وسـلم من الوحی الرؤیا الصالحه فی النوم فکان لا یری رؤیا الا جاءت مثل فلق الصـبح ثم حبب إلیه الخلاـء وکـان یخلو بغـار حراء فیتحنث فیه وهو التعبـد اللیـالی ذوات العـدد قبـل أن ینزع إلی أهله ویتزود لـذلک ثم یرجع إلی خدیجه فیتزود لمثلها حتی جاءه الحق وهو فی غار حراء فجاءه الملک فقال اقرأ قال ما انا بقارئ قال فاخذنی فغطنی حتی بلغ منی الجهد ثم أرسـلنی فقال اقرأ قلت ما انا بقارئ فاخذنی فغطنی الثانیه حتی بلغ منی الجهد ثم أرسلنی فقال أقرأ فقلت ما أنا بقارئ فاخذنی فغطنی الثالثه ثم أرسـلنی فقال أقرأ باسم ربک الذی خلق خلق الانسان من علق اقرأ وربک الأکرم فرجع بها رسول الله صلی الله علیه وسلم یرجف فؤاده فـدخل علی خـدیجه بنت خویلـد فقال زملونی زملونی فزملوه حتی ذهب عنه الروع فقال لخدیجه وأخبرها الخبر لقد خشـیت علی نفسـی فقـالت خـدیجه کلا والله ما یخزیک الله أبـدا انک لتصل الرحم وتحمل الکل وتکسب المعـدوم وتقری الضـیف وتعین علی نوائب الحق فانطلقت به خـدیجه حتی أتت به ورقه بن نوفل بن أسـد بن عبد العزی ابن عم خدیجه وکان امرأ قد تنصـر فی الجاهلیه وکان یکتب الکتاب العبرانی فیکتب من الإنجیل بالعبرانیه ما شاء الله أن یکتب وکان شـیخا کبیرا قد عمی فقالت له خدیجه یا ابن عم اسمع من ابن أخیک فقال له ورقه یا ابن أخی ماذا تری فأخبره رسول الله صلی الله علیه وسلم ما رأی فقال له ورقه هذا الناموس الذی نزل الله علی موسی یا لیتنی فیها جذعا لیتنی أکون حیا إذ یخرجک قومک فقال رسول الله صلی الله علیه وآله أو مخرجی هم قال نعم لم یأت رجل قط بمثل ما جئت به الا عودی وان یدرکنی یومک أنصرک نصرا مؤزرا ثم لم ینشب ورقه أن توفی وفتر الوحی .

همان، ج8، 68-67، با اندکی تفاوت؛ مسلم بی تا: ج1، 98-97، با اندکی تفاوت به نقل از «ابوالطاهر أحمد بن عمرو بن عبداللّه بن عمرو بن سرح»).

طبق روایت هفتم از قسم سوم - همان طور که دیدیم - امام رضا(ع) انگشت تأکید خود را بر این نهاد که پیامبر اکرم (ص) - پیش از بعثت - نزد هیچ معلّمی نرفته تا از او دانشی فرا گیرد، بلکه همه علوم او به صورت معجزه وار، از تعلیم إلهی سرچشمه گرفته و ایشان، پیش از بعثت، هیچ چیزی نخوانده و ننوشته و نزد هیچ استادی، شاگردی ننموده است، همان طور که آیه (48) سوره عنکبوت، همین را بیان می دارد؛ سخن امام رضا (ع) بر این دلالت دارد که پیامبر اکرم(ص)، پیش از بعثت، «خواندن و نوشتن» را از کسی فرا نگرفته و با آن، آشنایی نداشته است، هرچند آیه (48) سوره عنکبوت، این صراحت را ندارد، بلکه فقط می گوید که پیامبر اکرم (ص)، پیش از بعثت، چیزی نخوانده و ننوشته است.

درباره روایت هشتم از قسم سوم نیز باید گفت که در بخشی از این روایت، به نقل از رسول خدا(ص) آمده است: «ما أَنا بِقارِئٍ». این عبارت نشان می دهد که پیامبر اکرم(ص)، پیش از بعثت، قادر بر خواندن نبوده است. آنچه درباره روایت این روایت شایان توضیح است آن است که سندش، ضعیف است و چندان قابل اعتماد نیست؛ استاد «سبحانی» در این زمینه می گوید: «تنها راوی این حدیث، عائشه أُمّ المؤمنین است و محدّثان و سیره نویسان، این حدیث را از او نقل می کنند و همگی می دانیم که وی در آن روز، دیده به جهان نگشوده، حتی پدر وی (ابوبکر بن ابی قحافه) نیز با پیامبر، پیوندی نداشت؛» (سبحانی، 1358ق: 322) ایشان سپس در ادامه بحث خود، جوابی فرضی مطرح می کند و می گوید: «لابد خواهید گفت که وی بعدها [این] حدیث را از پیامبر(ص) شنیده و نقل کرده است؛» (سبحانی، 1358ق: 322). سپس باز، جواب فرضی یاد شده را ردّ کرده و در مقامِ پاسخ به این فرضِ اشتباه، بیان می دارد: «ولی انسان با خود فکر می کند که آیا پیامبر(ص) یک چنین حادثه با عظمت را، تنها برای عائشه، که در آن روز، مقام و موقعیتی

در نقل احادیث نداشت، نقل کرده و دیگران را از آن محروم ساخته است؟!؛» (سبحانی، 1358ق: 322). سپس ایشان از اینکه تنها راوی روایت، عائشه است، نتیجه می گیرد که روایت مزبور قابل اعتماد نیست. در مورد متن این روایت نیز حرف های زیادی وجود دارد؛ به عنوان نمونه: الف) در بخشی از این روایت آمده است که رسول خدا(ص) وقتی به سوی خدیجه بازگشت، قلبش به شدت می طپید و به لرزه افتاده بود؛ پس گفت: مرا بپوشانید!؛ پس او را پوشاندند و چیزی رویش انداختند تا ترس و دل نگرانی از او رخت بربندد. ب) در بخشی دیگر آمده است که پس از اینکه رسول خدا(ص) این قضیه را با خدیجه در میان گذاشت و او دلداریش داد، خدیجه پیامبر اکرم(ص) را نزد پسر عموی خود – «وَرَقَه بن نَوفَل» – برد و او پس از آگاهی از حادثه رخ داده، به پیامبر اکرم(ص) گفت که این، همان راز بزرگی است که خداوند بر موسی(ع) نازل کرد؛ سپس «ورقه» او را دلداری داد. این دو مورد مذکور، حاکی از مطالبی است که درخورِ پیامبر اکرم(ص) و سزاوار مقام نبوّت و یقین ایشان نسبت به رسالت آسمانی و إلهی اش نیست. استاد سبحانی در کتاب ارزشمند خود، ذیل عنوان «تلقّی وحی، با یقین همراه بوده است» بر راه نیافتن شک و تردید در دل پیامبر اکرم(ص) – نسبت به نزول وحی – و به پیرو آن، عدم وقوع ترس و اضطراب در وجود ایشان، تأکید ورزیده و می نگارد: «پیامبران آسمانی، از روز نخست، وحی الهی را با قطع و یقین تلقّی (دریافت) کرده و هیچ گاه در موقع نزول وحی، شاکّ و دودل نبودند و از لحظه نخست، می دانستند که سخنی را که می شنوند، سخن خداست و صورتی را که می بینند، چهره فرشته وحی است.» (سبحانی، 1358ق: 322) وی در تأیید این سخن خود، به آیاتی از قرآن کریم استناد می ورزد و بیان می دارد: «با مراجعه به آیات قرآن، این حقیقت به روشنی استفاده می شود که اعزام پیامبران، با بینه و برهان توأم بوده [است]؛ بینه و برهانی که برای خود آنان و دیگران مآیه جَزم و یقین بوده است... .» (همان: 325). آیاتی که وی به آنها استناد می کند عبارت اند از: الف) (لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّناتِ وَ أَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتابَ وَ الْمِيزانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَ أَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَ مَنافِعُ لِلنَّاسِ وَ

لِيَعْلَمَ اللّهُ مَنْ يَنصُرُهُ وَ رُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ)(1).(2) ب) (قُلْ إِنِّي عَلَى بَيِّنَهٍ مِّن رَبِّي وَ كَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِندِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنِ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ يَقُصُّ الْحَقَّ وَ هُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ)(3).(4) ج) (أَفَمَنْ كانَ عَلَى بَيِّنَهٍ مِن رَّبِّهِ وَ يَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِّنْهُ وَ مِنْ قَبْلِهِ كِتابُ مُوسَى إِماماً وَ رَحْمَهً أُوْلئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ مَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ فَلا تَكُ فِي مِرْيَهٍ مِّنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يُؤْمِنُونَ)(5).(6) در این سه آیه شریفه، تاکید بر اعطای «بینه» و «برهان» به پیامبران شده است؛ آیه اوّل شامل تمام پیامبران و از جمله حضرت رسول اکرم (ص) می شود و دو آیه بعدی مختصّ حضرت محمد(ص) است. استاد سبحانی پس از توضیحاتی پیرامون معنای این آیات و بیان ارتباط آنها با مسئله رسالت پیامبر ما حضرت محمد(ص) و دیگر پیامبران(علیهم السلام)، می گوید: «نتیجه تجهیز پیامبر(ص) با بینه این است که وی با چنین بصیرت إلهی، نمی تواند در مقام أخذ رسالت و تلقّی (دریافت) وحی به خود شک و تردید راه دهد [و سپس مضطرب و وحشت زده گردد].» (سبحانی، 1358ق: 328) استاد «مهدوی راد» نیز ضمن مقاله ای با عنوان «آغازین آیات نازل شده بر پیامبر اکرم(ص)» نقل های مختلف این گزارش تاریخی را آورده و می نویسد: «در تمام این نقل ها،

1- . حدید/25.

2- . به راستی ما پیامبران خود را با دلایل آشکار، روانه کردیم و با آنها، کتاب و ترازو را فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند، و آهن را که در آن، برای مردم، خطری سخت و سودهایی است، پدید آوردیم تا خدا معلوم بدارد چه کسی در نهان، او و پیامبرانش را یاری می کند؛ آری، خدا، نیرومندِ شکست ناپذیر است.

3- . انعام/57.

4- . بگو: من از جانب پروردگارم دلیل آشکاری همراه دارم، ولی شما آن را دروغ پنداشتید؛ آنچه را به شتاب خواهان آنید، در اختیار من نیست؛ فرمان، جز به دست خدا نیست، که حق را بیان می کند و او بهترین داوران است.

5- . هود/17.

6- . آیا کسی که از جانب پروردگارش بر حجتی روشن است و شاهدی از خویشان او، پیروِ آن است، و پیش از وی نیز کتاب موسی، راهبر و مآیه رحمت بوده است دروغ می بافد؟؛ آنان که در جستجوی حقیقت اند به آن می گروند و هر کس از گروه های مخالف، به آن کفر ورزد، آتش وعده گاه اوست، پس در آن تردید مکن که آن حقّ است و از جانب پروردگارت آمده است، ولی بیشتر مردم باور نمی کنند.

آنچه بسیار مهم و شگفت آور است دلهره پیامبر(ص)، ناباوری او به پیوند وحیانی و آرامش وی پس از اظهار نظر ورقه و... است که یکسر با نبوت و رسالت و اتصال وحیانی آن بزرگوار در تضاد است؛ شگفتا که در نقل سوّم (روایت هشتم از قسم سوم ما) رؤیای صادقه نبوی، چونان پگاه روشن و بدون ابهام است، اما پس از آن، حضور جبرئیل و تکلّم آن پیک إلهی با پیامبر(ص)، ابهام آفرین است و دلهره زا.» (مهدوی راد، 1384ش: ش1، 70) ایشان در ادامه بحث دقیق و ارزشمند خود می نگارد: «آنچه شگفت آور و حیرت زاست - و در مقالتی دیگر، به تفصیل، از آن سخن گفته ام - این است که تمام مفسران، مورّخان و عالمانی که به گونه ای، از آغاز وحی سخن گفته اند، بر محتوی این نقل، خستو شده اند و به گونه ای آن را پذیرفته اند و به پیامدهای ناهنجار آن تفطّن نیافته اند.» (مهدوی راد، 1384ش: ش1، 71) وی درباره «مورد فشار قرار گرفتنِ» پیامبر اکرم(ص) از سوی جبرئیل، می گوید: «ما درباره اینکه فرشته وحی، پیامبر را گرفت و سه بار فشرد و... نگریستیم و هیچ توجیه شایسته ای بر این کار نیافتیم؛ توجیهی شایسته برای خداوند، ملائکه، پیامبر و...،زیرا چنین حالتی، درباره آغاز وحی هیچ کدام از انبیاء نقل نشده است، چنان که برخی از شارحان بخاری بدان تصریح کرده اند.» (مهدوی راد، 1384ش: ش1، 72) باز وی در ادامه سخن خود، پیرامون عبارت «مَا أَنا بِقارِئٍ» (من نمی توانم بخوانم) می نویسد: «ما در گفتگوی فرشته وحی و پیامبر - که براساس این گزارشِ بی بنیاد و سخیف، چهره بسته است - تأمل کردیم و دیدیم که پیامبر(ص) می گوید: «نمی توانم بخوانم؛» [ولی باید گفت:] یعنی چه؟! روشن است؛ جبرئیل می گوید آنچه را می خوانم تو برخوانی، امّا رسول إلهی(ص) مراد را درنمی یابد و چنان فهمد که باید چیزی را بخواند که نمی تواند بخواند؛ گویا پیامبر (ص) تصور کرده است که جبرئیل او را به چیزی امر می کند که مقدورش نیست - العیاذ باللّه -، و روشن است که نسبت همه اینها به ساحت پیامبر، محال است.» (مهدوی راد، 1384ش: ش1، 72) وی در نهایت، حکم به ضعف شدید این روایت می دهد و با قاطعیت تمام بیان می دارد: «تردیدی نیست که محتوای حدیث، ضلالت و گمراهی است؛ آیا شایسته است که پیامبر(ص) از دیدار فرشته وحی دلهره پیدا کند، از خطاب فرشته وحی سر در نیاورد و فرآیند دیدار پیامبر(ص) با پیک وحی، چنان باشد که گزارش شد؟!؛» (مهدوی راد،

1384ش: ش1، 73) بنابراین، باتوجه به مطالب بیان شـده، نمی توان به این روایت اعتماد کرد و با اسـتناد به عبارت «مَا أَنا بِقارِئٍ» اثبات کرد که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، قادر بر خواندن نبوده است، زیرا همان طور که آمد، به سـندِ ضـعیف و متن آکنده از اضـطرابِ این روایت، نمی توان وقعی نهاد.

دو روایت ذیل نیز تنها اشاره به ننوشتن دارد:

روایت نهم:

علاّ مه مجلسـی (رحمه اللّه) می گویـد: «در یکی از تألیفـات اصـحاب مـا (شـیعیان) به صورت مُرسَل روایت شـده است که شخصـی نصـرانی، از طرف پادشاه روم نزد «یزید بن معاویه» آمد...؛ نصـرانی گفت: ای یزید! بدان روزی که من در حضور پیامبر(ص) بودم و او در خانه «امّ سـلمه» بود، من دیـدم این شـخص عزیزی که سـرش اکنون در مقابل تو به صورتی خوار و حقیر قرار دارد، بر جدّش وارد شد...؛ روز دوّم که فرا رسـید، من با پیامبر(ص) در مسـجد بودم که ناگاه حسن(ع) و حسین(ع) نزد رسول خدا(ص) آمدند و حسن(ع) گفت: «ای پـدر بزرگ! من با برادرم حسـین(ع) کشتی گرفتم، ولی هیـچ کـدام نتوانستیم بر یکـدیگر چیره شویم، می خواهیم بدانیم که کدام یک از ما قـدرتش از دیگری بیشـتر اسـت؟؛» پس پیـامبر(ص) به آن دو فرمـود: «ای دو محبـوب من! ای دو نیروی قلب و جـان من! کشـتی گرفتن، سزاوارتان نیست، بلکه [بهتر است] برویـد و چیزی بنویسـید، پس هر کدام که خطّش بهتر بود نیرویش نیز بیشتر است؛» پس آن دو رفتند و هر یک، سـطری نوشـتند و به سوی پـدربزرگشان آمدند و لوح خطّ خود را به ایشان دادند تا میان آنها داوری کند، پیامبر(ص) مدتی به آنان نگریست و چون نمی خواست قلب هیچ یک از آن دور را بشـکند به آنها گفت: ای دو محبوب من! من پیامبری «اُمّی» هسـتم و نمی توانم خط [خوب از بد] را تشخیص دهم، بنابراین به سوی پدرتان بروید تا میانتان داوری کند و ببیند که کدام یک از شما خطّش نیکوتر است...» (1) (مجلسی، 1403ق: ج45، 191-189)

1- . روی فی بعض مؤلفات أصـحابنا مرسـلا أن نصرانیا أتی رسولا من ملک الروم إلی یزید...؛ اعلم یا یزید أنی یوم کنت فی حضره النبی صلی الله علیه وآله وهو فی بیت أم سـلمه رأیت هـذا العزیز الذی رأسه وضع بین یدیک مهینا حقیرا، قد دخل علی جده ...؛ فلما کان الیوم الثانی کنت مع النبی فی مسـجده إذ أتاه الحسـین مع أخیه الحسن علیهما السـلام وقال: یا جـداه قد تصارعت مع أخی الحسن ولم یغلب أحـدنا الآخر وإنما نرید أن نعلم أینا أشد قوه من الآخر ، فقال لهما النبی: حبیبی یا مهجتی إن التصارع لایلیق بکما ولکن اذهبا فتکاتبا فمن کان خطه أحسن کـذلک تکون قوته أکثر ، قال: فمضـیا وکتب کل واحد منهما سـطرا وأتیا إلی جدهما النبی فأعطیاه اللوح، لیقضـی بینهما فنظر النبی إلیهمـا ساعه، ولم یرد أن یکسـر قلب أحـدهما فقال لهما : یا حبیبی إنی نبی أمی لا أعرف الخط اذهبا إلی أبیکما لیحکم بینکما وینظر أیکما أحسن خطا...

روایت دهم:

محمد بن یحیی از عباس بن ولید از یزید از سعید از قتاده درباره عبارت «الرَّسُول النَّبی الأُمّی» نقل کرده است: «هو نبیکم صلی الله علیه وسلم کان أمیا لایکتب»(1) (ابن ابی حاتم، 1419ق: ج5، 1582؛ سیوطی، 1421ق: ج2، 518)

روایت نهم از قسم سوم به نکته ای اشاره می کند که بسیار به بحث ما مرتبط است؛ در فرازی از این خبر، به نقل از پیامبر اکرم(ص) آمده است: «من پیامبری «اُمّی» هستم و نمی توانم خطّ [خوب از بد] را تشخیص دهم». این عبارت نشان می دهد که پیامبر اکرم(ص)، دست کم، قادر بر خواندن و تشخیص خطّ خوب از خطّ بد بوده، ولی به دلیل خاصی - که در خبر آمده - به آن دو این گونه گفته و آنها را به سوی پدرشان حضرت علی(ع) فرستاده تا او میانشان داوری کند. درباره این روایت باید گفت که این روایت - همچنان که از سخن علّامه مجلسی در آغاز این خبر تاریخی بر می آید - «مُرسَل» است و سند آن مشخص نیست؛ از سوی دیگر باید گفت که چه ارتباطی میان «بهتر بودن خط» و «افزون بودن توان جسمی» انسان وجود دارد؟! در مقاله ای از فصلنامه علمی - تخصصّی «علوم حدیث»، با عنوان «پرسش هایی درباره چند حدیث»، به این نکته اشاره شده و آمده است: «حسن و حسین (علیهما السلام) در پی آن بودند که بدانند قوت و نیروی کدام یک بیشتر است؛ لذا مبادرت به کشتی گرفتن کردند ؛ اما چون رسول خدا آن را در شأن آنان ندانست، فرمود: خوشنویسی کنید؛ هر کدام خطّش بهتر بود، توانش افزون تر است؛ سؤال این است که چه ارتباطی میان بهتر بودن خط و افزون بودن قدرت و نیروی

1- . این شخص، همان پیامبر شماست که «اُمّی» بود و نمی نوشت.

انسان وجود دارد؟». (اصغری نژاد، 1380ش: ش19، 110) بنابراین، روایت یاد شده، از صحت سندی و متنی برخوردار نیست و باید آن را از درجه اعتبار ساقط دانست.

در روایت دهم از قسم سوم نیز، «قتاده» تأکید می کند که رسول خدا(ص) نمی نوشته است؛ آنچه در مورد روایت چهارم از قسم اول بیان گردید، اینجا نیز صادق است، زیرا اینکه پیامبر اکرم(ص) نمی نوشته، حرف درستی است و ناظر به دوران پس از بعثت و پیش از آن است. در اینجا مناسب است به فراخور بحثمان، به روایتی که مضمونش به نوعی به این بحث مرتبط است اشاره شود. در این روایت آمده است که مجلسی از پیامبر اکرم(ص) روایت کرده است: «نَحْنُ قَوْمٌ أُمِّيُّونَ لَا نَكْتُبُ وَ لَا نَحْسُبُ الشَّهْرَ هَكَذَا وَ هَكَذَا وَ هَكَذَا؛ ما قومی هستیم که نمی نویسیم و شمارش نمی کنیم؛ ماه قمری اینگونه است ، این گونه است و این گونه است» (مجلسی، 1403ق: ج55، 356). مجلسی در توضیح بخش انتهایی این حدیث می افزاید: «وَ كَانَ يُشِيرُ فِي كُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهَا بِأَصَابِعِهِ الْعَشْرِ يَعْنِي تَامّاً ثَلَاثِينَ يَوْماً ثُمَّ أَعَادَ فَقَالَ هَكَذَا وَ هَكَذَا وَ هَكَذَا وَ خَنَسَ إِبْهَامَهُ فِي الثَّالِثَةِ يَعْنِي نَاقِصَةً تِسْعَةً وَ عِشْرِينَ يَوْما؛ پیامبر(ص) در هر مورد از کلمه«هکذا»، به ده انگشتش اشاره می کرد؛ یعنی، سی روز کامل؛ سپس دوباره فرمود:«هَكَذَا وَ هَكَذَا وَ هَكَذَا » و در دو «هکذا»ی اول به ده و ده اشاره کرد و در سومی انگشت ابهامش را خم کرد؛ یعنی، کمتر از ده [؛یعنی، نُه، و این] یعنی، مجموعا بیست و نه روز» (مجلسی، 1403ق: ج55، 356). بخاری، مسلم، ابوداوود و نسائی به نقل از ابن عمر از پیامبر اکرم(ص) شبیه این روایت را نقل کرده اند (صحیح بخاری: ««إِنّا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لَا نَكْتُبُ وَ لَا نَحْسُبُ؛ الشَّهْرُ هَكَذَا وَ هَكَذَا» یعنِی مَرَّةً تسعةً و عشرینَ و مَرَّةً ثلاثینَ»؛ بخاری، 1401ق: ج2، 230؛ صحیح مسلم: «إِنّا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لَا نَكْتُبُ وَ لَا نَحْسُبُ؛ الشَّهْرُ هَكَذَا و هَكَذَا و هَكَذَا»؛ مسلم، بی تا: ج3، 124؛ سنن ابوداوود: «إِنّا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لَا نَكْتُبُ وَ لَا نَحْسُبُ؛ الشَّهْرُ هَكَذَا و هَكَذَا و هَكَذَا»؛ ابوداوود، 1410ق: ج1، 520؛ سنن نسائی: «إِنّا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لَا نَكْتُبُ وَ لَا نَحْسُبُ؛ الشَّهْرُ هَكَذَا وَ هَكَذَا وَ هَكَذَا» و نیز«إِنّا أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لَا نَحْسُبُ وَ لَا نَكْتُبُ و الشّهُر هَكَذَا وَ هَكَذَا وَ هَكَذَا»؛ نسائی، 1348ق: ج4، 140-139). این

روایت بیانگر آن است که عرب ها قومی «اُمّی» بوده اند؛ یعنی، نمی نوشتند و نمی شمردند و به عبارت دیگر با نوشتن و حساب و کتاب آشنایی نداشتند؛ (در روایت دیگری شبیه این روایت آمده است که رسول خدا(ص) فرموده اند: «نَحْنُ أُمَّةٌ أُمِّيةٌ لانَقْرَءُ وَ لانَكْتُبُ.»؛«ما اُمّتی «اُمّی» هستیم که نمی خوانیم و نمی نویسیم» (مجلسی، 1403ق: ج16، 119؛ اربلی، 1421ق: ج1، 35). طبق این روایت، عرب ها اُمّتی بوده اند که نمی خوانده و نمی نوشته اند؛ بنابراین پیامبر(ص) هم، چون از میان این امت برخاسته، نمی خوانده و نمی نوشته است.) «یوسف مروه» معتقد به جعلی بودن این روایت است و بیان می کند که جاعل آن «کعب الأحبار» یهودی است(مروه، 1424ق: 74) .او معتقد است که در متن این روایتِ منسوب به پیامبر اکرم(ص) آمده است:«الشَّهْرُ هَكَذَا وَ هَكَذَا» یا طبق برخی نقل ها: «الشَّهْرُ هَكَذَا وَ هَكَذَا وَ هَكَذَا؛» این خود، یکی دیگر از دلایل ضعف روایت مزبور است، زیرا اگر عرب ها و مسلمانان، برخی از ماه های قمری را (29) روز و برخی دیگر را (30) روز، شمارش نمی کرده اند، پس در غیر این صورت، چطور می شمرده اند و می فهمیدند که فلان ماه قمری (29) روز و فلان ماه دیگر(30) روز است؟! هرکس متن این روایت و دیگر روایات شبیه آن را بخواند، رنگ و لعابِ دروغین بودنِ آن، برایش آشکار می گردد؛ روایت مذکور، از نظر ساختار و ترکیب، ضعیف است و معنا و مفهومی سطحی دارد و یک محقق، با دیدن این روایت، سریع پی می برد که این روایت بر زبان رسول خدا(ص) جاری نشده و حدیث ایشان نیست(مروه، 1424ق: 5). او تصریح می کند که بررسی تاریخ فرهنگ عرب در دوره جاهلیت، به شما می نمایاند که «اعراب جاهلی» شناخت دقیقی نسبت به ماه های قمری داشته اند و ارتباط آنان با «رومیان»، «ایرانیان» و دیگر دولت ها و نیز ارتباط های تجاری و اقتصادی با آنان، باعث شده بود تا حتی نسبت به ماه های شمسی نیز شناخت دقیقی پیدا کنند، تا آنجا که حتی در میان قبایلِ دوران جاهلیت افرادی بودند که ستارگانی مثل: «خورشید»، «جوزاء»، «ثریاء»، «دبران»، «جبار»، «شعریان» و «مرزمان» و سیاره هایی مانند: «ماه»، «زهره» (ناهید)، «عطار» (تیر)، «زحل» (کیوان) و «مشتری» را پرستش می کردند؛ باید دانست که در متون عرب، اشعار زیادی از اعراب دوران جاهلیت بر جای مانده که این اجرام آسمانی و فلکی را به دقت توصیف می کند(مروه، 1424ق: 116). او

معتقد است که افرادی که این روایت را در کتبشان آورده اند، از شـرایط و اوضاع پیرامونی این روایت، چیزی بیان نکرده اند و معلوم نیست که این روایت آیا پاسـخ سؤالی از پیامبر اکرم(ص) درباره وضع فرهنگی اُمّت ایشان بوده یا نه؟ آیا مقصود پیامبر اکرم(ص) از «اُمّت»، تنها «اُمّت عرب» بوده یا تنها «مسـلمانان» یا هر دوی آنها؟ آیا وصف «اُمّی» بودن، بر عرب های پیش از اسـلام انطباق دارد یا منطبق بر دوران حضـرت رسول اکرم(ص) است؟ آیـا بـا توجه به اینکه ساختار روایت، زمان ماضـی را بیان نمی کنـد - و نگفته: «کُنّا أُمَّةً أُمِّیةً...» -، بلکه حکـایت از زمـان حـال دارد، می توان گفت که «اُمّی» بودن، صـفت دایمی اُمّت عرب و اُمّت اسـلام است و آینـده را نیز در بر می گیرد؟ (مروه، 1424ق: 116). او درنهـایت بـا عنـایت به موارد بیـان شـده، نتیجه می گیرد که بی شک این روایت، ساختگی و دروغین است و هدف برسازنده آن، فروکاسـتن از جایگاه اُمّت عرب و نیز مسلمانان - با تکیه بر توصیف نمودن حضرت رسول اکرم (ص) و اُمّت ایشان به جهـل و نادانی دایم و مطلق - بوده است(مروه، 1424ق: 115). در پاسـخ به این سـخنان باید سوال کرد که ایشان به چه دلیل و با کدام مـدرک قائل به جعلی بودن روایت یاد شـده است؟ اگر دلیلشان از متن روایت است، بایـد گفت که متن روایت را درست نفهمیده اند زیرا منظور پیامبر اکرم از «هکذا» هایی که در کلامش به کار برده شمارشـهایی است که با دستش انجام داده و شما در کلام مجلسی به وضوح آن را دیـدیم. او به دلیل نفهمیدن روایت، حکم به جعلی بودن روایت داده و با اثبات آشـنایی اعراب جاهلی با شـمارش سـتارگان و اجرام آسمانی، سعی داشته متن این روایت را مردود اعلام کند ولی این دو، مساله ای جداست و این روایت طبق آنچه در منابع اهل سنت آمده، وما بدانها اشاره کردیم، مربوط به اتمام ماه رمضان است که عموم محدثان اهل سـنت آن را در «باب الصوم» یا «کتاب الصـیام» نقل کرده اند(به عنوان نمونه: بخاری، 1401ق: ج2، 230؛ مسلم، بی تا: ج3، 124). از این رو هر کس به آنجا مراجعه کند، متن روایت را درست می فهمـد. از سوی دیگر معلوم نیست که چگونه «کعب الاحبـار» به عنوان جاعل این روایت انتخاب شـده زیرا با اسـتناد به تتبع ما، هیچ دلیلی در سند این روایت و یا هیچ شاهدی یا قرینه ای در جای دیگر بر این ادعا وجود ندارد.

ص: 117

بنابر آنچه در این بخش طرح شد، نتایج ذیل حاصل است:

چنان که آمد، سه دسته روایت در زمینه توانائی پیامبرمان حضرت محمد(ص) - بر دو امر «خواندن» و «نوشتن» در منابع روائی موجود است که عبارتند از: 1- روایات حاکی از خواندن و ننوشتن2- روایات حاکی از خواندن و نوشتن3- روایات حاکی از نخواندن و ننوشتن.

روایات قسم اول و و روایات اول تا سوم از قسم دوم، که همگی نشان می دهند که پیامبر اکرم(ص) می خوانده است، ناظر به دوران پس از بعثت حضرت رسول اکرم(ص) است. از این رو ایشان بعد از بعثت آسمانی اش، به قطع بر خواندن توانا بوده است؛ همچنین طبق روایات قسم اول، پیامبر اکرم(ص)، پس از بعثت، چیزی ننوشته است.

طبق روایات قسم اول، پیامبر اکرم(ص)، پس از بعثت، چیزی ننوشته است، درحالی که روایت چهارم، پنجم - به نقل از بخاری، ششم و هفتم از قسم دوم، خلاف این را بیان می کند. به منظور رفع این تعارض باید بگوئیم که اولا روایت چهارم از قسم دوم، از شرایط صحّت سندی و متنی برخوردار نیست و نمی توان به آن وقعی نهاد. ثانیا روایت پنجم از قسم دوم(روایت عهدنامه حدیبیه)، به صورتی دیگر نیز - که صحیح تر به نظر می رسد- نقل شده که پیامبر اکرم (ص) به علی(ع) دستور نوشتن داده و او طبق سخن پیامبر اکرم(ص) و فرمان ایشان جمله مذکور را نگاشته است. از این رو پیامبر اکرم(ص)، در قضیه حدیبیه چیزی ننوشته تا باعث ایجاد تعارض میان روایت پنجم از قسم دوم با روایات قسم اول، شود. ثالثا درباره روایت ششم از قسم دوم(روایت دوات و قرطاس)، باید گفت که رسول خدا(ص)، به صورت مجازی، «نوشتن» را به خود نسبت داده است. رابعا روایت هفتم از قسم دوم (روایت امام صادق (ع))، با شواهد مسلم تاریخی نمی سازد و از آن، شمول نوشتن برداشت نمی شود؛ از این رو تعارضی با روایات قسم اول ندارد.

در مورد روایت هشتم از قسم دوم (روایت شعبی) باید گفت که در سند این روایت افرادی وجود دارند که یا ضعیف اند یا مجهول؛ بخشی از روایتِ مورد بحث، تصریح دارد که امر «خواندن»، از پیامبر اکرم(ص) - پیش از وفات - صادر گشته است و تنها مضمون این قسمت از روایت، مورد تأیید است، زیرا روایات اوّل تا چهارم از قسم اول، و نیز روایات اول

تا سوم از قسم دوم – همچنان که دیدیم – حاکی از آن است که پیامبر اکرم (ص)، پس از بعثت، می خوانده و بر این امر توانا بوده است.

روایت نهم از قسم دوم (روایت امام جواد(ع)) علاوه بر ضعف سندی، بخشی از متنش (پیامبر اکرم(ص) می نوشت)، با روایات قسم اول که همگی صحیح اند ناسازگار است؛ روایت دهم از قسم دوم (روایت امام باقر(ع)) نیز «مرفوع» است و بخشی از روایت مذکور(رسول خدا (ص) نوشته است)، صحیح نیست و با روایات قسم اول، در تناقض است. بنابراین، روایت نهم و دهم از قسم دوم به جهت ضعف سندی و متنی، از شرط صحت و اعتبار برخوردار نیستند.

درباره روایت یازدهم از قسم دوم (روایت امام صادق(ع)) نیز باید گفت که هم از نظر سندی مشکل دارد و هم بخشی از متنش، با متن روایات قسم اول سازگار نیست.

روایت دوازدهم از قسم دوم (توصیه پیامبر(ص) به کاتبش درباره چگونگی نگارش آیه «بسم الله الرحمن الرحیم»)، تا این اندازه محلّ احتجاج است که پیامبر اکرم(ص) با امر نگارش آشنا بوده و بر آن قادر بوده و بر ظرایف آن، تأکید و تصریح می ورزیده است.

در روایت اول از قسم سوم «مجاهد» تأکید می کند که اهل کتاب در کتاب هایشان دیده بودند که محمد(ص) نمی نویسد و کتابی نمی خواند، پس آیه (48) سوره عنکبوت نازل شد تا این مسئله را تأیید کند؛ این سخن درست است. در روایت دوم از قسم سوم، «قتاده» بیان می کند که رسول خدا(ص)، طبق آیه (48) از سوره عنکبوت، چیزی نمی خوانده و نمی نوشته است؛ این سخنِ «قتاده» را باید ناظر به احوال پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت دانست، زیرا طبق نصّ صریحِ روایات قسم اول و دیگر روایات، ایشان پس از بعثت می خوانده است. در روایت سوم از قسم سوم، «ابن عباس» معتقد است که پیامبر اکرم(ص) «اُمّی» بود و نمی خواند و نمی نوشت که این سخن درست است و ناظر به پیش از بعثت ایشان است و«اُمّی» بودن ایشان هم دقیقا به همان معنای موجود در این روایت است. در روایت چهارم از قسم سوم، «ضحاک» معتقد است که پیامبر اکرم(ص) نمی خوانده و نمی نوشته و این، صفت پیامبر اکرم(ص) در تورات و انجیل بوده که این سخن درست است و نخواندن و ننوشتن، ناظر به دوران پیش از بعثت حضرت رسول

اکرم(ص) است. در روایت پنجم از قسم سوم نیز، «ابن مسعود» بیان می دارد که پیامبر اکرم(ص) نمی خوانده و نمی نوشته که این سخن نیز صحیح است و ناظر به دوران پیش از بعثت حضرت محمد مصطفی(ص) است.

درباره روایت ششم از قسم سوم باید گفت که نمی توان از این درخواستِ رسول خدا(ص)، به عدم توانایی ایشان بر امر «خواندن» پی برد بلکه پیامبر اکرم(ص) جهت تسریع در کار، از آن شخص خواسته تا آن دو کلمه را به او نشان دهد و دست مبارکش را روی آن دو بگذارد تا ایشان آن را پاک کند.

طبق روایت هفتم از قسم سوم سخن امام رضا (ع) بر این دلالت دارد که پیامبر اکرم(ص)، پیش از بعثت، «خواندن و نوشتن» را از کسی فرا نگرفته و با آن، آشنایی نداشته است، هرچند آیه (48) سوره عنکبوت، این صراحت را ندارد، بلکه فقط می گوید که پیامبر اکرم(ص)، پیش از بعثت، چیزی نخوانده و ننوشته است.

به روایت هشتم از قسم سوم (روایت عایشه درباره شروع نزول وحی بر پیامبر(ص)) نیز نمی توان اعتماد کرد زیرا سندش ضعیف و متنش آکنده از اضطراب است.

روایت نهم از قسم سوم(مسابقه خط بین امام حسن(ع) و امام حسین(ع)) باید گفت که این روایت «مُرسَل» است از سوی دیگر باید گفت که چه ارتباطی میان «بهتر بودن خط» و «افزون بودن توان جسمی» انسان وجود دارد؟! بنابراین، روایت یاد شده، از صحت سندی و متنی برخوردار نیست و باید آن را از درجه اعتبار ساقط دانست.

در روایت دهم از قسم سوم نیز، «قتاده» تأکید می کند که رسول خدا(ص) نمی نوشته که حرف درستی است و ناظر به دوران پس از بعثت و پیش از آن است.

نتیجه آن است که حضرت رسول اکرم(ص) پیش از بعثت بر خواندن و نوشتن توانا نبوده ولی پس از بعثت بر خواندن و نوشتن توانمند شده و در مواردی فعل«خواندن» از ایشان سر زده است، ولی شاهد تاریخی درستی وجود ندارد تا براساس آن، معتقد به تحقق فعل «نوشتن» از سوی پیامبر اکرم(ص) – پس از بعثت – باشیم. با این حال توانایی ایشان بر نوشتن قابل انکار نیست.

نتایج:

در مجموع با استفاده از منابع تفسیری و حدیثی (مباحث مطرح ذیل آیات 20 و 75 سوره آل عمران، آیات 157 و 158 سوره اعراف، آیه 48 سوره عنکبوت و آیه 2 سوره جمعه و نیز روایاتی مانند: روایت امام رضا(ع): «ومن آیاته انه (پیامبر) کان یتیما فقیرا راعیا أجیرا لم یتعلم کتابا و لم یختلف إلی معلم...»، روایت ابن عباس: «کان النبی صلی الله علیه وسلم أمیا لا یقرا ولا یکتب» و روایت ابن مسعود: » لم یکن رسول الله صلی الله علیه وسلم یقرأ ولا یکتب.») می توان به این نتیجه رسید:

«اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) به معنای «درس ناخوانده» بودن است

پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت بر خواندن و نوشتن توانمند نبوده است.

پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت بر این دو امر توانمند شده است.

پیامبر اکرم(ص) در مواردی خوانده اند

پیامبر اکرم(ص) در هیچ موردی ننوشته اند.

با این وجود، بنا به دلیل عقلی دیگر به نظر می رسد که حضرت محمد(ص) پس از بعثت آسمانی اش، قادر بر «خواندن» و «نوشتن» بوده است؛ زیرا این یک رسول إلهی باید از تمامی کمالات و ملکات نیکوی نفسانی و جسمانی برخوردار باشد و اگر در یکی از این دو زمینه نقص داشته باشد، دیگر نمی توان معتقد بود که او یک انسان کامل است. از نظر قرآن و روایات، فرد کامل کسی است که تمامی استعدادها، توانایی ها و خلاقیت های او بروز نموده و همه کمالات و صفات بشری و إلهی در او تجلّی کرده باشد. اگر پیامبر اکرم(ص) بر امر «خواندن» و «نوشتن» توانا نباشد، یک نقص بزرگ برای ایشان محسوب می شود، زیرا در میان تعالیم بشری، امر «نوشتن» و امر «خواندن» مقوله ای است که با بهره ای اندک از استعداد و توان بشری می توان به راحتی، ستیغ آن را فتح کرد و از این رو، قابل تصور نیست که پیامبر اکرم(ص)، به عنوان رسول کامل إلهی، حتی از کوچک ترین کمالات بی بهره باشد.

شاید تنها پرسشی که اکنون باقی مانده آن است که اگر پیامبر اکرم(ص) - پس از بعثت - بر «نوشتن» نیز توانا بوده، پس چرا مثل «خواندن»، «نوشتن» ایشان نیز تحقق خارجی و بیرونی نیافته است؟ در پاسخ به این سؤال باید گفت که به نظر می رسد، این

مسئله تنها یک دلیل دارد و آن اینکه اگر ایشان پس از بعثت، حتی یک بار می نوشت، این خود، دستاویزی می شد برای آنان که می خواستند وحیانی بودن قرآن کریم را زیر سؤال ببرند، زیرا در صورت تحقق فعل «نوشتن» از سوی پیامبر اکرم(ص)، مخالفان ایشان مدّعی می شدند که ایشان تاکنون قادر بر نوشتن بوده، ولی وانمود می کرده که نمی تواند بنویسد، بنابراین قرآن، کلام إلهی نیست، بلکه افسانه ها و اخبار پیشینیان است که ایشان آنها را رونویسی کرده و به ما می گوید که این مطالب، کلام و وحی إلهی است.

شاید شخصی در اینجا بپرسد که چگونه امکان دارد با تحقّق فعل «نوشتن» از سوی پیامبر اکرم(ص)، مخالفان و دشمنانی که از گذشته ایشان آگاه بوده – و می دانسته اند که ایشان در مکتب هیچ معلم و استادی آموزش ندیده – بگویند که پیامبر اکرم(ص) مطالب پیشینیان و گذشتگان را رونویسی کرده است؟ در جواب به سؤال مزبور باید به این نکته توجه کردکه مخاطبان پیامبر اکرم(ص)، گروهی بهانه جو، بی منطق و ظاهربین بوده اند و اگر پیامبر اکرم(ص)، حتی یک بار، اقدام به نوشتن می کرد و اثری از نگارش ایشان به جای می ماند، همین مخالفان، به دلیل ویژگی های مذکور و دیگر خصوصیات از این دست، به هر رو، باز می گفتند که پیامبر اکرم(ص) قادر بر نگارش بوده و تاکنون وانمود می کرده که نمی تواند بنویسد و شاید در این مدت چهل سال پیش از بعثتش، به گونه ای که ما مطلّع نشده ایم، نوشتن را فراگرفته و بر آن، توانا شده است.

بنابر این، دشمنان پیامبر اکرم(ص) از هر مسئله ای قصد سوء استفاده، در جهت تخریب ساحت وحیانی قرآن کریم و رسالت آسمانی حضرت محمد(ص)، داشته اند و اگر پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت می نوشت، باز بهانه جویی ها و عذرتراشی ها شروع می شد و آنان، بیش از پیش، پیامبر اکرم(ص) را مورد تهمت و افتراء قرار می دادند.

باز شاید شخصی بپرسد که چرا پیامبر اکرم(ص) – پس از بعثت – به امر «خواندن» تحقق بیرونی بخشیده است و آیا بهتر نبود که در این مورد هم، مثل «نوشتن» خود عمل می کرد و نمی خواند؟ در جواب باید گفت که با تحقّق خارجی و بیرونی امر «خواندن»، نهایت این است که مخالفان بگویند که او تاکنون توانا بر خواندن بوده، کتب پیشینیان را خوانده، آنها را مطالعه نموده و وانمود می کرده که توانا بر خواندن نیست؛ بنابراین، باز این تهمت مخالفان راه به جایی نخواهد برد، زیرا اگر بر فرض، پیامبر اکرم(ص) کتب پیش از

خود را خوانـده، پس چگونه – با اینکه نمی توانسـته – این قرآن را نوشـته است؟! پس چنان که پیـداست، مسـئله خواندن، دسـتاویز چندان محکم و هدفمنـدی در راسـتای فروکاسـتن از شأن قرآن کریم و پیامبر اکرم(ص) نبوده است و نیز از سویی، این مسـئله، در نظر مخالفان، یکی از دلایـل راستین بودن ادّعای نبوت و رسالت ایشان بوده، زیرا برای آنان شـگفت آور بود که شخصـی که تا پیش از بعثت خود قادر بر خواندن نبوده و کسی او را به توانایی بر این امر نمی شناخته، اکنون می تواند بخواند و این خود یکی از جنبه های اعجاز قرآن کریم است.

ص: 123

فصل سوم: «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه محققان مسلمان و خاورشناسان

اشاره

ص: 124

1-3- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه محققان مسلمان

اشاره

در این بخش، دیدگاه ها و آرای شـماری از محققان مسلمان - در دوره های گوناگون - را پیرامون مسئله خواندن و نوشتن پیامبر اکرم(ص) و معنای واژه «اُمّی»، مطرح می کنیم و طبق آنچه در بخش معنای لغوی «اُمّی» مورد اثبات قرار گرفت(1) به نقد و بررسی آنها می پردازیم و با عرضه دیـدگاه آنان بر دیدگاهمان از صـحت و سـقم دیدگاهشان آگاه خواهیم شد. از میان محققانی که این صـفت پیامبر اکرم (ص) را مورد بررسـی قرار داده اند، برخی به معنای «اُمّی» پرداخته اند، برخی بحث توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشـتن را مورد اشـاره قرار داده و برخی نیز هر دو مورد را بحث کرده انـد. از این رو در اینجـا ابتـدا به معنای «اُمّی» از نگاه آنان پرداخته و سـپس به بحث توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن از نگاه آنان می پردازیم.

معنای واژه «اُمّی»

اشاره

در میان محققان مسلمان دو نظر در خصوص معنای این واژه مطرح شده که عبارتند از: «درس ناخوانده» و «غیر یهودی»

درس ناخوانده

اشاره

افراد ذیل بر این نظرند:

ابن شهرآشوب (م 588 ه-):

«ابوجعفر، محمد بن علی بن شهرآشوب»(2) معروف به «ابن شـهرآشوب» معتقد است که امی بودن پیامبر اکرم(ص) به این معناست که ایشان به امت عرب منسوب هستند که

1- . نک: صفحات 21-18 از این کتاب

2- . ابْن ِشَ هْرْ آشـوب، ابو جعفر محمـد بن علی بن شـهرآشوب بن ابی نصـر بن ابی الجیش مازنـدرانی سـروی، ملقب به رشـیدالدین و عزالدین (489- 16 شعبان 588ق) مفسر، محدث، ادیب و فقیه امامی است. از نسبت «سَرَوی« بر می آید که اصل این خاندان از ساری مازنـدران بوده است، محل تولدش دقیقا معلوم نیست. وی در حلب درگذشت و در جبل الجوشن دفن شد. اساتیدش: طبرسـی، راوندی و... . معروفترین شاگردانش: ابن ادریس حلی، ابن بطریق حلی و... . او در علوم قرآنی و حدیث و رجال و در شعر نیز دستی داشته است.

معروفترین آثـار او: منـاقب آل ابی طـالب، معـالم العلمـاء، «متشابه القرآن و مختلفه» (موسوی بجنوردی، 1370ش: ج4، مدخل «ابن شهرآشوب»، با تصرف).

نمی نوشته اند و نمی شمرده اند. (ابن شهرآشوب، 1376ق: ج1، 198) البته ایشان معانی دیگری را نیز ذکر کرده(همو: ج1، 198-199)، ولی آنچه مد نظر اوست همان است که بیان کردیم.

ابن نُجَیم مصری (م 970 ه-):

«شیخ زین الدین بن إبراهیم بن محمد حنفی مصری»(1) معروف به «ابن نجیم» از فقهای مشهور حنفی اهل سنت، معتقد است که «اُمّی» منسوب به امت عرب است که نمی توانستند بنویسند و بخوانند و از این رو لفظ«اُمّی» برای هر کسی که با نوشتن و خواندن آشنا نیست و نمی تواند این دو را انجام دهد استعاره شده است (ابن نجیم، 1418ق: ج1، 642) و پیامبر اکرم (ص) بدین معنا «اُمّی» بوده است.

شیخ محمد عبده (م 1327 ه-):

«شیخ محمد عبده»(2)، معتقد است که «اُمّی» واژه ای منسوب به «اُمّ» است و منظور از آن، کسی است که نمی خواند و نمی نویسد(عبده، 1423ق: ج9، 225-224).

1- . اِبْنِ نُجَیم، زین الدین (یا زین العابدین یا زین) بن ابراهیم (926-970ق)، فقیه حنفی مصری. ابن نجیم نزد مشایخ مشهور آن زمان در قاهره که موطن او بود به فراگیری علوم، به ویژه فقه پرداخت. از جمله مشایخ او می توان از ابن قطلوبُغا ، شرف الدین بلقینی و شهاب الدین بن شلبی نام برد. از شاگردان وی می توان به برادرش سراج الدین عمر و نیز محمد علمی اشاره نمود. ابن نجیم در سال 970ق در قاهره وفات یافت و کنار مرقد حضرت سّکَینه(س) به خاک سپرده شد. معروفترین آثار او: الاشباه والنظائر، البحرالرائق، فتح الغفار فی شرح المنار و الفوائدالزینیّه فی فقه الحنفیه(موسوی بجنوردی، 1385ش: ج5، مدخل «ابن نجیم»، با تصرف).

2- . از متفکران، عالمان و مصلحان معاصر اهل سنت که شرحی معروف بر «نهج البلاغه» دارد. محمد عبده در سال 1262ق درمصر متولد شد. ابتدا نزد دایی خود شیخ درویش به تحصیل پرداخت وبعد از محضر کسانی چون شیخ حسن الطویل وسید جمال بهره برد وبه توصیه سید جمال به مطالعه علوم عقلی روی آورد. شغل عبده معلمی بود وشاگردانی چون رشید رضا و طه حسین را پرورش داد. او در سال 1327ق از دنیا رفت (در این باره نک: حسینی طباطبائی، 1357ش).

آیت الله مطهّری (شهید به سال 1360 ش):

آیت الله «مرتضی مطهّری»(1) در مقاله ای مفصّل که با عنوان «پیامبر اُمّی» نوشته و بعدا به صورت کتاب به چاپ رسیده، بیان می کند که قطعاً آن حضرت از آن جهت «اُمّی» خوانده شده است که درس ناخوانده و خط نانوشته بوده است. (مطهّری، 1376ش: 44).

استاد محمد تقی شریعتی (م 1366 ش):

«محمد تقی شریعتی»(2) معتقد است که جمیع مسلمین، از صدر اسلام تاکنون اجماع و اتفاق دارند در اینکه پیغمبر(ص) «اُمّی» و درس نخوانده بود؛ همه دانشمندانِ بی غرض و مطّلع از سایر اُمّت ها که درباره آن بزرگوار تحقیقی و تألیفی دارند، این حقیقت را تصدیق کرده اند. (شریعتی، بی تا: ج1، 13) ایشان اشاره می کند که قرآن کریم، مکرّر، او را «اُمّی» خوانده و درس نخوانده معرفی کرده است و أحدی از مخالفان معاصرش، با تقید در عیب جویی از آن حضرت و قرآن، در این جهت با وی معارضه نکرده اند. (شریعتی، بی تا: ج1، 14).

1- . استاد شهید آیت الله مطهری - از نظریه پرداز معاصر شیعه در زمینه قرآن، حدیث، فلسفه، کلام، تاریخ و ادبیات- در 13 بهمن 1298 ش در فریمان زاده شد. پس از گذراندن مکتبخانه، در سن دوازده سالگی به حوزه علمیه مشهد عزیمت نمود. او در قم از محضر آیت الله بروجردی و حضرت امام خمینی و علامه طباطبائی بهره برد. او در 11 اردیبهشت سال1358 ش در تاریکی شب با گلوله گروه جنایتکار←→فرقان به شهادت رسید. برخی کتبش عبارتند از: آزادی معنوی، اسلام و مقتضیات زمان، آشنایی با علوم اسلامی، آشنایی با قرآن، شرح اصول فلسفه و روش رئالیسم، امامت و رهبری، امدادهای غیبی در زندگی بشر، انسان کامل، پیامبر امی، تعلیم و تربیت در اسلام (در این باره نک: مطهری، 1387ش).

2- . محمد تقی شریعتی مزینانی پدر دکتر علی شریعتی، از مفسران قرآن در جامعه شیعه، درسال 1286ش در مزنیان سبزوار متولد شد و علومی چون منطق، فلسفه، فقه واصول را درمشهد فرا گرفت. در سال های 1336ش و 1352ش به سبب فعالیت بر علیه حکومت پهلوی مدتی زندانی شد. وی در 31 فروردین 1366ش درگذشت و در مشهد به خاک سپرده شد. آثار وی عبارت است از: وحی و نبوت، تفسیر نوین، خلافت در پرتو قرآن و سنت، مهدی موعود امم، روش شناخت نهج البلاغه (در این باره نک: کربلائی لو، 1389ش).

آیت اللّه خویی (م 1413 ه-):

«آیت اللّه سید ابوالقاسم موسوی خویی»(1)، معتقد است که قرآن کریم در آیات متعدد، به صراحت بیان می کند که حضرت محمد(ص) «اُمّی» است و درس نخوانده است(خویی، 1394ق: 56).

از آنچه تا اینجا بیان شد نتیجه می شود که نظر ابن شهرآشوب، ابن نجیم، عبده، شریعتی، مطهری و خویی صحیح به نظر می رسد زیرا منطبق با معنایی است که در پیش اثبات کردیم(2).

غیر یهودی

اشاره

دو نفر ذیل بر این نظرند:

سید قطب (م 1387 ه-):

«سید بن قطب بن ابراهیم بن حسین شاذلی»(3)، درباره واژه«اُمّیین» که در آیه دوّم از سوره مبارکه جمعه آمده معتقد است که بهتر است «اُمّیین» به معنای «غیر یهودیان» باشد، زیرا یهودیان معتقد بودند که آنها قوم برتر و نژاد برگزیده خدایند و دیگر اقوام،

1- . او در 15 ماه رجب 1317ق در شهر «خوی» دیده به جهان گشود. مقدمات علوم عربی، صرف، نحو و قرآن را از پدرش آموخت. در سال 1330ق به نجف رفت. استادانش: میرزا حسین نائینی، شیخ محمدجواد بلاغی، آقا ضیاءالدین عراقی، شیخ محمدحسین غروی اصفهانی (کمپانی) و... . شاگردانش: میرزا جواد تبریزی، سیدابوالحسن شیرازی، باقر شریف قرشی و... . وی مراکز پژوهشی، فرهنگی و تبلیغی در ایران، آمریکا، انگلیس، فرانسه و ... در تبلیغ مذهب تشیع تاسیس کرد. آثارش: معجم رجال الحدیث، مصباح الاصول، نفحات الاعجاز، البیان و... . در 17 مرداد 1371ش (مطابق 8 صفر 1413ق) در کوفه به دیار باقی شتافت. (در این باره نک: صدرائی خوئی، 1373ش، با تصرف).

2- . نک: صفحات 21-18 از این کتاب.

3- . سید بن قطب بن ابراهیم بن حسین شاذلی، در سال 1324ق برابر با 1906م، در روستای «موشه» از توابع استان «أسیوط» مصر به دنیا آمد. در سال 1933 با دست یابی به مدرک کارشناسی در ادب و فوق دیپلم در علوم تربیتی و تخصص در فنون زبان عربی فارغ التحصیل شد. به دلیل مخالفت با جمال عبدالناصر، او به عنوان رهبر اصلی اخوان المسلمین دستگیر و سپس در 29 اوت 1966م به دار آویخته شد. آثارش: التصویر الفنی فی القرآن، فی ظلال القرآن، مشاهد القیامه و ... (در این باره نک: حموده، 1386ش)

«أَمَم» به شـمار می آینـد؛ «أمّیین» به زبان عبری، «جوییم» گفته می شود؛ یعنی، «أمّیین» افرادی هسـتند که منتسب به «أَمَم» (اقوام غیر از یهود) می باشند.(قطب، 1368ق: ج3، 89.)

لخضر شایب:

دکتر «لخضر شایب»(1) نیز معتقد است که معنای«الرَّسول النَّبی الأُمِّی»، بیش از این نیست که این رسول و نبی، به بنی اسـرائیل منتسـب نیست، یـا اینکه او فرسـتاده و پیـام آوری است که به یهود و نصـاری منسوب نیست؛ او معتقـد است که کلمه «اُمّی»، آن قـدر که به نژاد و قومیت برمی گردد، به دین بر نمی گردد. به نظر وی مراد از کلمه قرآنی «اُمّی»، پیـامبری است که به خانـدان یعقوب منتسب نیست. پس در نتیجه، این مسئله، نفی می کند که حضرت محمد(ص) یهودی یا نصرانی باشد. (شایب،1423ق: 71).

او بـا اسـتفاده از دو آیه پیش از آیـات (157) و (158)، بیـان می دارد که در این آیـات، خطاب قرآنی، به قوم بنی اسـرائیلِ زمانِ حضـرت موسـی(ع) اختصاص دارد؛ حضرت موسی(ع) هفتاد مرد از قومش را برگزید تا آنان به همراه او، به «طور سینین» صعود کنند، به این هدف که کلام خداونـد را بشـنوند، امّا زلزله فرایشان گرفت تا عقاب گردند یا به قولی، بنی اسـرائیل عذاب گردد، که این قول دوّم، راجح و برگزیده است؛ بنابراین، رسولشان، حضرت موسی(ع)، نزد خداوند – سبحانه تعالی – شفاعتشان را کرد؛ پس خداوند، مؤمنین نیکوکار را به آمرزش و ثواب نیکو وعده داد؛ خداوند در خلال وعده اش، بشارت به بعثت رسولی از نسل غیر بنی اسرائیل در آینده را مطرح ساخت که قوم یهود و نصارایی که زمانش را درک می کنند باید به او ایمان آورده، حرمتش را نگه داشته و از آنچه می آورد پیروی نمایند؛ او محمد(ص) است، و این، همان مرادِ تمامِ این آیات است؛ بنابراین، یهودیانی که معاصـر با این بشارت بودند، و نیز همه نسل های پسینی یهود، باید رسالت او را تصـدیق کنند. (شایب،1423ق: 72) از سویی، وی تأکیـد دارد بر اینکه لفـظ«اُمّیین» به معنـای «غیر اسـرائیلی» یـا «غیر یهودی»، در بسیاری موارد از «عهد قدیم» و «عهد جدید»

1- . اسـتادیار مذهب در دانشـکده علوم اسـلامی دانشگاه «باتنه» الجزائر و متخصص در شرق شناسی. اطلاعات زیادی درباره ایشان در دست نیست.

وارد شده است و برخی نصوص«عهد قدیم»، این صـفت را برای «غیر بنی اسـرائیل» به کار برده است که این خود، ما را به این سمت سوق می دهـد که بـدانیم آنها معتقـد بودند که خداوند آنها را بر همه اقوام و ملل برتری نژادی و قومی بخشـیده است؛ ایشان مواردی را به نقل از «عهـد قـدیم» نقل می کند تا ثابت گرداند که لفظ«اُمّی» در نظر یهودیان، «غیر اسـرائیلی» معنا می دهد و یک مورد آن این گونه در «سـفر تثنیه» آمـده است: «و أَیهُ أُمّهٍ کَبیرَهٍ لَهـا رسومٌ و أَحْکامٌ عادِلَهٌ کَجَمیعِ هـذهِ التَّوْراهِ الَّتی أَنَا أَتْلُوها عَلَیکُمْ الیوْمَ»(1).(شایب،1423ق: 81، به نقل از سفر «تثنیه»، ج4، 8.) در بخشی از «عهد جدید» نیز، سخن پولس رسول - در ردّ ادّعای یهود، مبنی بر تفاوت و برتریشان نسبت به دیگر امّت هـا - به این صورت آمـده است: «أَمِ اللَّهُ لِلْیهودِ فَقَ طُّ أَلَیسَ لِلاْ ُمَمِ أَیضـاً؟ بَلٰی، لِلاْ ُمَمِ أَیضـاً؛ لِأَنَّ اللَّهَ واحِ دٌ...»(2).(کنیسه، 1980م:250؛ شایب،1423ق:82، به نقل از سفر «رومیه»، ج2، 31-30)

در نتیجه طبق آنچه آمـد، سـید قطب معتقـد است که «أُمّیین» به معنـای «غیر یهودیـان» است؛ بنابر این می توان از سـخن ایشان این گونه برداشت کرد که واژه «اُمّی» نیز که مفرد «أُمّیین» است، به معنـای «غیر یهودی» است و پیـامبر اکرم(ص) نیز به دلیل «غیر یهودی» بودن و عـدم انتساب به یهودیان، «اُمّی» نامیده شده است؛ اما باید گفت که دیدگاه «سـید قطب» نیز غیر قابل تأیید است زیرا در پیش اثبات کردیم که «اُمّی» به معنای«درس ناخوانده» است. در جواب لخضر شایب نیز باید گفت که برهان او نادرست است، زیرا «امه» در «سفر تثنیه» به همان معنای «امت»، «گروه»، «طایفه» و «قوم» است، زیرا در چاپ عربی دیگر از «کتاب مقـدس» آمـده است: « أی شـعب هو عظیم له فرائض

1- . کدام أُمّت بزرگی، رسوم و احکام درست تری نسبت به تمام مطالب این توراتی که من امروز برایتان تلاوت می کنم دارد؟

2- . آیا خداوند، فقط برای یهود است؟! آیا او خدای «أُمّت ها» نیست؟! بله، او خداوند «أُمّت ها» نیز هست، زیرا خداوند یکی است.

وأحکام عادله مثل کل هذه الشریعه التی أنا واضع أمامکم الیوم(1)»(کنیسه،

1980م: 284) این عبارات، همان مضمون را می رساند ولی لفظ «شعب» به کار رفته است. منظور پولس نیز در «سفر رومیه» از «امم»، اقوام و امتهای دیگر است. هر چند امتهای دیگر غیر یهودی هستند، ولی معنای «غیر یهودی» از این واژه بیرون نمی آید، بلکه این امتها، در مصداق، همان غیر یهودی ها هستند؛ یعنی، «امت» در زبان پولوس ، مصداقش جماعت غیر اهل کتاب است نه معنای آن؛ معنای «اُمّی» نیز همان «درس ناخوانده» است.

توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن

اشاره

محققان مسلمان در این حوزه چهار نظریه ارائه کرده اند که به ترتیب عبارتند از: «ناتوان، پیش از بعثت و توانا، پس از بعثت»، «ناتوان، پیش از بعثت و ناتوان، پس از بعثت»، «توانا، پیش از بعثت و توانا پس از بعثت» و «نخواندن و ننوشتن پیش از بعثت».

ناتوان، پیش از بعثت و توانا، پس از بعثت

شیخ مفید (م 413ه-):

«ابوعبداللّه محمد بن محمد بن نعمان عکبری بغدادی»(2)، معروف به «شیخ مفید» - درگذشته به سال 413ه- - در مورد توانایی پیامبر اکرم(صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بر نوشتن معتقد است که اگر پیامبر اکرم(ص) نمی توانست بنویسد و با نگارش آشنایی نداشت، در فهم پیمان های نوشته شده در نامه ها و دیگر چیزها، به برخی از رعیت خود نیازمند می شد. (مفید، بی تا: 136) ایشان درباره آیه (48) از سوره مبارکه عنکبوت معتقد

1- . کدام امت بزرگی است که فریضه ها و احکام عادلانه ای مانند تمام این شریعتی که من امروز مقابل شما وضع کرده ام، دارد.

2- . در سال 338 ق در حومه بغداد متولد شد. از چهره های بسیار درخشان شیعه که دانشهای ابتدایی را در خانواده وزادگاه خویش به پایان برد. سپس راهی بغداد شد و کسب علم کرد تا در کلام، فقه و اصول،سرآمد دانشمندان شد.اساتیدش:ابن قولویه، شیخ صدوق، ابن ولید و...؛ شاگردانش:سید مرتضی،شیخ طوسی و.... .نجاشی171جلد کتاب از اوذکرکرده: المقنعه، الکلام فی دلائل القرآن، وجوه اعجاز القرآن، اوائل المقالات و... . در سال 413ق در بغداد، درگذشت و در حرم امام جواد (ع)، پایین پای ایشان مدفون گردید(عقیقی بخشایشی، 1376ش: 64-70 با تصرف).

است که توانایی بر «نوشـتن» - تنها پیش از نبوّت - طبق این آیه، از رسول خدا (صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم) نفی شده و از این رو باید پس از نبوّت، بر نوشتن توانا باشد. (مفید، بی تا: 137)

ابوذر عبد بن احمد هروی (م 434ه-):

«ابوذر عبد بن احمد هروی»(1) این گونه عقیده داشت که پیامبر اکرم(ص) در صلح حدیبیه، با دست خود اقدام به نوشتن «بن عبداللّه»، به جـای «رسول اللّه»، نموده است(ابوحیان اندلسـی، 1422ق: ج7، 151؛ آلوسی، 1420ق: ج21، 8 ؛ قرطبی، 1387ق: ج13، 352؛ علی، 1413ق: ج8، 97).همچنـان که روشن است، او جزء افرادی است که معتقدنـد پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت، در مواردی نوشـته است. ظاهر کلام وی نشان می دهد قائل به ناتوانی بر خواندن و نوشتن پیش از بعثت و توانایی پس از بعثت است.

سید مرتضی (م 436ه-):

«ابوالقاسم علی بن حسـین بن موسی مطلّبی»(2)، معروف به «سـید مرتضـی» یا «شـریف مرتضی» یا «علم الهدی»، معتقد است که آیه (48) از سوره عنکبوت نشان می دهد که پیامبر اکرم(ص) پیش از نبوّت، بر«نوشـتن» توانایی نداشته است. ولی به اعتقاد او پس از نبوت، نه قطع وجود دارد که بر نوشتن و خواندن توانا بوده و نه می توان قطع داشت که بر

1- . اَبوذَرِ هَرَوی، عبـد بن احمد بن محمد بن عبدالله انصاری (355 یا 356 - 5 ذیقعده 434ق)، محدث مالکی. برخی از منابع نام او عبدالله نوشـته اند. اصل وی از هرات بود و در شهرش به ابن سمّاک شهرت داشت. مشایخش: حاکم نیشابوری،ابن شاهین، باقلانی و... . پس از حدود 30 سال اقامت در مکه ظاهراً همانجا در گذشت؛ خطیب بغدادی و ابن عبدالبر از او اجازه روایت دریافت کرده اند. آثارش: مسـتخرج بر صـحیحین بخاری و مسلم، دلائل النبوه، فضل عاشوراء و... .(موسوی بجنوردی، 1374ش: ج1، مدخل «ابوذر هروی» با تصرف).

2- . ابو القاسم علی بن حسـین بن موسی مطلبی، در سال 355 ق در یکی از خانواده های محترم سادات بغـداد به دنیا آمد.کنیه اش علم الهدی و القابش: ذو الثمانین، ابو الثمانین و ذو المجدین و «شـریف مرتضـی» است؛ او و برادرش سید رضی نزد شیخ مفید تحصیل کرده انـد. پس از درگـذشت شـیخ مفید، مرجع امامیه در عصـر خویش، شد. او را «مُجدّد مذهب در راس قرن چهارم» نامیده اند. اسـتادانش: شیخ مفید و...؛ شاگردان: شـیخ طوسی،کراجکی و... .تالیفاتش: جمل العلم و العمل، الذریعه، الناصریات، امالی و... . در سال 436 ق در بغداد وفات نمود؛ اخیرا جنازه او به کربلا منتقل شده و در جوارحرم حضـرت سیدالشـهداء(ع) مهمان آن بزرگوار گردیده است(عقیقی بخشایشی، 1376ش: 71-77 با تصرف).

این دو امر نـاتوان بوده است. از طرفی اقتضای ظاهر آیه، تعلّق نفی «خوانـدن» و «نوشـتن» به پیش از نبوّت است، نه بعـد از آن، زیرا علّتِ بیان شـده در آیه، اقتضا می کنـد که نفی «خوانـدن» و «نوشـتن»، به پیش از نبوّت اختصاص داشـته باشد، زیرا اگر پیامبر اکرم(ص) پیش از نبوّت، بر نوشـتن توانا بود، آن «مبطلون» که درصدد باطل نمودن و خدشه وارد ساختن به نبوّت پیامبر اکرم(ص) بودند، به آسانی در راستین بودن نبوّتش به تردیـد و شک می افتادنـد؛ ولی پس از نبوّت ، با دیـدن توانایی ایشان بر نوشـتن، دیگر به شک نمی افتادند و به ایشان تهمت نمی زدنـد؛ از این رو، رواست که پیامبر اکرم(ص) - پس از نبوّت - «نوشـتن» را از جبرئیل فراگرفته و بر آن توانمنـد شـده باشـد. (شـریف مرتضی، 1405ق: ج1، صص104-108)(1).

قاضی ابوجعفر سمنانی (م 444ه-):

«قاضی ابوجعفر سمنانی»(2) نیز نظری مثـل نظر «ابوذر هروی» را بیـان داشـته است.(میبـدی، 1331ش: ج7 ، 6؛ آلوسی، 1420ق: ج21، 9 ؛ قرطبی، 1387ق: ج13، 352؛ علی، 1413ق: ج8، 96و99؛ زبیدی، 1307 ق: ج8، 191)

شیخ طوسی (م 460ه-):

«ابوجعفر محمد بن حسن طوسی»(3)،

معروف به «شـیخ الطائفه»، درباره مسـئله خواندن و نوشـتن رسول خدا(ص) معتقد است که ننوشتن پیامبر اکرم(ص) - پیش از نزول قرآن -(4)

1- . در این باره نک: طبرسـی، بی تا: ج7، 287، به نقل از سید مرتضی؛ مجلسی، 1403ق: ج16، 135، به نقل از سید مرتضی؛ علی، 1413ق: ج100،8 ، به نقل از طبرسی از سید مرتضی.

2- . محمد بن أحمد بن أحمد، أبو جعفر سـمنانی، قاضـی بوده و یکی از متکلمانی بوده که بر شـیوه شـیخ ابوالحسن اشعری استدلال می کرده است. از دارقطنی و دیگران حـدیث شـنیده است. قضاوت شـهر موصل را به عهـده داشـته است. در خانه اش مجلس مناظره داشـته است. زمـانی که نابینـا شـده بود، در موصـل، در حالی که قاضـی آنجا بود، در ماه ربیع الاول در سن 85 سـالگی از دنیا رفت.(ابن کثیر، 1407ق: ج12، 64؛ با تصرف).

3- . دانشـمند پرآوازه، شـیخ الطـائفه، ابو جعفر محمـد بن حسن بن علی طوسـی، در سال 385ق در «طوس» خراسـان زاده شـد. پس از تحصیلات مقدماتی، در 408ق به بغداد رفت. آن هنگام ریاست مذهب جعفری با شـیخ مفید بود. پس شیخ طوسی شاگرد او و غضایری و... شد. پس از رحلت شیخ مفید که ریاست مذهب شیعه به سید مرتضی رسید،23سال نیز ملازمش بودتا اینکه او در 436 ق درگذشت و رهبری شیعه به شیخ طوسی رسید. شاگردانش بیش از سیصد تن اند که چند صد نفر از علمای اهل سنت اند.کتابهایش:تهذیب الاحکام و الاسـتبصار، النهایه، العده، الرجال، الفهرست، المبسوط، التبیان فی تفسـیر القرآن و...؛ در 460ق از دنیـا رفت و در خانه اش در نجف دفن شد.(عقیقی بخشایشی، 1376ش: 78-92 با تصرف).

4- . اشاره به آیه 48 از سوره عنکبوت.

به این معناست که ایشان نمی توانسته بنویسد و دلیل صحت این سخن آن است که ایشان پس از وحی، بر نوشتن توانا شده است، زیرا باید بین حالت پیامبر اکرم(ص) و شرایط ایشان، پیش از نزول قرآن و پس از آن، فرقی وجود داشته باشد. (طوسی، بی تا: ج8، 216.) ایشان معتقد است که چون پیامبر اکرم(ص) پیش از نزول قرآن، قادر بر نوشتن نبود، کافران مطرح نکردند که او این مطالب را خودش می نویسد و این کتاب را خودش تصنیف کرده است.(طوسی، بی تا: ج8، 216) از شیخ طوسی در جایی دیگر نقل شده است: «ما معتقدیم که پیامبر اکرم(ص) - پس از نبوت - بر نوشتن توانا بوده، ولی پیش از بعثت نمی توانسته بنویسد.» (طوسی، 1351ش: ج8، 120)(1).

ابوالولید باجی مالکی (م 474ه-):

«ابوالولید سلیمان بن خلف بن سعد بن ایوب بن وارث تجیبی باجی مالکی»(2) معتقد بود که پیامبر اکرم(ص) در صلح حدیبیه، با دست خود اقدام به نوشتن «بن عبداللّه»، به جای «رسول اللّه»، نموده است.(نباهی، 1400ق: 202)(3) ابوحیان اندلسی در باره دیدگاه باجی اشاره کرده که عده زیادی از دانشمندان اندلس، بر ابوالولید باجی تاختند تا آنجا که بر روی منابر، ناسزایش گفته و سخت، او را نکوهش می کردند (ابوحیان اندلسی، 1422ق:

1- . نک: ابن ادریس، 1414ق: ج2، 166، به نقل از: «المبسوط».

2- . ابو الولید سلیمان بن خَلَف ، در 403ق در باجه (باژه امروزی در جنوب پرتغال) متولّد شد. به مدارس قرطبه می رفت. از سیزده سالگی، سه سال در مکه فقه مالکی و حدیث خواند. بعدها به بغداد آمد و در آنجا سه سالِ دیگر تحصیلات خود را ادامه داد؛ در 439ق همچنانکه با تنگدستی اسپانیا را ترک کرده بود به آن دیار بازگشت، در 474ق در «اَلْمِریه» وفات کرد. تألیفاتش: شرح «المُوَطَّأ» مالک، «جوابُ رساله الراهب من افرنسه»، «رساله فی الحدود» و... (حداد عادل، 1375ش: ج1، مدخل «باجی»، با تصرف).

3- . نیز نک: آلوسی، 1420ق: ج21، 19 ؛ قرطبی، 1387ق: ج13، 352؛ ابوحیان اندلسی، 1422ق: ج7، 151؛ ابن جزی، 1415ق: ج2، 161؛ ابن کثیر ، بی تا: ج3، 664؛ علی، 1413ق: ج8، 97- 96 و 99

ج7، 151). این سخن نشان از عدم مقبولیت سخن باجی در آن زمان در اندلس دارد. ابوحیان در ادامه تاکید می کند که اکثر دانشمندان نیز روایات ابوالولید را توجیه نموده و گفته اند که منظور از کتابت و نگارش پیامبر اکرم(ص)، دستور و فرمان به نگارش بوده، نه اینکه خودش اقدام به نوشتن نموده باشد؛ چنان که می گویند: فلان پادشاه به فلانی نوشت؛ یعنی، دستور داد تا دیگران برایش بنگارند. (همان). «قاضی عیاض» نیز این نکته را بیان کرده و گفته است که ابوالولید باجی کتابی با عنوان «تحقیق المذهب من أن رسول الله صلی الله علیه وسلم قد کتب» نوشته است. (قاضی عیاض، بی تا: ج4، 805)

ابن جَزّار (م قرن 6 ه-)

برخی از علمای اَفریقیّه و سیسیل(1) مانند «ابن جَزّار»(2) معتقد بوده اند که توانایی بر نوشتن، پس از «اُمّی» بودن، منافاتی با معجزه [آوردن قرآن، در حال عدم توانایی بر خواندن و نوشتن] ندارد، زیرا تحقق «نوشتن» از سوی پیامبر اکرم (ص) در جریان صلح حدیبیه، معجزه ای دیگر - پس از شناخته شدن «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) - است.(قاضی عیاض، بی تا: ج4، 805-806؛ خشنی، 1966م: 202)

1- . از نظر جغرافی نویسان قرنهای اول هجری، معمولا «اَفریقیه» به مناطق شمالی مصر و لیبی امروز اطلاق می شده است و در واقع حدودا همان کشور «تونس» امروزی است. (جهت آگاهی بیشتر در این زمینه نک: حموی، 1995م: ج1، 228)؛ سیسیل بزرگ ترین جزیره← →مدیترانه است که به سبب موقعیت ممتازش توجه مسلمانان را به خود جلب کرد و به تصرف آنان درآمد و در دوره استقرار ایشان آثار اسلامی نسبتاً پایداری در آنجا ساخته شد . نزدیک ترین نقطه سیسیل به افریقیه با باد مساعد دو روز یا کمتر راه بود . رأس این جزیره 3 پهلو در شمال به وسیله تنگه ای در مقابل شهر مسینی یا مسینه به شبه جزیره ایتالیا می پیوست . سیسیل از پایگاههای روم در جنگ با مسلمانان در مصر و افریقیه بود . (موسوی بجنوردی، 1367ش: ج8، مدخل «سیسیل»، با تصرف).

2- . اطلاعات زیادی درباره او در دست نیست جز اینکه می توان گفت از همعصران «قاضی عیاض» بوده است که شرح حال قاضی در ادامه خواهد آمد.

ابوالفتح نیشابوری (م 499ه-):

«سهل بن أحمد بن علی بن أحمد بن علی بن أحمد بن حسن أرغیانی» معروف به «ابوالفتح نیشابوری»(1) - از همعصران «ابوالولید باجی مالکی» و «ابوذر عبد بن احمد هروی» - نیز معتقد بود که پیامبر اکرم (ص) در صلح حدیبیه، به دست خود عبارت یاد شده را نوشته است.(آلوسی، 1420ق: ج21، 8؛ میبدی، 1331ش: ج7 ، 6؛ علی، 1413ق: ج8، 97)

قاضی عیاض (م 544ه-):

«ابوالفضل عیاض بن موسی سبتی أندلسی»(2) معروف به «قاضی عیاض» معتقد بوده که حضرت رسول اکرم (ص) در جریان صلح حدیبیه، به دست خود آن عبارت یاد شده را نوشته است.(آلوسی، 1420ق: ج21، 9؛ قرطبی، 1387ق: ج13، 353؛ علی، 1413ق: ج8، 98و100)

1- . منسوب به «ارغیان» -نام یکی از نواحی نیشابور- است. اهل روستای «بان» - از روستاهای «ارغیان»- است. نزد قاضی حسین بن محمد مروزی، «شهفور اسفراینی»، «ابوالمعالی جوینی» تلمذ نمود. قضاوت منطقه خود را به عهده گرفت. سپس قضاوت را ترک کرد و پس از گزاردن حج، کنج عزلت گرفت و به عبادت پرداخت. ولادتش سال 426ق بوده و در روز اول ماه محرم سال 499ق در «بان» از دنیا رفته است. او وصیت کرد که در صحرا دفن شود.(سمعانی، 1382ق: ج1، 167؛ با تصرف)

2- . عیاض بن موسی بن عیاض بن عمرون یحصبی سبتی(476 ق- 544 ق / 1083م- 1149م)،کنیه اش أبو الفضل؛ دانشمند اهل منطقه «مغرب»(تقریبا همان مراکش امروز) و پیشوای اهل حدیث در زمان خود. داناترین فرد به کلام عرب و نسبهای آنان و «ایام العرب» [روزهای معروف رخدادهای عرب] بوده است. قضاوت «سبته» را به عهده داشته و در آنجا متولد شده است. سپس قضاوت «قرناطه» را به عهده گرفت. در مراکش [«مغرب» قدیم] به وسیله زهر از دنیا رفت. تصنیفاتش: «الشفا بتعریف حقوق المصطفی» و«ترتیب المدارک» «شرح صحیح مسلم»و«مشارق الأنوار»و...(زرکلی، 1989م: ج5، 99؛ با تصرف).

علّامه حلّی (م 726 ه-):

«جمال الـدین، ابومنصور، حسن بن یوسف بن مطهّر حلّی»(1) معروف به «علامه حلّی» معتقـد است که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت چیزی ننوشته است(حلّی، 1422ق: ج5، 112).

علّامه محمد باقر مجلسی (م 1111 ه-):

«محمد باقر بن محمد تقی مجلسی»(2)، معروف به «علّامه مجلسی»، درباره توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن معتقد است که پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت، بر نوشـتن توانمند بوده، ولی به دلیل نوعی مصلحت، نمی نوشته است... ؛ او بیان می کند که چگونه ممکن است کسی که علوم اوّلین و اخبار گذشتگان و آیندگان را می داند، نداند که این نقش ها برای این حرف ها وضع شده است؟!(3)؛ کسی که به اذن خداونـد، بر شـکافتن ماه و حتی کارهای بزرگ تر از آن توانا باشد، چگونه امکان دارد که بر نگاشـتن حروف و کلمات بر کاغذ ها و لوح ها ناتوان باشد؟! (مجلسی، 1403ق: ج16، 134)

1- . در 29 رمضان سال 648هجری در «حله» زاده شد. هنوز سـنین عمرش به حد بلوغ نرسیده بودکه از تحصیل علوم مقدماتی فراغت یافت و به مقام عالی اجتهاد نائل آمد.اساتیـدش:خواجه نصـیرالدین طوسـی، محقق حلی، سـید احمـد بن طاوس، ابن میثم بحرانی و... . خواجه نصیر الدین طوسی شاگرد فقهی اوست و او استاد معقول و ریاضیات علامه بوده است.آثارش که به 110ج می رسد: الفین؛ تبصره المتعلمین؛ تـذکره الفقهاء؛ کشف المراد؛ منهاج الاسـتقامه و... . در 11 یا 21 محرم 726ق در حله وفـات یافت و جنازه اش در جنب رواق مطهر مرتضوی(ع) دفن شد. (عقیقی بخشایشی، 1376ش: 133-141 با تصرف)

2- . محمد باقر بن محمد تقی بن مقصودعلی مجلسـی معروف به علامه مجلسی و مجلسی ثانی در سال 1037 هجری در شهر اصفهان دیـده تولـد یـافت. پـدرش مولی محمـد تقی مجلسـی معروف به مجلسـی اول است. در زمان خویش مرجع تقلیـدبود. در علوم مختلف اسلامی تبحر داشت. آثارش: «بحار الانوار»، «زاد المعاد»،«تحفه الزائر» و... . (در این باره نک: مهریزی، 1378ش، با تصرف).

3- . کنایه از اینکه پیامبر (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) بر خواندن و نوشتن، توانا بوده است.

شیخ محمد عبده (م 1327 ه-):

«شیخ محمد عبده»، معتقد است که فرد «اُمّی»، بر این دو امر(خواندن و نوشتن) توانایی ندارد و این، وصفی خاص برای پیامبرمان حضرت محمد(ص) است که هیچ یک از پیامبران، با او در این مسئله شریک نیست. (عبده، 1423ق: ج9، 225-224)

قطب (م 1387 ه-):

«سید بن قطب بن ابراهیم بن حسین شاذلی»، در ذیل آیه (48) از سوره عنکبوت نیز اشاره می کند که حتی بر فرض آنکه رسول خدا (ص) پیش از نزول قرآن می خواند و می نوشت و بر این دو توانا بود، بر کافران روا نبود که در صحت این قرآن شک کنند، زیرا خودِ این قرآن شهادت می دهد که ساخته بشر نیست و بلکه از توان و شناخت بشر و آفاق فکری او بالاتر و برتر است و معانی عباراتش از سیطره و سلطه ای برخوردار است که امکان صدورش از سوی بشر وجود ندارد. (قطب، 1368ق: ج3، 421)

آیت الله سید محمد باقر صدر (شهید به سال 1359 ش):

«سید محمد باقر صدر»(1) معتقد است که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، نمی خواند و نمی نوشت و هیچ تعلیم و آموزشی را، چه منظّم و چه نامنظّم، [از کسی] دریافت نکرد. (صدر، 1401 ق: 65.)

آیت الله مطهّری (شهید به سال 1360 ش):

شهید «مرتضی مطهّری» در همان کتاب «پیامبر اُمّی» بیان می کند که آنچه قطعی و مسلّم است و مورد اتفاق علمای مسلمین و غیر آنهاست این است که ایشان قبل از رسالت، کوچکترین آشنایی با خواندن و نوشتن نداشته اند؛ از سوی دیگر، آنچه از مجموع

1- . سید محمد باقر صدر از دانشمندان و علمای معاصر شیعه، در 25 ذیقعده 1353 قمری در شهر کاظمین به دنیا آمد. وی در حوزه نجف به تحصیل علوم اسلامی پرداخت و به درجه اجتهاد رسید. سید محمد باقر صدر و خواهرش بنت الهدی در سال 1359ش زیر شدیدترین شکنجه های رژیم جنایتکار بعث به شهادت رسیدند. وی تالیفات فراوانی در زمینه های مختلف از جمله اقتصاد، فلسفه، تاریخ، بانکداری و ... دارد مانند: فدک فی التاریخ، فلسفتنا، اقتصادنا، البنک الربوی فی الاسلام، دور الائمه فی الحیاه الاسلامیه، الفتاوی الواضحه، دروس فی علم الاصول (در این باره نک: کولائی، 1360ش).

قراین و دلایل استفاده می شود، این است که ایشان در دوره رسالت نیز نه خوانده اند و نه نوشته اند. (مطهّری، 1376ش: 14)

علامه سید جعفر مرتضی عاملی:

«سید جعفر مرتضی عاملی»(1) درباره آیه (48) از سوره مبارکه عنکبوت معتقد است که آنچه باعث شک می گردد این است که پیامبر اکرم(ص)، کتب پیشینیان را نزد کسی خوانده باشد یا نزد افرادی، آموزش دیده و چیزی از آنان فراگرفته باشد؛ وقتی نزد کافران تحقق یافت که پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - نزد کسی چیزی نخوانده، در این صورت، هرگاه این دین را بیاورد و به صورت اعجازگون - بدون تعلیم بشری - قادر بر خواندن و نوشتن باشد، آنان مجبور می شوند تا به حقّانیت قرآن و رسالت پیامبر اکرم(ص) ایمان آوردند و تسلیم گردند. مسئله مهم آن است که پیامبر اکرم(ص) چیزی را نزد کسی فرا نگرفته باشد؛ پس هرگاه که این علوم گوناگون برای وی حاصل شود، این مسئله، برای تحقق مصداق آیه (48) از سوره عنکبوت کافی است و آنان به محض مبعوث شدن پیامبر اکرم(ص) و به محض آنکه ببینند ایشان بر خواندن و نوشتن توانا شده و نسبت به این دانش ها و معارف و قانون های تشریعی که بشر از رسیدن به آن ناتوان است، عالِم و آگاه گشته، ناگزیرند که به ایشان ایمان آورده و تصدیقش کنند؛ از سوی دیگر، لزومی ندارد و نیازی نیست که ایشان [از شروع بعثت] تا زمان وفات، در نظر آنان، از خواندن و نوشتن ناتوان باشد، زیرا به نظر آنان این یکی از حالت های نقص و کمبود در شخصیت پیامبر اکرم(ص) خواهد بود. (عاملی، 1424 ق: ج1، 12-11.)

1- . محقق و نویسنده برجسته معاصر شیعه، اهل جبل عامل لبنان. در سال 1364ق در جبل عامل در جنوب لبنان متولد شد و تحصیل علوم دینی خود را بسیار زودهنگام آغاز کرد.در 1382ق جهت ادامه تحصیل دینی به نجف رفت و در 1388ق به حوزه علمیه قم رفت← →و عمده تحقیقاتش را طی 25 سال اقامت در همین شهر انجام داد. در سال 1413ق به جبل عامل بازگشت و فعالیت های علمی را ادامه داد. آثارش: الحیاه السیاسیه للامام الرضا، الصحیح من سیره النبی الأعظم(ص)و... (در این باره نک: جعفریان، 1379ش: ج11).

آیت اللّه مکارم شیرازی:

«آیت اللّه ناصر مکارم شیرازی»(1)، معتقد است که مجموع دلایل نشان میدهد: 1-پیامبر اکرم(ص)، به طور قطع، نزد کسی خواندن و نوشتن را فرا نگرفته بود و به این ترتیب، یکی از صفات او این است که نزد [هیچ] استادی درس نخوانده است. 2- هیچ گونه دلیل معتبری در دست نداریم که پیامبر اکرم (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) قبل از نبوّت یا بعد از آن، عملاً چیزی را خوانده یا نوشته باشد. 3- این موضوع، منافاتی با آن ندارد که پیامبر اکرم (ص)، به تعلیمپروردگار، قادر برخواندن ونوشتن بوده باشد.(مکارم شیرازی، 1377ش: ج6، 403-404).

بنابر آنچه طرح شد، سخن «شیخ مفید» درباره تلازم میان فهم پیمان نامه ها و توانایی بر نوشتن نیست صحیح به نظر نمی رسد و زیرا این دو هیچ ربطی به یکدیگر ندارند، زیرا اگر بر فرض، رسول خدا (ص) - پس از بعثت - نمی توانست بنویسد، باز هم دلیل نمی شد تا در فهم مضمون پیمان نامه ها به دیگران محتاج باشد، زیرا اگر برایش پیمان نامه ها را می خواندند، به علم نبوی خود می توانست معنا و مضمون کلام آنان را بفهمد. پس هیچ ربطی میان توانایی پیامبر اکرم(ص) بر نوشتن یا عدم آن، با فهم مضمون و فحوای پیمان نامه ها وجود ندارد. از سویی دیگر، پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت، بر نوشتن و خواندن توانمند بوده است، ولی استدلال مزبوری که «شیخ مفید» بیان کرده، در اثبات توانایی پیامبر اکرم(ص) - پس از بعثت - بر «نوشتن»، کارساز نیست. همچنین برداشت «شیخ مفید» از آیه (48) از سوره مبارکه عنکبوت درست به نظر نمی رسد، زیرا نهایتِ سخن آیه این است که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، ننوشته و نخوانده، نه اینکه بر این دو امر توانا نبوده است؛ از این رو، در باب نتیجه ای که از آیه گرفته - و معتقد به توانایی

1- . او در سال 1305 هجری شمسی در شیراز، متولد شد. او تحصیلات دبستانی و دبیرستانی خود را در شیراز به پایان برد. او درحوزه علمیه شیراز، دروس مقدمات و سطح را فرا گرفت و در 18سالگی وارد حوزه علمیه قم شد و در درس خارج علمای بزرگ آن شرکت کرد و در سال 1329ش به نجف رفت. در 24 سالگی موفق به کسب درجه اجتهاد شد و در سال 1330ش به ایران بازگشت و به حوزه قم رفت. استادانش: آیات عظام: موحد، سید نورالدین حسینی،بروجردی. حجت کوه کمره ای، محقق داماد، خویی، سید محسن حکیم، اصطهباناتی، کاشف الغطاء. آثارش:تفسیر نمونه، تفسیر موضوعی پیام قرآن و ... (در این باره نک: قدسی، 1384ش)

پیامبر اکرم(ص) بر «نوشتن» پس از بعثت شده - از روش چندان صحیحی بهره نبرده است. از سوی دیگر، هر چند برداشت «شیخ مفید» از آیه مذکور در مورد ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر نوشتن - پیش از بعثت -، صحیح به نظر نمی رسد، ولی اعتقادش، در مورد اینکه ایشان در آن دوران بر این امر توانایی نداشته، صحیح است. «سید مرتضی» نیز استدلالی شبیه به استدلال استادش شیخ مفید آورده و معتقد است که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت و نبوّت، بر نوشتن توانایی نداشته است، ولی پس از آن، جایز است که بر این امر توانا شده و آن را از جبرئیل فراگرفته باشد؛ او اشاره می کند که اقتضای ظاهر آیه (48) از سوره عنکبوت آن است که نفی «خواندن» و «نوشتن»، به پیش از نبوت و بعثت متعلق باشد، زیرا اگر پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، می توانست بنویسد، مخالفان قرآن و رسالت نبوی پیامبر اکرم(ص)، به شک و تردید در صحّت نبوت ایشان می افتادند، ولی پس از بعثت، اشکالی در جواز «نوشتن» پیامبر اکرم(ص) نیست. همانگونه که در نقد سخن شیخ مفید بیان کردیم، در جواب به «سید مرتضی» نیز باید گفت که اوّلاً آیه (48) از سوره عنکبوت، تنها، مسئله «نخواندن» و «ننوشتن» پیامبر اکرم(ص) را مورد تأکید و تصریح قرار داده، نه مسئله ناتوانی ایشان بر خواندن و نوشتن را؛ بنابراین، از آنجا که «سید مرتضی» با استناد به آیه (48) سوره عنکبوت، توانایی پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - بر «نوشتن» را نفی کرده، نمی توان روش استدلال او را صحیح دانست، زیرا نهایتِ سخنِ آیه مذکور، «نخواندن» و «ننوشتن» پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - است، نه عدم توانایی ایشان بر این دو امر؛ ثانیاً «نخواندن» و «ننوشتن» پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - در ردّ ادّعای «مبطلون» و اثبات اعجاز قرآن، بسنده است و لزومی ندارد تا توانایی ایشان بر این دو امر - پیش از بعثت- در خود آیه، به طور کلی نفی شده باشد؛ با این وجود، به نظر می رسد که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، بر خواندن و نوشتن توانا نبوده است و در اثبات این مطلب، تنها، روایت هفتم از قسم سوم در بخش منابع حدیثی قابل استناد است نه آیه (48) از سوره عنکبوت. همچنین اعتقاد «سید مرتضی» مبنی بر اینکه که «اگر پیامبر اکرم(ص) - پس از بعثت - در مواردی بنویسد اشکالی ندارد»، مطلب صحیحی نیست، زیرا- همان طور که در پیش بیان کردیم - اگر پیامبر اکرم(ص) حتی در یک مورد می نوشت، باز بهانه جوئی ها و عذر تراشی ها شروع می شد و مخالفان، بیش از پیش، پیامبر

اکرم(ص) را مورد تهمت و افتراء قرار می دادند و می گفتند تا کنون به این کار آشنا بوده ولی کتمان می کرده است. در پیش گفتیم که حضرت رسول خدا (ص) پس از بعثت، بر نوشتن و خواندن توانا بوده است؛ «سید مرتضی» نیز مثل شیخ مفید همین اعتقاد را دارد. او مانند شیخ مفید درباره پیش از بعثت پیامبر اکرم(ص)، معتقد به عدم توانایی ایشان بر نوشتن و خواندن است که این نیز نظری درست است، هرچند از شاهد و قرینه ای برای اثبات این نظر بهره برده که تاییدگر آن نیست. «شیخ طوسی» نیز معتقد است که باید بین حالت پیامبر اکرم (ص) و شرایط ایشان، پیش از نزول قرآن و پس از آن، فرقی وجود داشته باشد و سپس از این استدلال نتیجه می گیرد که پیامبر اکرم(ص)- پیش از بعثت - بر نوشتن ناتوان بوده است. در جواب ایشان باید گفت که چه دلیلی دارد که باید حالت پیامبر اکرم (ص) پس از بعثت، با پیش از آن، تفاوت داشته باشد؟! به چه دلیل ایشان مانند شیخ مفید و سید مرتضی- طبق آیه 48 از سوره عنکبوت- می گوید که پیامبر اکرم (ص) پیش از نزول قرآن، نباید بر نوشتن [و خواندن] توانا باشد؟! بهتر بود وی در کنار اثبات توانایی پیامبر اکرم (ص) - پس از بعثت - بر نوشتن و خواندن، در مورد وضعیت پیش از بعثت ایشان، سکوت اختیار می کرد و این دلیل را نمی آورد. اشکال دیگری که بر دیدگاه «شیخ طوسی» وارد است آن است که وی معتقد بوده که چون پیامبر اکرم (ص) - پیش از نزول قرآن - بر نوشتن توانا نبود، کافران نگفتند که او مطالب قرآن را خود نوشته است. در جواب وی همان جوابی را می دهیم که به سید مرتضی دادیم و می گوئیم: برای دوری و اجتناب از تهمت و افترای کافران و مخالفان، «ننوشتن» کافی بود و لزومی ندارد که به استناد این آیه، توانایی پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - بر نوشتن و نیز خواندن نفی شود. «شیخ طوسی» درباره توانایی رسول خدا(ص) - پس از بعثت- بر نوشتن و خواندن، با شیخ مفید و سید مرتضی هم نظر است و نظر صحیحی داده، ولی درباره توانایی بر این دو امر - پیش از بعثت -، استنادش به آیه 48 سوره عنکبوت - مانند استناد شیخ مفید و سید مرتضی به این آیه- قابل تأیید نیست، بلکه سخنش با عنایت به مضمون روایت هفتم از قسم سوم در بخش منابع حدیثی که از امام رضا(ع) نقل شد، صحیح است است. علامه حلی نیز معتقد به ننوشتن پیامبر(ص) پیش از بعثت است که نظر صحیحی است و ظاهرا منظور ایشان همان ناتوانی است چنانکه در اقوال شیخ مفید و سید مرتضی و

شیخ طوسـی نیز همین نظریه مطرح بود. در رد نظر هروی، ابوجعفر سمنانی، باجی مالکی، ابوالفتح نیشابوری و قاضی عیاض باید گفت که در بخش منابع حـدیثی، نقل های گوناگون صـلح حدیبیه و نگارش پیمان نامه مورد بررسـی قرار گرفت و ثابت شد که امام علی(ع)، کاتب آن پیمان نامه بوده و پیامبر اکرم(ص)، به شخصه، چیزی ننوشته است، هرچند بر خواندن و نوشتن توانا بوده است. علمای افریقیه و سیسیل و از جمله «ابن جزار»، از سویی معتقدند رسول خدا (ص) در جریان صلح حدیبیه، اقدام به نگارش فرموده است و از طرف دیگر معتقدند پیامبر اکرم (ص)، تا پیش از صـلح «حـدیبیه»، قادر بر خواندن و نوشـتن نبوده است؛ ولی باید گفت که در پیش ثابت گشت که پیامبر اکرم (ص) – به قطع – پس از بعثت، با این دو امر آشـنا و بر آن دو توانمنـد بوده، ولی تنها، «خوانـدن» ایشان تحقق بیرونی یافته است. این نکته قابل توجه است که صلح حدیبیه در سال ششم هجری و به عبارتی 19 سال پس از بعثت رخ داده است. در این 19 سال، پیامبر اکرم(ص) قطعا بر این دو امر توانا بوده است؛ از طرفی، در جریان صـلح «حـدیبیه»، کاتب آن پیمان نامه، امام علی(ع) بوده و پیامبر اکرم (ص) حتی یک کلمه از مطالب آن را به دست مبارک خود ننگاشته است. سخن «علّامه مجلسی» نیز صحیح به نظر می رسد، زیرا دلیل محکمی برای توانایی پیامبر اکرم(ص) – پس از بعثت – بر خوانـدن و نوشـتن آورده است و تأکیـد می کنـد که ناتوان بودن پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشـتن، بـا علم و دانش فراوان ایشان در تضاد است و با آن منافات دارد؛ سـخن عبـده و نیز سـید قطب در مورد ناتوانی پیامبر اکرم(ص) – پیش از بعثت – بر خواندن و نوشـتن، صـحیح است. اعتقاد «سـید قطب» این بوده که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، بر خواندن و نوشـتن توانا نبوده است؛ این نکته ای درست است. با این حال «شـهید صـدر» معتقد به نخواندن و ننوشـتن پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت است؛ هرچند تصـریح وی بر اینکه ایشان نزد کسـی آموزش ندیده، بیانگر آن است که وی معتقد به ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن – پیش از بعثت – بوده، و از این رو، دیـدگاه ایشان قابل پذیرش است. البته وی پیرامون توانایی پیامبر اکرم(ص) در دوران پس از بعثت اظهار نظری نکرده است. نظر «شـهید مطهّری» درباره عدم آشنایی، و یا به عبارتی عدم توانایی پیامبر اکرم(ص)– پیش از بعثت و دوره رسالت – بر خواندن و نوشتن، قابل پذیرش است، زیرا همان طور که آمد، مضمون روایت هفتم از قسم سوم در بخش منابع

حـدیثی مؤیـد آن است و بر آن صـحّه می نهـد. از طرف دیگر، نظر مطهری در مورد مسـئله خوانـدن و نوشـتن پیامبر اکرم(ص) – پس از بعثت– صـحیح نیست، زیرا در بخش منابع حـدیثی ثابت گشت که پیامبر اکرم(ص) – پس از بعثت – در مواردی خوانده اند، ولی در هیچ موردی ننوشته اند؛ پس تنها نقطه مشترک میان نظر ما در این مجال و نظر «شهید مطهّری» این است که حضرت رسول خدا(ص) – پس از بعثت – در هیچ موردی ننوشـته اند. «سـید جعفر مرتضـی» نیز مانند شـیخ مفید، سـید مرتضی، شیخ طوسی و دیگران معتقد است پیامبر اکرم (ص) پیش از بعثت، بر خواندن و نوشتن توانا نبوده است. ایشان در ابتدای سخنش، مسئله نخواندن و ننوشتن پیامبر اکرم(ص) – پیش از بعثت – را، برای برطرف شدن شک و تردید کافران، بسنده می داند و در این فراز به نظر می رسد که ایشان قائل به عدم توانایی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن، در دوران پیش از بعثت، نیست، ولی در انتهای سخن خود موضعش را معین می کند و می گوید که دیگر نیازی نیست که پیامبر اکرم (ص) از زمان شـروع بعثت تا زمان وفات، از خواندن و نوشتن ناتوان باشد؛ این جمله پایانی به روشنی نشان می دهد که «سید جعفر مرتضی» قائل به عدم توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن – پیش از بعثت – و توانایی ایشان بر این دو امر – پس از بعثت – است؛ بنابراین، سـخن ایشان درباره ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خوانـدن و نوشـتن پیامبر اکرم(ص) – پیش از بعثت – قابل پذیرش است و بر بخش دوّم سـخنش مبنی بر توانایی پیامبر اکرم (ص) بر خوانـدن و نوشـتن – پس از بعثت – نیز باید صـحّه گذارد. مورد اوّلی که آیت الله مکارم به آن اشاره کرده و گفته که پیامبر اکرم (ص) پیش از بعثت نزد کسـی درس نخوانـده، قابل پـذیرش است، ولی درخصوص مورد دوّم بایـد گفت که در بخش سوم، ثـابت گشت که پیامبر اکرم (ص) پس از بعثت، در مواردی خوانـده، هرچنـد چیزی ننوشـته است؛ دربـاره پیش از بعثت نیز، آیه (48) از سوره مبـارکه عنکبوت، محـل اسـتناد و استشـهاد ماست بر اینکه پیامبر اکرم(ص) در آن دوران – به تصـریح آیه مزبور – هیچ چیزی نخوانده و ننوشته است. از مورد سوّمی که وی به آن اشاره کرده، به روشنی می توان دریافت که وی معتقد است پیامبر اکرم (ص) پیش از بعثت آسـمانی اش، قادر بر خوانـدن و نوشـتن نبوده است و پس از بعثت، به تعلیم پروردگار، بر این دو امر توانا شده است؛ بنابراین، اعتقاد ایشان مبنی بر عدم توانایی بر خواندن و نوشتن– پیش از بعثت –، صحیح

است و بر نظر ایشان مبنی بر توانایی پیامبر اکرم(ص) بر این دو امر - پس از بعثت- باید صحّه نهاد.

ناتوان، پیش از بعثت و ناتوان، پس از بعثت

برخی از محققان مسلمان مانند: «ابو محمد بن مفوز»(1) - از همعصران «ابوالولید باجی مالکی» - کتابی نوشت و در آن، دیدگاه «ابوالولید باجی مالکی» را مورد خدشه قرار داد و خطای او را به روشنی بیان نمود.(زبیدی، 1307 ق: ج8، 191؛ علی، 1413ق: ج8، 96؛ میبدی، 1331ش: ج7 ، 6.)

دیدگاه «ابو محمد بن مفوز» با توجه به سخن بالا مشخص می شود؛ سخن مذکور ظاهرا نشان می دهد که او معتقد بوده حضرت رسول خدا(ص) از خواندن و نوشتن ناتوان بوده و از این رو، سخن «باجی» را رد کرده و گفته که پیامبر اکرم در قضیه صلح حدیبیه، خودش مطلبی ننوشته است. این حرف او تا اینجا صحیح است. ولی در پیش، ثابت گشت که پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت، بر خواندن و نوشتن توانا بوده و عمل «خواندن» از سوی ایشان، تحقق یافته، ولی در هیچ موردی ننوشته است؛ بنابراین، دیدگاه «ابو محمد بن مفوز» نیز از این حیث که توانائی پیامبر(ص) را بر خواندن و نوشتن پس از بعثت، نپذیرفته، از صحت برخوردار نیست. ضمنا از فحوای کلام وی بر می آید که قائل به عدم توانایی بر این دو امر پیش از بعثت است که نظری صحیح است.

توانا پیش از بعثت و توانا پس از بعثت

برخی از محققان مسلمان مانند: دکتر «سید عبداللطیف هندی»(2)

پیرامون مسئله خواندن و نوشتن پیامبر اکرم(ص) معتقد است که طبق آیه (48) از سوره عنکبوت، پیامبر

1- . اطلاعات چندانی در مورد او در دست نیست.

2- . دکتر سید عبداللطیف هندی (1891م-1971م) از دانشمندان معاصر مسلمان که اهل حیدر آباد هند است. او بیشتر به عنوان نویسنده ای که در حوزه ایدئولوژی قرآنی مطلب می نویسد، مشهور شده است. از کودکی دوست داشته که روزی مترجم قرآن شود. او ریاست انستیتوی «مطالعات فرهنگی درباره هند و شرق نزدیک» و همچنین ریاست «آکادمی مطالعات اسلامی حیدرآباد» را به عهده داشته است. آثارش: ترجمه قرآن به زبان انگلیسی، ترجمه کتاب اردوئی «ترجمان القرآن» «ابوالکلام آزاد» به انگلیسی، مفاهیم اساسی قرآن، آیا پیامبر اسلام درس ناخوانده بوده است؟ و... . او در 4 نوامبر 1971م از دنیا رفت.

اکرم(ص) – پیش از بعثت – می توانسته بخواند و بنویسد. او بر این باور است که کلمه «کتاب» در آیه (48) از سوره عنکبوت، اشاره به کتاب های مقدس مانند تورات و انجیل دارد و معنای آیه این است که «تو پیش از نزول قرآن، با هیچ کتاب مقدسی آشنا نبودی، زیرا آنها را نمی خواندی و رونویسی نمی کردی، و اگر این کار را می کردی، اهل باطل در حقّانیت تو و قرآن به شک می افتادند.». (نک: هندی، 1360ش: 50) (1)

.

این دانشمند هندی نکته ای را مورد توجه قرار داده که کمتر کسی به آن توجه نموده است. آنچه در توضیح دیدگاه «سید عبداللطیف» لازم است بیان شود آن است که هیچ یک از مفسران شیعه و اهل سنّت، آیه یاد شده را این گونه معنا نکرده اند، زیرا همگان، واژه «کتاب» را به معنای «مکتوب» گرفته اند، درحالی که، به گمان «سید عبداللطیف»، این واژه در آیه مزبور، بر «کتاب آسمانی» – که شامل فصل ها و بخش های متعدد است – اطلاق شده است؛ شاید اوّلین شاهد بر این مطلب این باشد که پیش از واژه «کتاب»، فعل «مَا كُنْتَ تَتْلُو» (تلاوت نمی کردی) آمده که نشان می دهد منظورِ آیه مذکور، از «کتاب»، «کتاب آسمانی» است، زیرا «تلاوت»، تنها در مورد «کتب آسمانی» کاربرد دارد، درحالی که «قرائت»، شامل همه متون می شود؛ چه متونی که فقط «مطلبی نوشته شده» هستند، چه متونی که «کتاب بشری» هستند و چه متونی که «کتاب آسمانی» می باشند، هرچند بیشترین کاربرد «قرائت»، در مورد نوشته هایی است که «کتاب آسمانی» نیستند. بنابراین، «قرائت» بسیار عامّ تر از «تلاوت» است؛ در قرآن کریم هرجا که بحث از خواندن «کتب آسمانی» بوده، از واژه

«تلاوت» یا «قرائت» استفاده شده، درحالی که هرجا سخن از «خواندن» چیزی غیر از «کتب آسمانی» بوده، تنها واژه «قرائت» به کار رفته است. به عنوان مثال در مورد تلاوت و قرائت «کتب» و «آیات» آسمانی می توان به آیات ذیل استناد کرد:

1– . نیز نک: مطهّری، 1376ش: 36، به نقل از «مجله روشنفکر»، 1964م: ش8 و 15 مهرماه 1344ش و نیز به نقل از نشریه «کانون سر دفتران» شماره آبان ماه 1344 ش به نقل از نشریه آموزش و پرورش شماره شهریور 1344 ش.

1- (رَسُولٌ مِّنَ اللّهِ یَتْلُوا صُحُفاً مُّطَهَّرَةً)(1)؛

2- (هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولاً مِّنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیَاتِهِ)(2)؛

3- (رَّسُولاً یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیَاتِ اللَّهِ مُبَیِّناتٍ)(3)؛

4- (اُتْلُ مَا أُوحِیَ إِلَیْکَ مِنَ الْکِتابِ)(4)؛

5- (أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَکُمْ وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْکِتابَ)(5)؛

6- (فَإِنْ کُنْتَ فِی شَکٍّ مِّمَّا أَنْزَلْنَا إِلَیْکَ فَسْئَلِ الَّذِینَ یَقْرَؤُنَ الْکِتابَ مِنْ قَبْلِکَ)(6)؛

7- (وَ إِذا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَ أَنْصِتُوا لَعَلَّکُمْ تُرْحَمُونَ)(7)؛

همان طورکه می بینید، در این هفت آیه، برای «کتب» و «آیات» آسمانی، از واژه «تلاوت» و «قرائت» استفاده شده، که بیشترین کاربرد، مربوط به «تلاوت» است، درحالی که در آیات ذیل، برای خواندن مطالبی که غیر از «کتب» و «آیات» آسمانی است، تنها از واژه «قرائت» استفاده شده است:

1- (فَمَنْ أُوتِیَ کِتَابَهُ بِیَمِینِهِ فَأُوْلئِکَ یَقْرَؤُنَ کِتَابَهُمْ)(8) ؛

1- . بینه/2. «رسولی از سوی خداوند که صحیفه هایی پاک را تلاوت می کند.»

2- . جمعه/2. «او همان کسی است که در میان «اُمّیین»، رسولی از خودشان فرستاد تا آیاتش را بر آنها تلاوت کند.»

3- . طلاق/11. «رسولی که آیات خداوند را، درحالی که آشکار است، بر شما تلاوت می کند.»

4- . عنکبوت/45. « آنچه را که از قرآن به تو وحی شده، تلاوت کن.»

5- . بقره/44. «آیا مردم را به نیکوکاری دستور می دهید، ولی خودتان را فراموش می کنید، با اینکه شما کتاب [خدا] را می خوانید!.»

6- . یونس/94. «اگر در آنچه که بر تو فروفرستاده ایم تردیدی داری، پس، از کسانی که پیش از تو کتاب [آسمانی] می خواندند بپرس.»

7- . اعراف/204. «و هرگاه که قرآن خوانده شد، پس به آن گوش فرا دهید و خاموش مانید، امید است که بر شما رحمت آید.»

8- . اسراء/71. «کسانی که نامه [عمل] آنها به دست راستشان داده شده، پس آنها نامه [عمل] خویش را می خوانند.»

2- (فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَاؤُمُ اقْرَؤُا كِتابِيَهْ)(1)؛

و آیات دیگر از این دست که در هیچ کدامشان، برای مطالبی که غیر از «کتب» و «آیات» آسمانی است، از واژه «تلاوت» استفاده نشده است؛ شاید دومین شاهد نیز این باشد که در آیات (45) و (46) و (47) از همین سوره عنکبوت، واژه «کتاب» به معنای «کتاب آسمانی» به کار رفته و این به روشنی نشان می دهد که واژه «کتاب» در آیه(48) از سوره عنکبوت، چیزی غیر از «کتاب آسمانی» نیست؛ «لخضرشایب» نیز ، به این دو شاهد اشاره کرده است. (شایب،1423ق: 47-44.)

از آنچه گفته شد، به گمان «سید عبداللطیف»، می توان به این رسید که در آیه(48) از سوره عنکبوت، خداوند این گونه می فرماید: «تو پیش از قرآن، هیچ کتاب آسمانی ای را نمی خواندی و آن را رونویسی نمی کردی، زیرا در غیر این صورت، اهل باطل [در حقّانیت تو و قرآن] به شک می افتادند.»

پس آیه مذکور، به گمان «سید عبداللطیف»، درصدد است تا ارتباط و اتّصال پیامبر اکرم (صلَّی اللّه علیه و آله و سلّم) را با کتاب های آسمانی پیش از خودش نفی کند و بگوید که حضرت محمد (ص) پیش از نزول قرآن، کتاب های آسمانی پیشین رانخوانده و آنها رارونویسی نکرده است؛ بنابراین، به گمان«سید عبداللطیف»، معنایی که مفسران شیعه و اهل سنّت از این آیه به دست داده اند قطعاً نادرست است.

پاسخی که در ردّ نظر «سید عبداللطیف» باید گفت این است که، اینکه همیشه واژه «تلاوت» و مشتقات آن، برای «کتب آسمانی» و یا به عبارتی «کتب مقدس» به کار رفته، درست است، ولی به نظر می آید که خداوند تعالی، در این آیه، از صنعتی به نام «مشاکله(2)»

(هم شکل گویی) - که در زبان و ادبیات عرب، فراوان، کاربرد دارد - استفاده کرده است، و این از آن روست که آنچه مورد بحث است، قرآن کریم است و به همین دلیل وقتی خداوند

1- . حاقّه/19. « هر کس که نامه [عمل] او به دست راستش داده شده، پس می گوید: بیایید نامه [عمل] مرا بخوانید!.»

2- . جهت آگاهی بیشتر در مورد این صنعت ادبی رک: تهانوی، 1996م: ج2، 1544؛ خرّمشاهی، 1377ش: ج2، 2061.

در این آیه، خواسته برای خواندن چیزهای دیگر که غیر از قرآن هستند، واژه به کار ببرد، از فعلی که ریشه آن «ت ل و» است به جای فعلی که ریشه آن «ق ر أ» است استفاده نموده است. «شهید مطهّری» نیز، این کاربرد خاص در خصوص فعل «تَتْلُو» را با استناد به فنّ «مشاکله» توضیح داده و می گوید: «ظاهراً علّت اینکه در اینجا، «تَتْلُو» به کار رفته، این است که موردِ بحث، قرآن است و از لحاظ «مشاکله»، که جزء صنایعِ بدیعیه است، در مورد قرائت سایر چیزها نیز این کلمه به کار رفته است؛ مثل این است که چنین گفته باشد: «تو اکنون قرآن تلاوت می کنی، ولی قبل از قرآن، هیچ نوشته ای را تلاوت نمی کردی».» (مطهّری، 1376ش: 39) بنابراین، دیدگاه «سید عبداللطیف» در مورد معنای «کتاب» صحیح نیست و این واژه در آیه مزبور، به معنای «مکتوب» (مطلب نوشته شده) است؛ از این رو نمی توان از این آیه، توانایی پیامبر اکرم (ص) را بر خواندن و نوشتن - پیش از بعثت - ثابت کرد. ضمنا وی توانایی پیامبر اکرم (ص) را بر این دو امر پس از بعثت نیز پذیرفته است که این از فحوای سخنش بر می آید و از این رو نظری درست است.

نخواندن و ننوشتن پیش از بعثت

اشاره

برخی از محققان مسلمان بر این قول هستند؛ به عنوان نمونه:

علّامه طباطبائی (م 1360 ش):

«سید محمد حسین طباطبایی»(1)، معروف به «علاّ مه طباطبائی»، در تفسیرش، ذیل آیه(48) از سوره عنکبوت تصریح می کند که ظاهر(وَ ما کُنْتَ تَتْلُوا...) نشان می دهد که نفی عادت است؛ یعنی، تو عادت نداشتی که بخوانی و بنویسی.(طباطبایی، 1389ق: ج16،

1- . علامه طباطبایی در آخرین روز ماه ذیحجه سال 1321 ه-.ق در «شاد آباد» تبریز متولد شد، و 81 سال عمر پربرکت کرد. او به مدرسه طالبیه تبریز وارد شد و به فراگیری دانشهای مختلف اسلامی پرداخت. سپس به نجف رفت و به تحصیل علوم دینی و کمالات اخلاقی مشغول شد. در ادبیات عرب، اصول، کلام، فقه، فلسفه، ریاضی، اخلاق اسلامی، ستاره شناسی و علم حدیث تبحر داشت. تالیفاتش: المیزان فی تفسیرالقرآن، بدایه الحکمه،نهایه الحکمه و... . در 18 محرم، 1402 ه-.ق مصادف با 1360ش به سرای ابدی شتافت و در بالای سر قبر حضرت معصومه(س)دفن شد (در این باره نک: داداش زاده، 1390ش).

145). وی در ادامه بیان می کند که برخی معتقدند«منظور، نفی قدرت بر خواندن و نوشتن، پیش از بعثت است؛ یعنی، تو پیش از نزول قرآن نمی توانستی بخوانی و بنویسی»؛ ولی جوابش آن است که وجه اوّل، با توجه به سیاقِ برهانِ مذکور در آیه، مناسب تر است، زیرا آیه شریفه در مقام اقامه حجّت بر حقّانیت قرآن و نزولش از سوی خداوند است و در اثبات این مدّعا کافی استکه نفیعادت نوشتن وخواندن از پیامبراکرم (ص) شود.(طباطبایی، 1389ق:ج16، 145).

آیت اللّه معرفت(م 1385 ش):

«آیت اللّه محمد هادی معرفت»(1)پیرامون مسئله خواندن و نوشتن حضرت رسول خدا(ص) - پیش از بعثت - معتقد است که آنچه با معجزه بودن قرآن تناسب دارد، صرفاً نخواندن و ننوشتن است، نه نتوانستنِ خواندن و نوشتن. (معرفت، 1379ش: 26) وی پس از اشاره به آیه (48) از سوره مبارکه عنکبوت تصریح می کند که این آیه، دلیلی است بر اینکه پیامبر اکرم چیزی نمی خواند و نمی نوشت، ولی دلالت ندارد که نمی توانست بنویسد و بخواند، و همین اندازه برای ساکت کردن معارضین کافی است، زیرا پیامبر اکرم را هرگز باسواد نمی پنداشتند، بنابراین، راه اعتراض را، بر خود بسته می دیدند. (معرفت، 1379ش: 27). ایشان در جایی دیگر تاکید می کند که معنا و مقصود آیه (48) سوره عنکبوت، این است که قوم پیامبر اکرم(ص) او را آشنا با خواندن و نگارش نمی دانستند، نه اینکه واقعا پیامبر اکرم(ص) قادر بر خواندن و نوشتن نبوده و با این دو مساله آشنایی نداشته است. به گفته آیت الله معرفت، این نکته، با مقصود آیه همخوان تر است و پیامبر اکرم(ص) مشهور به آشنایی با نگارش نبوده و مصلحت این بوده که قومش او را آشنا با آن ندانند. به گفته آیت الله معرفت، مشهور بودن پیامبر اکرم (ص) به ناآشنایی با نگارش، در میان مردم،

1- . او در سال 1309ش در کربلاـ به دنیا آمد. پس از تحصیل در مکتب خانه ها وارد حوزه علمیه کربلا شد.سپس وارد حوزه علمیه نجف شد. اساتیدش: آیات عظام: خویی، شیخ حسین حلّی، حکیم و امام خمینی. وی احیاگر دروس علوم قرآنی، در عصر اخیر در حوزه های علمیه است. آثارش: التفسیر و المفسرون، التهمید فی علوم القرآن، شبهات و ردود، التفسیر الأثری الجامع، ولایت فقیه، مصونیت قرآن از تحریف، تاریخ قرآن و... . در روز جمعه 29 دی 1385ش در 76 سالگی از دنیا رفت (در این باره نک: نصیری، 1387ش)

شناخت پیامبر اکرم(ص) نسبت به آن را ذاتا نفی نمی کند زیرا آشنایی با نگارش، کمالی است که شایسته نیست پیامبر اکرم(ص) از آن برخوردار نباشد(همو، 1428ق: 131).

سخن علّامه طباطبایی و آیت الله معرفت تأیید می کند که پیامبر اکرم(ص) به تصریح آیه (48) از سوره عنکبوت ، پیش از نزول قرآن، نخوانده و ننوشته است، نه اینکه بر این دو امر ناتوان بوده است. به نظر می رسد که علاّ مه طباطبایی درباره توانایی پیامبر اکرم (ص) بر نوشتن و خواندن – پیش از بعثت – سکوت اختیار کرده و مطلبی در تأیید یا ردّ آن نفرموده، ولی آیت الله معرفت معتقد است که امکان این مساله وجود دارد که پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، بر نوشتن و خواندن توانا بوده باشد، درحالی که طبق روایت هفتم از قسم سوم در بخش منابع حدیثی، عدم توانایی پیامبر اکرم(ص) بر دو امر مذکور – پیش از بعثت – قابل اثبات است. از سوی دیگر اعجاز نزول قرآن، با ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر نوشتن و خواندن پیش از بعثت، بیش از توانایی ایشان بر این دو امر، سازگار است و کمالِ بیشتر، در ناتوانی پیش از بعثت و توانایی پس از بعثت است، زیرا در غیر این صورت، اشکال مخالفانِ وحیانیت قرآن تا حدی وارد است و نظریه عدم اقتباس قرآن از عهدین به سختی قابل اثبات خواهد بود. بنابراین با توصیف پیامبر اکرم(ص) به «فرد ناتوان بر نوشتن و خواندن» پیش از بعثت، بسیاری از اشکالات وارد بر وحیانیت قرآن قابل دفع خواهد بود. در فصل آخر بیشتر در این باره بحث خواهیم کرد.

نتایج:

نظر ابن شهرآشوب، ابن نجیم مصری، عبده، شهید مطهری، شریعتی و خوئی، درباره معنای واژه «اُمّی» – که همان درس ناخوانده است– صحیح است.

سید قطب و لخضر شایب «اُمّی» را «غیریهودی» معنا کرده اند که صحیح نیست.

شیخ مفید، هروی، سید مرتضی، ابوجعفر سمنانی، شیخ طوسی، باجی مالکی، ابن جزار، ابوالفتح نیشابوری، قاضی عیاض، علامه حلی، علامه مجلسی، عبده، سید قطب، شهید صدر، شهید مطهری، سید جعفر مرتضی و مکارم شیرازی درباره ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن – پیش از بعثت – و توانایی بر این دو امر – پس از بعثت– صحیح و قابل اثبات است.

ص: 151

دیـدگاه ابو محمـد بن مفوز درباره ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشـتن - پیش از بعثت - صـحیح و قابل اثبات است ولی نظر وی درباره ناتوانی بر این دو امر - پس از بعثت- صحیح نیست.

دیـدگاه سـید عبـداللطیف هندی در خصوص توانایی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشـتن - پیش از بعثت - نادرست است ولی نظر وی درباره توانایی بر این دو امر - پس از بعثت- صحیح است.

سخن علاّ مه طباطبایی و آیت الله معرفت درباره اینکه پیامبر اکرم(ص) طبق نص صـریح آیه (48) از سوره عنکبوت ، پیش از نزول قرآن، نخوانـده و ننوشـته - نه اینکه بر این دو امر نـاتوان بوده- صـحیح است، ولی به نظر می رسـد سـکوت علامه طباطبایی درباره ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر نوشـتن و خوانـدن - پیش از بعثت - قابل نقض باشد زیرا در بخش منابع حدیثی دیدیم که عدم توانایی پیامبر اکرم(ص) بر دو امر مـذکور - پیش از بعثت - قابل اثبات است. همچنین اعجاز نزول قرآن، با ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر نوشـتن و خوانـدن پیش از بعثت، بیش از توانـایی ایشـان بر این دو امر، سازگـار است، زیرا در غیر این صورت، اشـکال مخالفانِ وحیانیت قرآن تا حـدی وارد خواهـد بود و نظریه عدم اقتباس قرآن از عهدین به سختی قابل اثبات خواهد بود.

2-3- «اُمّی» بودن پیامبر اکرم (ص) از دیدگاه خاورشناسان

اشاره

خوب است پیش از بحث درباره دیـدگاه خاورشـناسان در این عرصه، با اختصار به تعریف جریان خاورشناسـی و معرفی فرد خاورشـناس بپردازیم. پدیده خاورشناسی یا استشراق، در اصطلاح، به مجموعه مطالعات مربوط به شرق اطلاق می شود؛ خواه این مطالعات به ملیتها و اقوام برگردد یا به ادیان و ادبیات. بدین سان مطالعات ایران شناسـی، عرب شناسی، هندشناسی، چین و ترک شناسی و نیز اسلام شناسی، یا مطالعه ادیان و آیینهای کهن شـرقی چون زرتشتی گری، بودیسم و ... همه در این مقوله می گنجد. البته اگر چه مصداق خاورشناسان فقط غربیها نیسـتند، امّا عادتا اکثر ایشان غربی اند. (اخوان صـراف، 1382ش: ش81، 4). ادوارد سـعید در تعریف خاورشناسی می نویسد: «شرق شناسی به رشته ای اطلاق می شود که درباره شرق گفت و گو می کند، می نویسد و می آموزد. به عبارت

دیگر، شـرق شناسـی رشـته فعالیت کسـی است که در خصوص شـرق مطالعه می کند و یافته های خود را در اختیار دیگران می گذارد... شرق شناسی علمی است که درباره شرق قضاوت کرده و واقعیتهای آنها را بررسی و تفسیر می کند» (سعید، 1361ش: 5-6). بنابر این به کسی که به دنبال شرق شناسی و شناخت شرقیان است مستشرق یا همان خاورشناس اطلاق می شود. زمان شروع مطالعات خاورشناسی از سوی غربیان دقیقا شـناخته شده نیست. برخی رگه های آن را در یونان باستان جست و جو کرده و تاریخ «هرودت» را نوعی خاورشناسی دانسـته اند. گاه خاورشناسی را میراث کنجکاویها و پژوهشهایی دانسته اند که مسیحیان پس از پایان گرفتن جنگهای صلیبی در برابر فرهنگ اسـلامی آغـاز کردنـد...؛ ولی می توان گفت خاورشناسـی به صورت جـدی در قرن شانزدهم در اروپا شـکل گرفت و در قرن هفـدهم با اختصاص کرسـیهایی به آموزش زبان عربی در فرانسه، انگلیس، آلمان، هلند، ایتالیا و ... آشکار گردید (سحاب، بی تا: 12). در خصوص انگیزه های خاورشـناسان باید گفت که می توان آنها را به سه دسته تقسیم کرد: 1- انگیزه های تبشیری؛2 - اغراض و اهداف استعماری؛3 - انگیزه های علمی (صـغیر، 1372ش: 17). حال که تا انـدازه ای درباره خاورشـناسان و جریان خاورشناسـی و انگیزه های آنان سـخن گفتیم، اینک به نقد و بررسـی دیدگاه خاورشناسان - پیرامون معنای «اُمّی» و نیز مسئله خواندن و نوشتن رسول خدا(ص) - می پردازیم. از آنجا که در پیش اثبات کردیم که «اُمّی» به معنای «درس ناخوانـده» است، در اینجا دیـدگاه خاورشـناسان را با دیـدگاه اثبات شده در پیش، مقـایسه می کنیم و در صورت مخـالفت یـا موافقت دیـدگاه خاورشـناسان بـا نظر مـا، به رد یـا پـذیرش دیـدگاه آنهـا می پردازیم. از میان خاورشـناسانی که این صـفت پیـامبر اکرم(ص) را مورد بررسـی قرار داده انـد، برخی به معنـای «اُمّی» پرداخته انـد، برخی بحث توانایی یا نـاتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خوانـدن و نوشـتن را مورد اشاره قرار داده و برخی نیز هر دو مورد را بحث کرده انـد. از این رو در اینجا ابتـدا به معنای «اُمّی» از نگاه آنان پرداخته و سپس به بحث توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن از نگاه آنان می پردازیم.

ص: 153

معنای واژه «اُمّی»

اشاره

خاورشناسان مجموعا 5 معنا برای واژه «اُمّی» مطرح کرده انـد که عبارتند از: 1- فرد بت پرست2- فرد نا آشنا با ادیان پیشین 3- بی سواد 4- فرد ناتوان بر خواندن و نوشتن 5- فرد غیر مرتبط به یهود.

اکنون به ترتیب اقوال خاورشناسان را ذکر می کنیم:

فرد بت پرست

اشاره

برخی از خاورشناسان بر این نظرند؛ به عنوان نمونه:

اسپرینگر

«آلویس اسپرینگر»(1) - خاورشـناس اطریشـی در گذشـته به سال1893 م - در «جلـد اوّل» از کتـابش بـا عنـوان: «زنـدگانی و اعتقـاد محمـد(ص) بیان می کند که اهل جزیره العرب، پیش از محمد(ص)، به دو گروه «اهل کتاب» و «بت پرسـتان» تقسـیم می شدند؛ «اهل کتاب» از یهود، نصاری و صابئین تشـکیل می شدند و آنان قبیله هایی بودند که بر آنها وحی نازل شده بود، درحالی که «بت پرسـتان» بهره ای از وحی آسمانی نداشتند (بدوی، بی تا: 14). او باز در «جلد دوّم» از کتابش بیان می دارد که در واقع «امم» یا مردم، کلمه ای است که برای «غیر یهودی» به کار می رود. حتی در زبان مسـیحی معنای دقیق تری دارد و از این رو، غیر مسـیحی [یا همان «بت پرسـتان»] است (بدوی، بی تا: 14).

1- . آلویس اسـپرینگر (ALOYS SPRINGER) خاورشـناس اطریشی است که در سال 1813 میلادی تولـد یافته و در سال 1893 میلادی از دنیا رفته است. در 12 ژوئن سال 1841م مدرک کارشناسی ارشد الهیات را از دانشگاه «لیدن» هلند دریافت کرد. عنوان رساله اش «اولویت های پزشـکی عربها در عصر خلافت » بود. زبان عربی را در دانشگاه «برلین» آموخته بود و بسیاری از کتب عربی را ترجمه و منتشـر نمود، از جمله کتـاب «اصـطلاحات الفنون» تهـانوی و «الاتقـان فی علوم القرآن» سـیوطی. او بخشـی از کتاب «مروج الـذهب» مسـعودی را به انگلیسـی بازگرداند. کتابهایی را نیز درباره سـیره حضرت رسول اکرم (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) تالیف نمود. او با نوشتن کتاب «زندگانی پیامبر محمد(ص) » مشهور شد(بدوی، 1993م: 28، با تصرف).

وی در «جلـد سوّم» از همین کتاب، در ردّ برخی افراد گفته است که برخی می پندارنـد «اُمّی» به معنای انسانی است که می توانـد بخواند، ولی نمی تواند بنویسد، ولی این نظر درست نیست [زیرا «اُمّی» به معنای «بت پرست» است].(بدوی، بی تا: 14)

بلاشر

«رژی بلاشر»(1) – خاورشـناس فرانسوی، درگذشـته به سال 1973م – نیز معتقـد اسـت کـه کلمـه «اُمّیین» در این آیه (جمعه/2) و در بسـیاری از آیات دیگر، به معنای «عرب های مشـرک» است که برخلاف یهودیان و نصاری، از وحی بهره منـد نبوده اند و به همین دلیل در جهل و ناآگاهی نسـبت به شریعت خداوند به سر می بردند؛ او معتقد است که در تفسیر طبری اخبار فراوانی وجود دارد که به «ابن عباس» نسـبت داده شـده است و این معنا را تأیید می کند؛ سـپس نتیجه می گیرد که «النَّبی الأُمِّی»(2) به معنـای پیامبر جاهل و بی سواد نیست، بلکه به معنای پیامبرِ بت پرسـتان است؛ «بلاشـر» سپس تصریح می کند که صفت «اُمّی»، مشتق از واژه عربی «اُمّه» است و قطعاً به کلمه عبری «امت هـا عولام»، یعنی، «أُمَمُ العالم» (امت های جهان) – به معنای بت پرسـتانی که یهود و نصاری آنها را می شناسـند – باز می گردد.(در این باره نک: بلاشر، 1376ش: 22-21) «اسپرینگر» در دو جا از کتاب خود به وضوح تصـریح بر اعتقادش درباره معنای واژه «اُمّیین» و «اُمّی» کرده و معنای این دو را، به ترتیب، «بت پرستان» و «بت پرست» می داند؛ وی معتقد است که «بت پرستان» نقطه مقابل «اهل کتاب» هستند و برخلاف «اهل کتاب»، هیچ وحی

1- . رژی بلاشر(Regis Blachè re) در سال 1900 میلادی یعنی در آغاز قرن بیستم زاده شد و پس از هفتاد و سه سال عمر، زندگی را بـدرود گفت. تولـد وی، در حوالی پاریس رخ داد. از دانشـکده ادبیات الجزائر در سال 1922 میلادی در رشـته زبان عربی فارغ التحصیل شـد. در مدرسه «مولای یوسف» در رباط به تحصـیلات عالی تری پرداخت. رساله دکترا را «مدرسه زبان های شـرقی» با موفقیت گذراند. دو سال بعد، در دانشگاه سوربن به مقام استادی زبان عربی رسید. در اوت 1972 میلادی در پاریس درگذشت. آثارش: «شاعری عرب از سده چهارم هجری، أبوطیب متنبّی»، «تاریخ ادبیات عرب»، «مسأله محمد»، مقدمه ای بر ترجمه وی از قرآن کریم که به وسـیله آقای دکتر محمود رامیار به فارسی ترجمه شده با نام «در آستانه قرآن» و... (حسینی طباطبایی، 1375ش: 108-112 با تصرف).

2- . اعراف/158.

آسـمانی ای برایشان نازل نگشـته است؛ اما این نادرست است، زیرا معنای «اُمّی» درس ناخوانـده است و مصـداق آن، فرد بت پرست می تواند باشد. هرچند پیامبر اکرم(ص) را- پیش از بعثتش - بت پرست نمی دانیم و به هیچ روی - العیاذ باللّه - به آن معتقد نیستیم.

« بلاشـر» نیز ضمن مردود دانستن معنای رایج برای واژه «اُمّی» در علم تفسیر، بر این تصریح می کند که کلمه «أُمّیین» در آیه (2) از سوره جمعه به معنای عرب های مشـرک است که از وحی بهره مند نبوده اند و از این رو در جهل و ناآگاهی نسـبت به شریعت خداوند به سر می بردنـد؛ این سـخن نـادرست است زیرا معنـای آن «درس ناخوانـده هـا» است. «قوم عرب» یکی از مصـادیق «أُمّیین» هسـتند و مصـداق «أُمّیین»، تنها «قوم عربِ» آن زمان نیسـتند. این خاورشـناس به نکته بسیار مهمی اشاره کرده و آن همان کلمه عبری «اومَت ها عولام»(1) است؛ این کلمه عبری - همان طور که «بلاشـر» تصریح کرده - در فارسی به معنای «امّت های جهان» و در عربی به معنای «امم العالم» است؛ مفرد این کلمه، «اومَت» است که این لفظ همان«امه» عربی است که ریشه واژه «اُمّی» یا «امیین» است. به اعتقاد «بلاشر»، «اُمّی» به معنـای «بت پرست» است؛ امـا این نادرست است زیرا اگر «اُمّی» به معنای «بت پرست» باشـد، هرگز با کاربرد لغوی آن در زبان عربی سازگار نیست و همانطور که در رد سـخن لخضـر شایب در استناد به سخن پولوس رسول گفتیم، «امت» در زبان پولوس رسول، مصداقش جمـاعت غیر اهـل کتـاب یـا به قول بلاشـر، همـان جماعت «بت پرست» است نه معنای آن و معنای «اُمّی» نیز همان «درس ناخوانـده» است. «غیر اهل کتاب» را برای فرد درس ناخوانده ای می توان به کار برد که به دلیل عدم آشنایی با وحی آسمانی، به نوعی بت پرستی روی آورده بوده، ولی لزومـاً از «قوم عرب» نبوده است تا واژه «اُمّی» در «فرد عرب» انحصار یابـد، بلکه می توانسـته از «قوم عرب» نباشـد، ولی «بلاشر» شخص «اُمّی» را در «فرد عربِ» بت پرست منحصر می کند و این مطلب، خالی از اشکال نیست.

1- Ummat ha Olam .

فرد ناآشنا با ادیان پیشین

اشاره

برخی از خاورشناسان بر این نظرند؛ به عنوان نمونه:

نولدِکه

«تئودور نولدِکه»(1) خاورشناس آلمانی، در گذشته به سال1930م است. کتاب مشهورش «تاریخ قرآن»، قدیمی ترین کتاب موجود در خصوص تاریخ قرآن کریم است و با این که نزدیک به یک قرن از انتشار کتابش می گذرد، هنوز هم نقدهای مفصلی بر آرا ی تندش به نگارش در می آید. محققان علوم قرآنی معتقدند تمام تحقیقاتی که بعد از نولدکه در باره قرآن کریم نوشته شده، به گونه ای از آرا و اندیشه های او تأثیر پذیرفته اند (فامیل ربیعی آستانه، 1380ش: ش30، 118-119). نولدکه که به «شیخ المستشرقین»(2) نیز معروف است و دیدگاه او درباره «امی» بودن پیامبر اکرم(ص) به نوعی مبنای دیدگاه افراد بعدی در این زمینه شده، مطالب زیادی درباره مساله امی بودن پیامبر اکرم(ص) مطرح نکرده، هر چند شاگردش بلاشر بیشتر از استادش به بحث امی بودن پیامبر اکرم(ص) پرداخته است. با این وجود، او در کتاب «تاریخ قرآن» معتقد است که واژه

«اُمّی» - به عنوان صفت پیامبر اکرم(ص) - نشان نمی دهد که ایشان با خواندن و نوشتن ناآشنا بوده، بلکه به معنای این است که ایشان با کتاب های ادیان پیش از خود آشنایی نداشته و آنها را

1- . تئودور نولدِکه(Theodor Nöldeke ؛ 1836م -1930م) از برجسته ترین خاورشناسان آلمانی و از مترجمان قرآن به زبان آلمانی است. نولدکه در سال 1836م در هامبورگ به دنیا آمد. او با گذراندن مراحل مختلف تحصیلات، در سال 1861 یعنی در 25 سالگی به مقام استادی در دانشگاه گوتینگن در رشته زبانهای سامی و تاریخ اسلام نایل آمد. در سال 1872 به دانشگاه استراسبورگ راه یافت و در آنجا به سمت استادی مشغول به کار شد. وی نزدیک به 95 سال زندگی کرد و در سال 1930 درگذشت. آثارش: تاریخ قرآن، زندگانی محمد، تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان، حماسه ملی ایران، اساس زبانشناسی ایران و ...(حسینی طباطبائی، 1375ش: 61-62 باتصرف)

2- . البته فرد دیگری به نام « آنتوان آیزاک سیلوستر دوساسی»(Antoine Isaac Silvestre de Sacy) به «شیخ مستشرقان فرانسوی» معروف است؛مهارت و تبحر ساسی در شرق شناسی به جایی رسید که وی را شیخ المستشرقین فرانسوی ها می نامند. از دوساسی در حدود 20 کتاب به جای مانده که از آنها می توان گزیده های عربی در 3 جلد و دستور زبان عربی را نام برد. سرانجام این خاورشناس برجسته در 21 فوریه 1838 م در 80 سالگی درگذشت (نک: بدوی, 1993م: 334؛ با تصرف).

نخوانده است.(رضا، 1426ق: ج1، 57) «سباستین گانتر»(1) معتقد است که نولدکه به این حقیقت توجّه دارد که اصطلاحات«اُمّی» و «اُمّیّون» در قرآن همواره در نقطه مقابل «اهل الکتاب»، یعنی«کسانی که کتاب مقدّس دارند»، که آن را بلدند یا در آن خبره و استادند، واقع شده اند(موسوی مقدم, 1386ش: ش54، 183-184).

لوئیس

همچنین «برنارد لوئیس»(2) - خاورشناس و تاریخ نویس انگلیسی تبار، متولد سال 1916م - می گوید: «محمد (ص) [پیش از بعثت]، کتاب مقدس [مسیحیان] را نخوانده بود.»(مروه، 1424ق: 44 و 80).

در جواب «نولدکه» باید گفت که «اُمّی» - به عنوان صفت پیامبر اکرم(ص) در قرآن - به معنای «درس ناخوانده» است نه به معنای «کسی که با کتاب های ادیان پیش از خود آشنایی نداشته و آنها را نخوانده» که مانند دیدگاه سید عبد اللطیف هندی است و قابل پذیرش نیست. با این وجود، بر اعتقاد او درباره اینکه پیامبر اکرم (ص) کتب ادیان پیشین را نخوانده، باید صحّه نهاد. همان طورکه می بینیم، لوئیس نیز، معتقد است که حضرت رسول اکرم(ص) - پیش از بعثت - کتاب انجیل را نخوانده است. این نظر، صحیح است، زیرا طبق آیه (48) از سوره عنکبوت، پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - هیچ چیزی نخوانده و ننوشته است.

فرد بی سواد

اشاره

برخی از خاورشناسان بر این نظرند؛ به عنوان نمونه:

1- . Sebastian Gunther

2- . برنارد لوئیس(Bernard Lewis) در دانشگاه لندن تحصیل کرده و از مدرسه مطالعات شرقی در آن دانشگاه لیسانس و سپس در رشته تاریخ اسلام دکترا گرفته است. از 1938م در همان دانشکده و از 1974 تا 1986 در همان رشته در دانشگاه پرینستن در آمریکا تدریس می کرد و اکنون استاد ممتاز مطالعات خاور نزدیک در پرینستن است. آثارش: «زبان سیاسی اسلام»، «اسلام و غرب»، «عرب ها در تاریخ»، «تعارض فرهنگ ها» و... (فولادوند، 1384ش: ش42، 45)

ویرژیل گیورگیو

«کنستانتین ویرژیل گیورگیو»(1) – خاورشناس رومانیایی، کشته به سال 1992م – در کتاب «محمد(ص)، پیغمبری که از نو باید شناخت»(2) بیان می دارد که پیغمبرانی که قبل از محمد(ص) کتاب آسمانی آوردند، «اُمّی»، یعنی، بی سواد نبودند، لذا کتاب آسمانی یک مرتبه بر آنها نازل شد، ولی حضرت محمد (ص) «اُمّی» بود و به همین جهت، آیات قرآن به تدریج بر وی نازل می گردید که بتواند تمام آنها را به خاطر بسپارد (ویرژیل گیورگیو(3)، 1376ش: 68). او همچنین تاکید می کند که علّت اینکه قرآن به تدریج نازل شد – به طوری که در سوره (25) قرآن به اسم «فرقان»، آیه (32)، ذکر گردیده – این است که حضرت محمد(ص) بتواند آیات قرآن را حفظ کند و آن را به خاطر بسپارد و دیگر اینکه آیات قرآن، به اقتضای زمان، حوادث و لزوم وضع قوانین جدید نازل می گردید(ویرژیل گیورگیو، 1376ش: 68).

آرمسترانگ

همچنین خانم «کارن آرمسترانگ»(4) – خاورشناس انگلیسی، متولد سال1944م – در کتابش با عنوان «زندگی نامه پیامبر اسلام محمد (ص)» بیان می دارد که قرآن، محمد

1- . کنستانتین ویرژیل گیورگیو (Constantin Virgil Gheorghiu) نویسنده رومانیایی در سال 1916م متولد گردید. تحصیلاتش را در رشته فلسفه در بخارست انجام داد و سپس در هایدلبرگ آلمان تحصیلاتش را در زمینه علوم الهی تعقیب نمود. این کشیش هوادار صهیونیسم سرانجام در سال 1992 میلادی در خیابان های بخارست همراه با همسرش کشته شد.این نویسنده که در آثارش به اشاعه مظلومیت قوم یهود پرداخته، آثاری مانند «محمد(ص) پیامبری که از نو باید شناخت»، «خانه پترو داوا»، «دومین شانس» و «ساعت بیست و پنج» را در پرونده خود دارد(در این باره نک: ویرژیل گیورگیو، 1376ش: مقدمه).

2- . La Vie de Mahomet

3- . Virgil Gheorghiu

4- . خانم کارن آرمسترانگ (Karen Armstrong) متولد 14 نوامبر 1944 م، نویسنده و پژوهشگر انگلیسی است که تا کنون دوازده کتاب درباره دین شناسی تطبیقی تألیف کرده است. او سپس به نوشتن کتاب هایی در زمینه اندیشه دینی روی آورد در حالی کهجهان نگری او بر آمده از بینش دینی مسیحی و خرد باوری غربی است. مهمترین کتاب او در زمینه دین اسلام کتاب « زندگی نامه پیامبر اسلام محمد (ص)» است (در این باره نک: آرمسترانگ ، 1383ش، مقدمه).

(صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) را «اُمّی»، یعنی، «بی سواد» می خواند، ولی هدف قرآن از تکیه بر «اُمّی» بودن پیامبر، إلقاء وحی بودن پیام إلهی است(آرمسترانگ(1)،

1383ش: 113).

گوستاو لوبون

«گوستاو لوبون»(2) - خاورشناس فرانسوی، درگذشته به سال 1931م - در کتاب «تمدّن اسلام و عرب» بیان می دارد که این طور معروف است که پیغمبر(ص) «اُمّی» بوده است و آن، مقرون به قیاس هم هست، زیرا اگر او اهل علم بود شاید ارتباط مطالب و جملات قرآن بهتر می شد، به علاوه این هم قرین قیاس است که اگر پیغمبر(ص) شخصی «اُمّی» نبود، نمی توانست مذهب جدیدی شایع و منتشر سازد، برای اینکه شخص «اُمّی» به احتیاجات اشخاص جاهل بیشتر آشناست و بهتر می تواند آنها را به راه راست بیاورد. به هر حال، پیغمبر(ص) «اُمّی» باشد یا «غیر اُمّی»، جای هیچ تردید نیست که او آخرین درجه عقل و فراست و هوش را دارا بود (لوبون(3)، 1378ش: 119-120).

بی شک این اعتقاد گیورگیو که چون آیات قرآن به اقتضای زمان، حوادث و لزوم وضع قوانین جدید نازل می شده، پس ناگزیر، به صورت تدریجی نازل شده، ادّعایی درست است، ولی «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) - با معنایی که او از آن اراده کرده - نمی تواند دلیل دیگری برای نزول آیات قرآن به صورت تدریجی باشد، زیرا خودِ قرآن دلیل تدریجی بودن نزولش را در آیه (106) از سوره اسراء بیان فرموده است: (وَ قُرْآناً فَرَقْناهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَی النّاسِ عَلی مُکْثٍ وَ نَزَّلْناهُ تَنْزیلاً)؛ «و قرآنی که آیاتش را از هم جدا کردیم تا آن را با

1- . Armstrong

2- . گوستاو لوبون (Gostave Le Bon) از جمله خاورپژوهان فرانسوی است که به سال 1841 میلادی چشم به جهان گشود و در سال 1931 از دنیا رفت . وی مطالعات گسترده ای درباره اسلام و تمدن مسلمانان به انجام رسانده است . در آثار وی تعصبات یک جانبه و منفی نسبت به اسلام و مسلمانان کمتر به چشم می خورد. آثارش: «راز دگرگونی ملت ها»، «ماهیت اجتماع » و «آرا و باورها»، «ماهیت انقلاب ها و انقلاب فرانسه »، «ماهیت سوسیالیسم»، «تمدن هند»، «تمدن مصر» و «تمدن عربی در اندلس » و «تمدن اسلام و عرب» (در این باره نک: غربال، 1965م: مدخل «گوستاو لوبون»)

3- . Le Bon

درنگ بر مردم بخوانی و آن را به تدریـج نازل کردیم.» پس همان طور که می بینید، حکمت تدریجی بودن نزول قرآن، با درنگ خواندن آن بر مردم است؛ آیت اللّه معرفت در این بـاره می نویسـد: «حکمت تـدریجی بودن نزول قرآن این است که پیغمـبر اکرم(ص) و مسـلمانان احساس کننـد همواره مورد عنایت خاص پروردگار قرار دارنـد و پیوسـته رابطه آنان با حق تعالی برقرار است و دل گرمی آنان تـداوم داشـته باشد.»(معرفت، 1379ش: 31) باز، قرآن در جایی دیگر حکمت نزول تـدریجی خود را این گونه بیان می دارد: (کَذَلِکَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ وَ رَتَّلْنَاهُ تَرْتِیلاً)(1)؛«این به خاطر آن است که قلب تو را به وسـیله آن، اسـتوار گردانیم و به همین دلیل آن را به تدریـج بر تو خوانده ایم.» این نشان می دهد که آرامش یافتن وجود پیامبر اکرم(ص) و اسـتوار شدن قلب ایشان، هدف دیگر نزول تدریجی بوده است؛ این آیه دوّم همان آیه ای است که « ویرژیل گیورگیو» با اسـتناد بر آن سعی داشته تا دلیل نزول تدریجی قرآن را به دست دهد، ولی عبارت «لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ» (برای اینکه با این کار، قلب تو را اسـتوار گردانیم)، به هیچ روی تفسیر وی را بر نمی تابد، زیرا او معتقد است پیامبر اکرم(ص) «اُمّی» است و سواد خواندن و نوشتن ندارد و از این روست که آیات قرآن به صورت تدریجی بر ایشان فروفرستاده شده است. از سوی دیگر، معنای واژه «اُمّی» چیزی فرای «درس ناخوانده» نیست و گیورگیو، آرمسترانگ و گوسـتاو لوبون – به اشتباه – معنای «بی سواد» را برای «اُمّی» برگزیده اند که معنای درستی برای این واژه نیست زیرا بیسوادی یعنی، عدم علم، که در مورد پیامبر اکرم(ص) قابل اثبات نیست و نمی توان قاطعانه گفت که ایشان هیچ دانش و اطلاعاتی نداشـته است. همچنین «گوستاو لوبون» اشتباه فاحشی مرتکب شده و ساحت مقدّس قرآن کریم را – از طریق اعتقاد به تناقض در ارتباط و نظم حاکم بر آیات قرآن – خـدشه دار نموده است. در جواب به او بایـد گفت که هیـچ یک از آیات قرآن – العیاذ باللّه – سخن پیامبر اکرم(ص) نیست، بلکه سخن و لفظ خداوند است و از این رو، چه پیامبر اکرم بی سواد باشد و چه نباشد، ربطی به وجود تناقض و ارتباط های ضـعیف میان آیات قرآن نـدارد، زیرا ایشان، تنها در مقام ابلاغ کلام و پیام الهی بوده و به اختیار خود ، هیچ کلمه و یا حرفی را بر آن نیفزوده یا از آن نکاسته است؛ پس قیاس مزبور

1- . فرقان/32.

نابجاست. قیاس دوّم او نیز اشتباه است و هیچ ربطی میان بی سواد بودن و مذهب جدید آوردن نیست، زیرا – به عکس – شخص باسواد، از تمام نیازمندی های ریز و درشت اقشار گوناگون جامعه و نه تنها قشر بی سواد، آگاه است و این شخص، بیشتر درخورِ مقام نبوّت است. شایان ذکر است که در سخنان این خاورشناس، تناقض فاحشی دیده می شود، زیرا در ابتدای کلامش، پیامبر اکرم (ص) را اهل علم نمی داند و سپس در انتهای کلام خود ، پیامبر اکرم (ص) را از آخرین درجه عقل، زیرکی و هوش برخوردار می داند؛ سؤال ما از او این است که چطور ممکن است فردی که در آخرین مرتبه عقل، هوش و درک قرار دارد اهل علم نباشد؟!

فرد ناتوان بر خواندن و نوشتن(درس ناخوانده)

اشاره

برخی از خاورشناسان بر این نظرند؛ به عنوان نمونه:

مونتیه

«ادوارد مونتیه»(1)

– خاورشناس فرانسوی، درگذشته به سال 1927م ـ معتقد است که واژه «اُمّی» – به عنوان یکی از صفات پیامبر اکرم(ص) – به معنای «پیامبرِ ناتوان بر خواندن و نوشتن» است.(بلاشر، 1376ش:21، به نقل از مونتیه(2)).

آماری

«میشل آماری»(3)– خاورشناس ایتالیایی، درگذشته به سال1889م– معتقد است که واژه «اُمّی» به معنای «فردِ ناتوان بر خواندن و نوشتن» است.(بلاشر، 1376ش:21، به نقل از آماری)

1– . ادوارد مونتیه(Edward Montet) در سال 1856میلادی در شهر لیون فرانسه متولد شد و تا سال 1874 میلادی در آنجا به فراگیری علم مشغول بود. مدرک دکترا در زمینه الهیات پروتستانی را از دانشگاه «ژنو» به دست آورد. در سال 1885 میلادی به عنوان استاد دانشگاه «ژنو» تعیین شد. ریاست آن دانشگاه طی سالهای 1910 میلادی تا 1912میلادی به او محول شد. آثارش: «مبادی نحو عربی»، «گردش در مراکش»، «حال و آینده اسلام»، «مطالعات شرقی و دینی»، «اسلام»، «ترجمه قرآن» به زبان فرانسوی، و... . او در سال 1927 میلادی از دنیا رفت.(عقیقی،1980م : ج1، 218–219)

2– . Montet

3– . میشل بندتّوگیتانو آماری (Michele Benedetto Gaetano Amari) در 7 ژوئیه سال 1806 در پالرمو (ایتالیا) به دنیا آمد. دروس ابتدایی را نزد معلمان خصوصی فراگرفت. در دانشگاه، دروس جبر و علم معانی بیان و زبان لاتینی و ایتالیایی و سپس فیزیک و حقوق و

اقتصاد سیاسی را آموخت. در 1842 به علت نگارش کتابی مجبور به ترک ایتالیا شد و به فرانسه رفت. با شرق شناسان آلمانی مانند نولدکه و اسپرینگر در نگارش تاریخ قرآن همکاری داشته است. وی در 16 ژوئیه سال 1889 در فلورانس درگذشت. «کتاب شناسی کهن قرآن» از مهم ترین آثار اوست.(رضایی هفتادر، 1389ش: شماره 8 ، 90)

کازیمرسکی

دیدگاه «آلبرت دی بیبرشتاین کازیمرسکی»(1) - خاورشناس لهستانی، درگذشته به سال 1887م - نیز درباره معنای واژه «اُمّی»، همان دیدگاه «ادوارد مونتیه» و «میشل آماری» است.(بلاشر، 1376ش:21، به نقل از کازیمرسکی)

هنری دی کاستری

«کُنت هنری دی کاستری»(2) - خاورشناس فرانسوی قرن نوزدهم میلادی - معتقد است: «همانا محمد(ص) نمی خواند و نمی نوشت، بلکه «اُمّی» بود.»(هنری دی کاستری(3)، 2005: 50)

مونتیه، آماری و کازیمرسکی معتقدند که «اُمّی» به معنای «فردِ ناتوان بر خواندن و نوشتن» است، این نظر - به قطع - درست است، زیرا واژه «اُمّی» به معنای «درس

1- . آلبرت دی بیبرشتاین کازیمرسکی (Albert de Biberstein Kazimirski) در کشور لهستان به سال 1808 م در شهری به نام کاسچو متولد شد. تحصیلات شرق شناسی خود را در پاریس انجام داد. در 1845 م فرهنگی از عربی و فرانسه تالیف و منتشرکرد. ترجمه قرآن وی یکی از بهترین ترجمه های قرآن به زبان فصیح فرانسوی است. در مقدمه چاپ دوم فصلی را به تاریخ اعراب و اسلام و سیره پیامبر اختصاص داده است. ترجمه وی ابتدا تحت نظر شخصی به نام پوتیه در ردیف کتاب های مقدس مشرق چاپ و منتشر گردید (در این باره نک: سرکیس، 1410ق: ج2: 1539؛ زرکلی، 1980م: ج2، 80).

2- . کُنت هنری دی کاستری(Count Henri de Castri) پیشرو و رهبر سپاه فرانسویان بوده است. در سال 1850 میلادی متولد شده و در سال 1927 میلادی از دنیا رفته است. مدتی را در شمال آفریقا سپری کرده است. کتبش عبارتند از : «منابع منتشر نشده درباره تاریخ مراکش»(1950م)، «بزرگان سعدیه» (1921م)، و «سفر یک هلندی به مراکش»(1926م) و ... که مهمترینش «اسلام، اندیشه ها و فرصت ها» است. (نک: عقیقی، 1980م: ج1، 210)

3- . Henri de Castri

ناخوانـده» یا همان فرد ناتوان بر خوانـدن و نوشـتن است. هنری دی کاستری نیز معنای «اُمّی» را درست فهمیـده، زیرا، همان طور که گفته شد، «اُمّی» به معنای «درس ناخوانده» یا به عبارت دیگر«فرد ناتوان بر خواندن و نوشتن» است.

فرد غیر مرتبط به یهود

بعضـی از محققان غربی بر این باورنـد که هـدف از «اُمّی» نامیدن او، نه بی سواد بودن خود اوست، بلکه او را پیامبر افرادی معرفی می کند که دارای کتاب نیسـتند؛ بـدین ترتیب، لغت «اُمّی» به معنای «غیر یهودی» ترجمه می شود.(آرمسترانگ(1)، 1383ش: 113). به عنوان نمونه « همیلتون الکساندر روسکین گیب»(2)- خاورشناس اسکاتلندی، درگذشته به سال 1975م - درباره توصیف پیامبر اسلام (ص) به «اُمّی» معتقد است که «اُمّی» یعنی، پیغمبر غیر مرتبط به یهود، که بعدها [این واژه] به وسیله عامه مسلمین، به پیغمبری که سواد خواندن و نوشتن نداشته، تفسیر شده است.(گیب(3)، بی تا: 79) دیدگاه این دست از خاورشـناسان در مورد معنای واژه «اُمّی» صحیح به نظر نمی رسـد، زیرا خود لفـظ «اُمّی» در زبان یهودیان و حتی مسـیحیان به همان معنای «درس ناخوانـده» بوده که مصـداقش غیر یهودیان و یا غیر مسـیحیان است. گیب اشـاره می کنـد که مسـلمانان، در دوره هـای پس از نزول قرآن، به اشـتباه، واژه «اُمّی» را به معنـای پیغمبر ناتوان بر خوانـدن و نوشـتن گرفته انـد، در صورتی که اتفاقا برعکس، معنای درستی را برای آن انتخاب کرده انـد زیرا همان معنای مد نظر یهودیان و مسیحیان است.

1- Armstrong .

2- . هامیلتون الکسانـدر روسـکین گیب (Hamilton A. R. Gibb) در سـال 1895 میلادی در شـهر اسـکندریّه متولد شد. در سال 1912 میلادی به دانشـگاه ادینبرا وارد شد. در سال 1922م در زبان عربی از دانشـکده مطالعات شـرقی در دانشگاه لندن، فارغ التحصیل شـد. در سال 1930 پس از مرگ آرنولـد، به جانشـینی آرنولـد برای ویراسـتاری «دائره المعارف اسـلام» انتخاب گردید. هامیلتون گیب به اسـتادی دانشـگاه های لندن و آکسفورد و هاروارد و منچستر در رشته زبان و ادبیات عرب نایل آمد. در سال 1975 پس از 80 سال عمر، در انگلسـتان از دنیا رفت. آثارش:«اسـلام، بررسی تاریخی»، درآمدی بر ادبیات عرب و...(حسینی طباطبایی، 1375ش: 134-136، با تصرف).

3- Gibb .

توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن

اشاره

در این جا می خواهیم اقوال خاورشناسان را درباره بحث توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن نقل کرده و مورد بررسی قرار می دهیم:

توانا بر خواندن و نوشتن

اشاره

برخی از خاورشناسان بر این نظرند؛ به عنوان نمونه:

اسپرینگر

اسپرینگر طبق نقل «دائره المعارف اسلام»، معتقد است که پیامبر اکرم(ص) خواندن و نوشتن می دانست و حتی کتاب هایی به نام «اساطیر الأولین و صحف ابراهیم» را درباره عقاید و ادیان و داستان های گذشتگان خوانده بود.(گیب(1)،1974م: ج4، 1016 ، به نقل از اسپرینگر) (2).

ویل

همچنین «گوستاو ویل»(3)

خاورشناس آلمانی، درگذشته به سال 1889م- که در زمینه توانایی پیامبر اکرم (ص) بر خواندن و نوشتن پژوهشی انجام داده معتقد است که با نظر به آیه (وَ ما کُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لاتَخُطُّهُ بِیمینِکَ...)(4)، حضرت محمد (ص)

1- . Gibb

2- . Sprenger

3- . گوستاو ویل(Gustav Weil) خاورشناس آلمانی یهودی است. در 24 آوریل سال 1808م در زولسبورگ در جنوب آلمان متولد شد. برای مطالعه الهیات وارد دانشگاه هایدلبرگ شد اما طولی نکشید که آن را رها کرد و به مطالعات تاریخی و دانش فیلولوژی(زبانشناسی تاریخی) پرداخت. در اوقات فراغتش مطالعه زبان عربی، فارسی و ترکی را دنبال می نمود. در سال 1845 م به عنوان استادیار زبانهای←
→شرقی در دانشگاه هایدلبرگ تعیین شد. در سال 1889م در فرایبورگ درگذشت. آثارش: ادبیات شعری عرب، زندگانی و دین حضرت

محمد(ص)، ترجمه سیره ابن هشام، مختصر تاریخ ملل اسلامی و...(بدوی، 1993م: 390، با تصرف).

4- . عنکبوت/48.

با خواندن و نوشتن آشنا بوده، ولی هرگز کتاب های یهودیان و مسیحیان را - که پیش از بعثت او وجود داشته اند - نخوانده است.» (بلاشر، 1376ش: 18 به نقل از ویل) (1).

بلاشر

او در کتابش با عنوان «در آستانه قرآن» سؤالی را در مورد اینکه آیا حضرت محمد (ص) با خواندن و نوشتن آشنا بوده یا بوده یا نه، مطرح می کند و سپس بیان می دارد که این سؤال، در رابطه با موضوع بحث او، پرسشی مهم و جدی است که [تاکنون] پاسخ های متفاوتی به آن داده شده است؛ در ادامه می گوید که امروزه، نظر و دیدگاه ثابت در میان مسلمانان آن است که محمد(ص) هرگز چنین آشنایی ای [با این دو امر] نداشته است؛ او سپس تأکید می ورزد که این دیدگاه، بر خبری قدیمی تکیه دارد که در علم تفسیر رواج یافته است و این نظر، اشتقاق واژه «اُمّی» - به ویژه در مورد تعبیر «النَّبی الأُمِّی»(2)- را به معنای فردی که بر خواندن و نوشتن ناتوان است برمی گرداند. (بلاشر(3)، 1376ش: 20). سپس با استناد به قضیه صلح حدیبیه(4) و حدیث قلم و دوات(5) تلاش می کند تا برای پیامبر اکرم (ص) - پیش از بعثت - توانایی بر خواندن و نوشتن را ثابت کند؛ ولی باید گفت که او در این تلاش خود ناموفق بوده، زیرا استناد به این دو روایت برای اثبات توانایی پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت، کارساز نیست(6) و از سویی طبق نصّ صریح روایت هفتم از قسم سوم در بخش منابع حدیثی، که از امام رضا(ع) نقل شده، رسول خدا(ص) پیش از بعثت، بر خواندن و نوشتن توانا نبوده و نزد کسی نرفته تا این دو را فرا گیرد.

1- . Weil

2- . اعراف/158.

3- . Blachè re

4- . نک: صفحه 90 از این کتاب

5- . نک: صفحه 91 از این کتاب

6- . نک: صفحات 99-101 از این کتاب

وات

«ویلیام مونتگمری وات»(1) – خاورشناس و اسلام پژوه اسکاتلندی، درگذشته به سال 2006م – معتقد است که با وجود اینکه اسلامِ اصولی، بیان می کند که محمد(ص) خواندن و نوشتن نمی دانسته، ولی دانشمندان جدید غرب، در این مسئله تردید دارند...؛ فرضْ این است که تاجری فعّال مثل محمد(ص)، [پیوسته] بهره اش از فنونی مثل خواندن و نوشتن افزایش می یافته است. (شایب، 1422ق: 390)

چنانکه می بینیم، «اسپرینگر» معتقد است که پیامبر اکرم(ص) – پیش از بعثت – بر خواندن و نوشتن توانا بوده است، ولی این قابل پذیرش نیست، زیرا پیامبر اکرم(ص)، طبق روایت هفتم از قسم سوم در بخش منابع حدیثی – به نقل از امام رضا(ع) –، پیش از بعثت خود، بر خواندن و نوشتن توانا نبوده است؛ از سوی دیگر باید گفت که این خاورشناس دچار اشتباه بس بزرگی شده، زیرا تصوّر کرده عبارت «أساطیر الأولین» در آیه(5) از سوره فرقان نام کتابی است؛ مرحوم «رامیار» در این باره می نویسد: «صرف نظر از آنکه قرآن ذکر می کند که قریش از روی استهزاء، گفتار پیامبر خدا را افسانه های گذشتگان می خواندند، اگر هم کتبی بدین نام ها وجود داشت، معاندینِ کوشای پیغمبر(ص) باز می گفتند؛ هیچ معقول نیست که پیغمبر(ص) آنچه [را که] در کتب دیگر بوده به خود نسبت دهد و بعد نام آن کتب را هم ذکر نماید.» (رامیار،1380ش، 507). «اسپرینگر» معتقد است که پیامبر اکرم(ص) عقاید و داستان های امت ها و ادیان پیش از خود را خوانده است؛ ولی این – به قطع – نادرست است، زیرا آیه (48) از سوره عنکبوت به روشنی نشان می دهد که پیامبر اکرم(ص) پیش از نزول قرآن، چیزی نخوانده و ننوشته است.

1- . ویلیام مونتگمری وات (William Montgomery Watt) از خاورشناسان معاصر است. وی در سال 1909 م در اسکاتلند متولد شد و تحصیلات خود را تا دوره دکترای فلسفه پی گرفت. در سال 1947 به سمت «رئیس بخش مطالعات عربی و اسلامی» در دانشگاه ادنبورگ برگزیده شد و سال ها این سمت را حفظ کرد و در اوایل دهه 1980 به بازنشستگی نایل آمد. آثارش: محمد در مکه؛ محمد در مدینه؛ «محمد، پیامبر و سیاستمدار»؛ فلسفه و کلام اسلامی؛ تأثیر اسلام بر اروپا در قرون وسطی؛اسلام و همبستگی جامعه؛ گذشته شکوهمند اسلام و...(حسینی طباطبایی, 1375ش: 148-149 با تصرف).

استدلال «ویل» در مورد توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن - پیش از بعثت - به این صورت است که منظور از «کتاب» در این آیه «کتاب آسمانی» است و معنای آیه مزبور این است که پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - هیچ کتاب آسمانی ای را نخوانده و از روی آنها ننوشته است نه کتب و نوشته های دیگر را؛ پس نمی توان از این آیه استنباط کرد که رسول خدا(ص) - پیش از بعثت - بر خواندن و نوشتن ناتوان بوده است. جوابی که باید به او داد این است که پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - نه تنها کتب آسمانی، بلکه هیچ نوشته ای را نخوانده و نیز آن را رونویسی نکرده است. واژه «کتاب» فقط به معنای «کتاب» نیست، بلکه در موارد دیگری، قرآن کریم، واژه «کتاب» را به کار برده، ولی معنای «مکتوب» را از آن اراده نموده است، مانند: (فَأَمَّا مَنْ أُوتِیَ کِتابَهُ بِیَمِینِهِ فَیَقُولُ هَاؤُمُ اقْرَؤُا کِتابِیَهْ)(1)؛«پس هر کسی که نامه

[عملش] به دست راستش داده شود می گوید: بیایید نامه [عمل] مرا بخوانید!.» و دیگر آیات از این دست (اسراء/71؛ نمل/29؛ نور/33؛ انعام/59 و دیگر آیات). پس واژه «کتاب» در آیه (48) سوره عنکبوت، تنها در «کتابِ» مصطلح، منحصر نیست، بلکه شامل هر نوع مطلب «مکتوب» - چه «کتاب» و چه «نوشته» - می گردد. بنابراین از آیه مزبور نمی توان دریافت کرد که رسول خدا(ص) فقط کتب پیشینیان را نخوانده و آنها را رونویسی نکرده، بلکه ایشان هیچ نوشته ای را نخوانده و آن را با دست مبارکش رونویسی نکرده است؛ پس احتمال خواندن و نوشتن - پس از بعثت - و به پیرو آن، ثابت شدن توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن، منتفی است و در پیش - همان طور که دیدیم - ثابت گشت که رسول خدا(ص) - پیش از بعثت - بر خواندن و نوشتن، توانمند نبوده است.

چنان که دیدیم، وات معتقد است که پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - بر خواندن و نوشتن توانا بوده است؛ در جواب به این خاورشناس باید گفت که پیامبر اکرم(ص)، به هیچ روی - پیش از بعثت - بر این دو امر توانا نبوده و خلاف این اعتقاد، ثابت گردید؛ از سوی دیگر، هیچ ربطی میان تاجر بودن و توانایی بر خواندن و نوشتن نیست، زیرا گاه، شخصی تاجر، تمام اعمال تجاری و حساب و کتاب های خود را به دست عده ای می دهد تا آنان این

1- . حاقّه/19.

کار را برای او انجام دهند، زیرا خودش بر خواندن و نوشتن توانا نیست؛ بنابراین در مورد پیامبر اکرم(ص) نیز این مسئله قابل تصور است که حساب و کتاب های او را افرادی دیگر انجام می داده اند و تنها تفاوتی که او با دیگر تاجران داشته، ناتوانی بر خواندن و نوشتن بوده است.

ناتوان بر خواندن و نوشتن

اشاره

برخی از خاورشناسان بر این نظرند؛ به عنوان نمونه:

دورانت

«ویل دورانت»(1) - خاورشناس، مورخ و فیلسوف آمریکایی، درگذشته به سال1981م - در کتاب «تاریخ تمدن» معتقد است که ظاهرا هیچ کس به این نمی اندیشید که به حضرت محمد(ص) نوشتن و خواندن بیاموزد؛ در آن زمان، هنر نگارش و خواندن، به نظر عرب ها اهمیتی نداشت، از این رو در قبیله قریش بیش از هفده نفر خواندن و نوشتن نمی دانستند؛ معلوم نیست که حضرت محمد (ص) - به شخصه - چیزی نگاشته باشد؛ او پس از نبوّت، کاتبی ویژه داشت؛ با این وجود، معروف ترین و مشهورترین کتاب عربی بر زبان او جاری گشت و او نکات ظریفِ امور [گوناگون] را بهتر از مردم تعلیم داده شده، می دانست.(2) (دورانت(3)، 1950م: ج4، 569)

1- . ویلیام جیمز دورانت(5) (William James Durant نوامبر 1885م - 7 نوامبر 1981م)، خاورشناس، فلسفه دان، تاریخ نگار و نویسنده آمریکایی است. در زمان استادی دانشگاه کالیفرنیا کتاب «تاریخ فلسفه» اش را نوشت که فیلسوفان و منتقدان دانشگاه او و کتابش را تحسین کردند. بعد از آن بود که دورانت تصمیم به نوشتن «تاریخ تمدن جهان» گرفت.او برای نوشتن هر فصل از کتاب به گوشه ای از دنیا سفر می کرد؛ از مصر و ایران تا سیبری و ژاپن. بعد چاپ جلد اول، سفرهای دور دنیایش شروع شد که 50 سال ادامه یافت. در نهایت در 1975 میلادی نوشتن تمامی 30 جلدکتابش و همچنین سفرهایش نیز به اتمام رسید. آثارش: تاریخ تمدن، تاریخ فلسفه، لذات فلسفه و... ..(نک: دورانت، 1377ش)

2- [2] . اصل کلام: "but no one seems to have bothered to teach him how to read or write; this feeble accomplishment was held in low repute by the Arabs of the time; only seventeen men of the Quraish tribe condescended to it. Mohammed was never known to write anything himself; he used an amanuensis. His apparent illiteracy did not prevent him from composing the most famous and eloquent book in the Arabic tongue, and from acquiring such understanding of the management of men as seldom comes to highly educated persons."

3- . Durant

کارلایل

«توماس کارلایل»(1)

- مورّخ، فیلسوف و خاورشناس اسکاتلندی درگذشته به سال 1881م - در کتاب «قهرمانان» معتقد است که چیز دیگری را که نباید فراموش کنیم این است که پیامبر اکرم (ص) هرگز درس هایی را نزد استادی فرا نگرفته است؛ در آن زمان، صنعت خط و نگارش، تازه در میان مردم عرب پیدا شده بود و من معتقدم حقیقت این است که حضرت محمد(ص) با نگارش و خواندن آشنا نبود و هر آنچه فرا گرفته بود، زندگی در صحراء و تحمل شرایط زیست در آنجا بود.(2)

(کارلایل(3)،1840م:

(62-63

ویرژیل گیورگیو

او در این باره می نویسد که حضرت محمد(ص) سواد نداشت و نزد هیچ آموزگاری درس نخوانده بود.(ویرژیل گیورگیو، 1376ش: 45)

ص: 170

1- . توماس کارلایل(Thomas Carlyle) در سوم دسامبر 1795 میلادی در روستای «اکلفیشن» در منطقه «دومفریز و گالووی» اسکاتلند به دنیا آمد. وی در نگارش آثار خویش از زبانی فاخر و در عین حال ساده و عامه فهم بهره می جست. وی به انجام یک سلسله مطالعات فلسفی مبادرت ورزیدو در رهیافتها و رویکردهای مختلف فلسفی و گرایشات متعدد اخلاقی غور و تفحص نمود. در اندیشه های← → فلسفی از نقطه نظرات فلاسفه آلمانی تأسی می جست. آثارش: تاریخ انقلاب کبیر فرانسه، قهرمانان و... . در پنجم فوریه 1881 میلادی چشم از جهان فرو بست (در این باره نک: علویان، 1390ش).

2- . اصل کلام: "One other circumstance we must not forget: that he had no school learning; of the thing we call school learning none at all. The art of writing was but just introduced into Arabia; it seems to be the true opinion that Mahomet never could write! Life in the Desert, with its experiences, was all his education."

3- . Carlyle

آرمسترانگ

او معتقـد است که بعضـی از محققـان غربی بر این باورنـد که محمـد(ص) چون تاجر بوده، حتماً خوانـدن و نوشـتن را می دانسـته اسـت (آرمسترانگ(1)، 1383ش: 113). سـپس در ادامه، در رد این پنـدار، نظرش را این گونه مورد تاکیـد قرار می دهـد که هیچ سـند تاریخی دقیقی از اینکه محمد(ص) می توانسته بنویسد و بخواند وجود ندارد. (آرمسترانگ، 1383ش: 114)

هنری دی کاستری

چنانکه در پیش آمـد،«کُنت هنری دی کاستری» معتقد است: «همانا محمد(ص) نمی خواند و نمی نوشت، بلکه «اُمّی» بود.»(هنری دی کاستری(2)، 2005: 50).

جان دیون پورت

«جان دیون پورت»(3) – خاورشناس انگلیسی، در گذشته به سال 1877م – در کتاب «عذر تقصیر به پیشگاه محمد (ص) و قرآن» معتقد است که در مورد تحصیل و فراگیری [دانش]، آن گونه که در جهان رواج دارد، همگان معتقدند که حضرت محمد (ص) تحصیل ننموده و چیزی نیاموخته، مگر آنچه در میان قبیله اش رواج داشته است(4). (دیون پورت(5)،1869م: 12)

1- . Armstrong

2- . Henri de Castri

3- . جان دیون پورت(John Davenport) مورخ ، خاورشناس و اسلام شناس انگلیسی در سال 1789 میلادی در انگلستان متولد شد. هرچند اطلاعات زیادی درباره او در دست نیست ولی می توان گفت که مهمترین کتاب او «عذر تقصیر به پیشگاه محمد و قرآن» است. او در سال 1877 میلادی از دنیا رفت.

4- . اصـل کلام: "As to acquired learning, in the common acceptation of the word, it is confessed that Mohammed had none at all, having had no other education than what was customary in his tribe."

5- . Davenport

همان طورکه می بینیم، «ویل دورانت» درباره مسئله «نوشتن» پیامبر اکرم(ص) این گونه نظر می دهد که پیامبر اکرم(ص) چیزی ننوشته است؛ این دیدگاه، چه در حوزه پیش از بعثت و چه پس از آن، قابل تأیید است. از سوی دیگر، او حضرت محمد(ص) را باسوادترین و داناترین فرد به امور گوناگون می داند؛ این نظر نیز – به قطع – از صحت و درستی برخوردار است و هیچ شک و تردیدی در آن نیست. «ویل دورانت» در ابتدای سخن خود می گوید که هنر نگارش و خواندن، به نظر عرب ها اهمیتی نداشت و در میان قریش بیش از هفده نفر قادر بر خواندن و نوشتن نبودند؛ ولی باید گفت که هرگز این طور نیست، زیرا عرب ها به مسئله خواندن و نوشتن اهمیت می داده اند و تعداد افرادی که از توانایی خواندن و نوشتن بهره مند بوده اند، بیش از این تعدادِ اندک بوده است(علی، 1413ق: ج8، 107-108 و 141-143)؛ از طرف دیگر، توجه به فراز اوّل کلامش نشان می دهد که او معتقد به عدم توانایی پیامبر اکرم(ص) – پیش از بعثت – بر نوشتن و خواندن است، و این نظر، صحیح است. باید با «توماس کارلایل» در این باره هم نظر بود که پیامبر اکرم(ص) هرگز نزد کسی شاگردی نکرده است، و از طرف دیگر باید اعتقاد او در مورد عدم توانایی پیامبر اکرم (ص) – پیش از بعثت – بر خواندن و نوشتن را درست انگاشت و بر آن مُهر تأیید زد. به اعتقاد گیورگیو، پیامبر اکرم(ص) – پیش از بعثت – بی سواد بوده و بر خواندن و نوشتن توانایی نداشته است. دیدگاه عدم توانایی پیامبر اکرم (ص)– به قطع – درست است. همچنین این بیان او که پیامبر اکرم(ص) نزد هیچ آموزگاری درس نخوانده، حرفی درست است. آرمسترانگ، معتقد است که آنان که می گویند پیامبر اکرم(ص) قادر بر خواندن و نوشتن بوده، اشتباه فکر می کنند، زیرا هیچ سند تاریخی ای برای این مسئله وجود ندارد؛ حرف این مستشرق، درخصوص دوران پیش از بعثت حضرت رسول اکرم(ص)، درست است، ولی در مورد دوران پس از بعثت، صحیح نیست، زیرا ثابت گردید که پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت، بر خواندن و نوشتن توانمند بوده است و برای خواندن ایشان نیز شاهد و مدرک روایی وجود دارد. هنری دی کاستری در مورد اینکه پیامبر اکرم(ص) می خوانده و می نوشته، نظر دقیقی ارائه نکرده است، زیرا طبق دیدگاه وی، پیامبر اکرم(ص) در تمام عمرش، بر خواندن و نوشتن ناتوان بوده است، درحالی که این ناتوانی فقط در خصوص دوران پیش از بعثت قابل پذیرش است و باید گفت که پیامبر اکرم(ص)

پس از بعثت، بر خوانـدن و نوشـتن توانا بوده است. شایـد فردی بگوید که این خاورشـناس، سـخن از توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) به میان نیاورده، بلکه گفته که ایشان نخوانده و ننوشـته است. در جواب به این سـخن باید گفت که آمدن لفظ «اُمّی» در کلام این خاورشناس، نشان می دهد که منظور او از نخواندن و ننوشتن رسول خدا (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلّم)، عدم توانایی بر این دو امر بوده است، زیرا، همان طور که

دیـدیم، افرادی که معتقـد به عـدم توانـایی پیـامبر اکرم(ص) بر این دو امر هسـتند، از واژه «اُمّی» به عنوان یـک لغتِ معادل و مترادف برای «شـخص ناتوان بر خواندن و نوشـتن» بهره می گیرند؛ پس منظور این خاورشـناس نیز این بوده که پیامبر اکرم(ص)، در تمام عمرش، بر این دو امر ناتوان بوده است. سـخن دیون پورت در مورد اینکه پیامبر اکرم(ص) در دوران پیش از بعثت خود تحصیل نکرده و نزد هیچ استادی شاگردی ننموده، درست است، زیرا به تصـریح قرآن، پیامبر اکرم(ص) پیش از نزول قرآن، چیزی نخوانـده و ننوشـته، و این، یعنی، نزد هیچ فردی – به هدف یادگیری خواندن و نوشتن – نرفته است.

نتایج:

1– از میـان معـانی مطرح برای واژه «اُمّی» در میـان اقوال خاورشـناسان تنهـا معنـای «فرد نـاتوان بر خوانـدن و نوشـتن» یـا همان «درس ناخوانـده» صـحیح بـه نظر می رسـد زیرا در پیش ثـابت کردیـم که همین معنـا درست ترین معنـای برای این واژه است. مونـتیه، آمـاری، کازیمرسکی و هنری دی کاستری بر این نظر هستند.

2– دیگر معانی مطرح برای این واژه که عبارتنـد از: فرد بت پرست(که برخی ماننـد: اسپرینگر و بلاشـر بر این نظرنـد)، فرد ناآشـنا با ادیان پیشـین(که برخی ماننـد: نولدکه و لوئیس بر این نظرند)، فرد بی سواد(که برخی مانند: ویرژیل گیورگیو، آرمسترانگ و گوسـتاو لوبون بر این نظرند) و فرد غیر مرتبط به یهود(که برخی مانند: گیب بر این نظرند)، معانی صحیحی به نظر نمی رسند.

3– از میان اقوال مطرح خاورشـناسان در زمینه توانایی یا ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خوانـدن و نوشـتن، دیدگاه برخی خاورشـناسان مانند: دورانت، کارلایل، ویرژیل گیورگیو، آرمسترانگ، هنری دی کاستری و جان دیون پورت که معتقد به ناتوانی پیامبر اکرم(ص)

بر خواندن و نوشتن هستند، صحیح به نظر می رسد و عموما ناظر به دوران پیش از بعثت ایشان است.

4- دیدگاه آن دست از خاورشناسانی که معتقد به توانایی پیامبراکرم(ص) بر خواندن و نوشتن هستند (مانند: اسپرینگر، ویل، بلاشر و وات) و ناظر به دوران پیش از بعثت ایشان است صحیح به نظر نمی رسد.

ص: 174

فصل چهارم: تحلیل انتقادی اشکالات طرح شده درباره درس ناخوانده بودن پیامبر اکرم(ص)

اشاره

ص: 175

از دیرباز مسیحیان و یهودیان، به دلایل متعدد تلاش بر این داشته تا با طرح برخی اشکالات، سیمای پیامبر اکرم(ص) را آن طور که می خواهند، نه آن طور که بوده، معرفی نمایند. آنان گاه با این کار، خواسته یا ناخواسته، جایگاه و مقام وحیانی قرآن کریم را فرو کاسته و موجب تخریب پایه های اعتقادی پاره ای از مسلمانان شده اند. گروهی از اینان، با تحقیقات نابارور خود، موجبات تزلزل بنیادهای دین اسلام را فراهم آورده اند. با این حال از آنجا که دین اسلام از حقانیت وحیانی برخوردار است، با تکیه بر هویت و اصالتش ادامه حیات خواهد داد. گرچه ادیان ابراهیمیِ پیش از دین اسلام، برای هدایت بشریت آمدند، ولی دستِ ناپاکِ آلوده سیرتان، آیات کتب آسمانی این ادیان را دستخوش تحریف و تغییر لفظی و معنوی قرار داد؛ با این وجود، اراده خداوند سبحان – از ازل – بر این تعلق گرفته بود تا دین اسلام و کتاب آسمانی آن، مثل دیگر ادیان و کتب آسمانی آنها، مورد تحریف واقع نگردد و از این رو بودکه نازل فرمود: (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلامُ)(1)؛ «نزد خداوند، دین[واقعی]، «اسلام» است.»، زیرا ادیان پیشین، دیگر مایه هدایت بشریت نبودند، نیستند و نخواهند بود.

پژوهشگران غربی که در زمینه فرهنگ، تمدن و ادیان ملل شرقی مطالعه دارند، همان خاورشناسان اند که برخی از آنان با هجوم خود، موسوم به «هجوم استشراقی» (نک: ابن نایف شحود, 1428ق: 7)، سعی بر این داشته و دارند تا از رهگذر اثبات توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن – پیش از بعثت –، برای تعالیم وحیانی قرآن، منبع و سرچشمه ای غیر از عالَم بالا در نظر گیرند و این قرآن را، برساخته آورنده آن جلوه دهند تا با این کار به هدف بعدی خود – که تضعیف پایه های اصیل و تاریخی دین اسلام است – برسند و سپس با زیر سؤال بردن حقّانیت آن، آموزه هایش را محو سازند و به جای آن، تعالیم تحریف یافته خود را، صحیح، آسمانی و إلهی معرفی نمایند. این خاورشناسان، «هجوم استشراقی» خود را با طرحی از پیش برنامه ریزی شده، پیش برده اند و به طور کلی با شش ادّعا سعی بر این داشته تا اثبات کنند که قرآن کریم مصدری إلهی و آسمانی

1- . آل عمران/19.

نـدارد. در این بخش، به مشـهورترین اشـکالاتی که - به ناتوانی پیامبر اکرم(ص) بر خوانـدن و نوشـتن، پیش از بعثت، و نیز عدم بهره گیری ایشان از مصادر و منابع بشری در تألیف قرآن- وارد شده، پاسخ می دهیم:

1-4- اشکالات تاریخی

اشاره

در این بخش، چهار اشکال تاریخی طرح شده درباره درس ناخوانده بودن پیامبر اکرم(ص) را مورد تحلیل انتقادی قرار می دهیم:

1-1-4- اشکال اول:

اشاره

مطالب قرآن، برگرفته از اطلاعات و اخباری است که «وَرَقَه بن نَوْفَل» در اختیار پیامبر اکرم(ص) گذارده است.

1-1-1-4- تقریر اشکال:

برخی خاورشناسان ادّعا کرده اند که حضرت رسول خدا(ص) به دلیل توانایی بر خواندن و نوشتن، با «وَرَقَه بن نَوْفَل» ارتباط برقرار کرده و با اسـتفاده از اطلاعات او درباره کتب مقـدّس مسـیحیان، این قرآن را گردآوری کرده و ادّعا می کنـد که این کتاب او، از سوی خداوند تعالی نازل شده است. به عنوان نمونه، «مونتگمری وات» - خاورشناس و اسلام پژوه اسکاتلندی - می گوید: «خدیجه، دختر عموی شخصی به نام «وَرَقَه بن نَوْفَل بن أَسَد» بوده است؛ او مردی دیندار بود که در اواخر عمرش بیشتر به دین مسیح گرایش داشت و سپس آن را به عنوان دین خود پـذیرفت؛ این مسـئله جای تأکیـد دارد که خـدیجه - به قطع - از او اثر پـذیرفته و امکان دارد که محمـد(ص) نیز از مطالب جالب و هیجان انگیزی که در انـدیشه «ورقه» بوده، بهره برده باشد.» (طهطاوی، بی تا: 46) او در ادامه می افزاید: «آشکار است که محمد(ص) - در میان کسانی که با آنان ارتباط داشـته - «ورقه» را به خاطر شـناختش نسـبت به کتب مقـدس مسـیحیان برگزیده تا این مطالب را از او فرا گیرد.» (طهطاوی، بی تا: 46)

2-1-1-4- تپاسخ اشکال:

در آغاز، برای پاسخ به این اشـکال، خوب است تا اندکی با «وَرَقَه بن نَوْفَل» آشـنا شویم و سپس به اشکال مذکور پاسخ لازم را بدهیم. «ابن حجر عسقلانی» می نویسد: «وَرَقَه بن نَوْفَل بن أسد بن عبدالعزی بن قصی قریشی أسدی، پسر عموی خدیجه – همسر پیامبر (علیه الصلاه و السـلام) – است؛ او از حنیفیانی بوده که از پرستش بت ها کراهت داشته و از این رو در جهت دین یابی، به سرزمین های مختلف رفته و چندین کتاب آسمانی را خوانده اند.»(عسقلانی، 1969م: ج10، 305) .

روایات اهل سـنّت اشاره دارد که او پیش از فراگیر شـدن دعوت اسـلام، از دنیا رفته است (بنی عامر، 2004م: 236). در صحیح بخاری، ضمن حـدیثی طولانی، ذیل باب «بـدء الوحی» (آغاز وحی) آمـده است: «پس خدیجه، رسول خدا (ص) را نزد « وَرَقَه بن نَوْفَل بن أسد بن عبد العزی» – پسـر عموی خود – برد؛ او مردی بود که در دوران جاهلیت، نصـرانی بود؛ او به زبان عبری می نوشت و – به خواست خدا – هر قدر که می خواست می توانست از روی انجیل به عبری بنویسد؛ او فردی بسـیار پیر بود که بینایی اش را از دست داده بود. خدیجه به او گفت: ای پسـرعمو! حرف برادرزاده ات را بشـنو! پس «ورقه» به رسول خدا(ص) گفت: ای برادرزاده! چه می بینی؟! پس رسول خدا(ص) از آنچه دیده بود به او خبر داد؛ پس «ورقه» به او گفت: این، همان راز بزرگی است که خداوند بر موسـی(ع) نازل کرد؛ ای کاش من بخشی از زمان بعثت تو را درک کنم! ای کاش آن زمانی که قومت تو را [از میان خود] بیرون می کننـد من زنده باشم!؛ پس رسول خدا (ص) فرمود: آیا آنان مرا بیرون می کنند؟! پس او گفت: بله، هیچ مردی مانند آنچه تو آوردی نیاورد، مگر آنکه مورد دشمنی قرار گرفت؛ اگر من روزگار تو [و آن زمان که تو در آن واقع می شوی] را درک کنم [و آن روز زنـده باشم]، با تمام توان، تو را خوب یاری خواهم داد؛ [عائشه گوید:] ولی او زمان بعثت رسول اکرم (ص) را درک نکرد، زیرا پیش از بعثت ایشان از دنیا رفت و پس از

مدتی نیز نزول وحی قطع گردید.»(1) (بخاری، 1401ق: ج1، 4-3؛ همان، ج6، 88-87، با اندکی تفاوت؛ همان، ج8، 68-67، با اندکی تفاوت؛ مسلم، بی تا: ج5، 98-97، با اندکی تفاوت به نقل از «ابوالطاهر احمد بن عمرو بن عبداللّه بن عمرو بن سرح») چنان که در بخش منابع حدیثی دیدیم، روایت مذکور از شرط صحت سندی و متنی برخوردار نبود؛ در آنجا بیان داشتیم که متن این روایت بسیار مضطرب است و بیشتر فرازهای آن با شأن و مقام نبوت حضرت رسول اکرم(ص) در تناقض است(2). در بخشی از این روایت بیان شده که رسول خدا (ص) به سوی خدیجه بازگشت؛ قلبش [به شدت] می طپید [و به لرزه افتاده بود]؛ پس بر خدیجه بنت خویلد وارد شد و گفت: مرا بپوشانید! مرا بپوشانید!؛ پس او را پوشاندند [و رویش چیزی انداختند؛ او این را گفت] تا ترس و دل نگرانی، از او رخت بربندد؛ او این قضیه را با خدیجه در میان گذاشت و گفت: من بر نفس خویش هراسانم، پس خدیجه گفت: این طور نباش!، به خدا سوگند که خداوند هرگز تو را خوار نمی گرداند؛ تو صله رحم می کنی، سختی ها را تحمل می نمایی، افراد فقیر را دارا می کنی، مهمانان را ارج می نهی و در حوادث روزگار که خداوند آنها را نازل می کند، [دیگران را] یاری می دهی؛ پس خدیجه رسول خدا(ص) را نزد «وَرَقَه بن نَوفَل بن أسد بن عبدالعزی» - پسر عموی

1- . «فانطلقت به خدیجه حتی أتت به ورقه بن نوفل بن أسد بن عبد العزی ابن عم خدیجه وکان امرأ قد تنصر فی الجاهلیه وکان یکتب الکتاب العبرانی فیکتب من الإنجیل بالعبرانیه ما شاء الله أن یکتب وکان شیخا کبیرا قد عمی فقالت له خدیجه یا ابن عم اسمع من ابن أخیک فقال له ورقه یا ابن أخی ماذا تری فأخبره رسول الله صلی الله علیه وسلم ما رأی فقال له ورقه هذا الناموس الذی نزل الله علی موسی یا لیتنی فیها جذعا لیتنی أکون حیا إذ یخرجک قومک فقال رسول الله صلی الله علیه وآله أو مخرجی هم قال نعم لم یأت رجل قط بمثل ما جئت به الا عودی وان یدرکنی یومک أنصرک نصرا مؤزرا ثم لم ینشب ورقه أن توفی وفتر الوحی»

2- . البته در بعضی از کلمات مفسرین ، یا کتب تاریخ ، مطالب ناموزونی در باره این فصل از زندگی پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) به چشم می خورد که مسلما از احادیث مجعول و اسرائیلیات است ، مثل اینکه پیغمبر بعد از ماجرای نخستین نزول وحی بسیار ناراحت شد و از این ترسید که القاآت شیطانی باشد! یا چند بار تصمیم گرفت خود را از کوه به زیر پرتاب کند! و امثال این لاطائلات که نه با مقام شامخ نبوت سازگار است ، نه با آنچه در تاریخ از عقل و درایت فوق العاده پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و مدیریت و شکیبائی و تسلط بر نفس و اعتماد او ثبت شده است (نک: مکارم شیرازی، 1377ش: 155-156).

خود - برد(1).

اما بایـد گفت که خداوند وحی نمی کند به رسولی مگر با دلایل روشن و نشانه های آشـکار که خود دلالت دارد بر این که آنچه بر او وحی می شود ، از جـانب حق تعـالی است و به چیز دیگری نیـاز نـدارد . هرگز ترسانـده نمی شود و نمی هراسـد و به خود نمی لرزد(طبرسـی، 1382ق: ج10، 384). به نظر می رسد اینگونه روایات ضعیف و رکیک، ساخته و پرداخته دشمنان اسلام است و خواسته اند هم اسلام را زیر سؤال برند و هم شخص پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را(مکارم شیرازی، 1377ش: 155-156). با این حال، اگر تنها از جنبه خبری تاریخی به این روایت بنگرید و برخی از فرازهای آن را - بر فرض - با واقعیت، همخوان بدانید، به گفته دکتر «بنی عامر»، به این نتایـج دست خواهیم یافت: الف) اثبات وحی به رسول خدا (ص). ب) شـهادت دادن «وَرَقَه بن نَوْفَل» به نبوت پیامبر اکرم(ص)، در حالی که خودش از اهل کتاب بود. ج) مرگ «وَرَقَه بن نَوْفَل» پیش از آغاز دعوت اسلام بوده است. د) إثبات دیداری معمولی و کوتاه مدت، میان پیامبر اکرم (ص) و «ورقه» و اثبات این مسـئله که دیدار مزبور، پس از اوّلین نزولِ وحی، صورت پذیرفته است(بنی عامر، 2004م: 237). بـاتوجه به چهار مورد یاد شـده، اکنون به خاورشـناسان مـدّعی بایـد گفت که اگر «وَرَقَه» در زمانی زودتر از بعثت پیامبر اکرم (ص) وفات یافته، پس چگونه قابل تصور است که حضـرت محمـد(ص) این علوم گوناگون در قرآن را از او فرا گرفته باشـد؟! از سوی دیگر، حوادثی در قرآن مورد اشـاره قرار گرفته که هیـچ کـدامش در زمـان «وَرَقَه» و پیش از او رخ نـداده، پس چطور ممکن است که این حوادث را «وَرَقَه» به حضرت محمد(ص) خبر داده باشد؟! از طرف دیگر، مگر دیدار میان پیامبر اکرم

1- . فرجع بها رسول الله صـلی الله علیه وسـلم یرجف فؤاده فـدخل علی خدیجه بنت خویلد فقال زملونی زملونی فزملوه حتی ذهب عنه الروع فقال لخـدیجه وأخبرها الخبر لقـد خشـیت علی نفسـی فقالت خدیجه کلا والله ما یخزیک الله أبدا انک لتصل الرحم وتحمل الکل وتکسب المعـدوم وتقری الضـیف وتعین علی نوائب الحق فانطلقت به خـدیجه حتی أتت به ورقه بن نوفل بن أسـد بن عبـد العزی ابن عم خدیجه ...؛ (بخاری، 1401ق: ج1، 4-3؛ همان، ج6، 88-87، با اندکی تفاوت؛ همان، ج8، 68-67، با اندکی تفاوت؛ مسلم، بی تا: ج5، 98-97، با اندکی تفاوت به نقل از «ابوالطاهر احمد بن عمرو بن عبداللّه بن عمرو بن سرح»)

(ص) و «وَرَقَه» چقـدر بوده است؟! آیا نهایت چیزی که قابل تصور است بیش از نصف روز است؟! تاریخ شـهادت می دهد که این دیدار، چندان طول نکشـیده است، پس چگونه ممکن است مطالبی که بیانش دست کم سالیان متمادی زمان می برد، در آن مدت اندک، از طرف «وَرَقَه» برای پیـامبر اکرم(ص) بـازگو شود و او آنهـا را گردهم آورد و به نـام قرآن معرفی کنـد؟! در کتاب «طبقات» ابن سـعد، خبری با این مضـمون آمـده است: «سـپس خـدیجه برای اولین بـار نزد «وَرَقَه بن نَوفَل» رفت و از آنچه که رسول خـدا(ص) به او خبر داده بود او را آگاه ساخت؛ پس «وَرَقَه» گفت: به خدا سوگند که پسـرعمویت (محمد (ص) راستگوست و این، شروع نبوّت است؛ رازی بزرگ – به قطع – بر او نازل خواهد گشت.»(واقدی، بی تا: ج1، 195.) خبر یاد شـده نشان از آن دارد که خدیجه از پسـرعمویش – «ورقه» – اثر نپذیرفته، زیرا برای اوّلین بار به دیـدار او رفته بود و پیش از آن، هیچ ارتباطی میان او و خدیجه نبوده است(بنی عامر، 2004م: 241) ؛ از سوی دیگر، این خبر، سـخنی از دیدار میان «وَرَقَه» و پیامبر اکرم (ص) به میان نمی آورد؛ پس آیا با این حساب، نباید روایت بخاری را سـرشار از اضطراب دانست؟! باز باید گفت که اگر «وَرَقَه» استاد حضرت محمد(ص) بوده، بنابراین، پیامبر اکرم(ص) پس از اوّلین نزول وحی، باید پیش از آنکه به خـانه می رفت، نزد او می رفت، ولی«بخاری» نقل کرده که پیامبر اکرم(ص) پس از حادثه نزول وحی، به خانه خود رفت و خـدیجه او را به سوی «وَرَقَه» برد؛ آیا این کافی نیست برای اعتقاد به اینکه هیچ ارتباطی میان حضـرت محمد(ص) و «وَرَقَه»، پیش از آن دیدار مختصـر، نبوده است؟! دکتر «بنی عامر» نیز این مطلب را مورد اشاره قرار داده است(بنی عامر، 2004م: 241).

نکته ای که این خاورشـناسان از آن غفلت ورزیده و ندانسته اند که دلیل و شاهدی بر ضد ادّعای خودشان است آن است که اگر فرض شود این روایت، از اوّل تا به آخر، درست و صحیح باشد، «وَرَقَه» رسول خدا(ص) را از این آگاه کرده که قومش او را از شهر خود بیرون خواهند راند و دشمنی سختی میان او و قومش درخواهد گرفت، زیرا این از

سنّت هـای خداونـد است که هرگاه پیامبری را در میان قومی فرسـتاد، مردم آن قوم به مخالفت با او برخاسـتند. بر این اساس، خود «وَرَقَه» تصـریح می کنـد که دین حضـرت محمـد(ص) و دعوتی که او آغـاز خواهـد نمود، دینی إلهی و دعوتی آسـمانی است؛ از این رو، چگونه ممکن است از یک سو، مطالب یاد شـده را خطاب به پیامبر اکرم (ص) بیان دارد، ولی از سوی دیگر، مطالب غیر وحیانی خود را به عنوان آموزه های وحیانی در اختیار او قرار دهـد؟! «قاضـی عبدالجبار» در بیان حقیقت وحیانی بودن قرآن می گوید: «هر چند ما در زمان پیامبر اکرم(ص) نبوده ایم، ولی می دانیم که او این کتاب های پیش از خود را نخوانـده، آنها را رونویسـی ننموده، به سوی اهل آن کتاب ها نرفته، آنها نیز نزد او آمد و شد نداشـته و او مطالب کتب پیش از خود را از هیچ یک از مردم دریافت نداشـته است، زیرا هرکس می خواهد فنّی از فنون [گوناگون] را بیاموزد، باید مراتب و پله هایی را پشت سر گذارد؛ اوّل باید بپرسد که این فن نزد کیست، آن گاه به سوی اهل آن فن برود و با آنان همنشـینی و مجالست داشته باشد تا کم کم، پس از گذراندن مراحل ابتدایی و میانه، به مهارت برسد و پیشرفت کند؛ این شرایط و احوال، در زمان پیامبر اکرم(ص)، بر اهل آن دوره، شـناخته شـده و معلوم بوده و از این رو حضـرت محمد(ص) نمی توانسـته یک باره نزد آنـان برود و این مطـالب را - بی هیـچ مقـدمه ای - از آنـان بیاموزد، و نیز صـحیح [و قابل تصور] نیست که [معتقـد باشـیم] احوال پیامبر اکرم(ص) از کسـی پوشـیده و پنهان مانده است.» (ابن احمد معتزلی، بی تا: 87؛ بنی عامر، 2004م: 242) بنابر این، علوم و دانش های إلهی، که به صورت معجزه آسا بر حضـرت محمد(ص) فروفرستاده شده، چیزی نیست، مگر مطالبی وحیانی که بشریت هیچ نقشی در آن نـدارد و نخواهد داشت و پیامبر اکرم(ص)، از آنجا که بر خواندن و نوشـتن توانا نبوده، هیچ مطلبی را از کتب پیش از خود نخوانده و از آنها رونویسـی نکرده تا در قرآن کریم از آنها بهره جوید. بنابراین، اشـکال مزبور به هیچ روی از صحت برخوردار نیست و نمی توان به آن وقعی نهاد.

2-1-4- اشکال دوم:

اشاره

مطالب قرآن، برگرفته از اطلاعات واخباری است که«بَحیرا» - راهب مسیحی - در اختیار پیامبر اکرم(ص) گذارده است.

ص: 182

1-2-1-4- تقریر اشکال:

برخی خاورشناسان ادّعا کرده اند که حضرت رسول خدا(ص)، به دلیل توانایی بر خواندن و نوشتن، با «بَحیرا»، راهب مسیحی، ارتباط برقرار کرده و با استفاده از اطلاعات او، از مطالب تورات آگاه گشته و سپس این قرآن را گردآوری کرده است؛ به عنوان نمونه «گوستاو لوبون»، خاورشناس فرانسوی، در کتاب «تمدّن اسلام و عرب» می نویسد: «نقل می کنند که ابوطالب یک دفعه او (پیامبر اکرم(ص)) را با خود به شام برد و در این سفر، او در «بُصریٰ» راهبی را در دِیرش ملاقات کرد و تورات را از او تعلیم گرفت.» (لوبون، 1378ش: 107)

2-2-1-4- پاسخ اشکال:

در آغاز، برای پاسخ به این اشکال خوب است ابتدا کمی با «بَحیرا» آشنا شویم و سپس این اشکال را پاسخ دهیم.«ابن حجر عسقلانی»می نویسد:«گفته شده: «بَحیرا جِرجِس» یکی از مسیحیانِ تیره «عبدالقیس» بوده است؛ این نظر را ابن اسحق برگزیده است؛ اعتقادی [در میان تاریخ نگاران] وجود دارد مبنی بر اینکه «بَحیرا»، اندکی پیش از اسلام، شنید که هاتفی [غیبی] ندا سر می دهد: بدانید که بهترین مردم روی زمین سه نفرند: «بَحیرا»، «رباب الشنی» و «مُنْتَظَر»؛ پس نفر سوّم رسول خدا(ص) است.» (عسقلانی، 1969م: ج1، 129) در کتاب «السیره النبویه» نوشته «ابن هشام»، در مورد زمان دیدار میان حضرت محمد(ص) و «بَحیرا» و نیز سنّ پیامبر اکرم(ص) در آن زمان، آمده است: «[در یکی از روزها] عمویش ابوطالب او را به همراه کاروانی تجاری با خود به سوی شام برد؛ آن گاه که این کاروان در «بُصری» - یکی از سرزمین های «شام» - اقامت گزید، با راهبی در صومعه اش برخورد کردند که به او «بَحیرا» گفته می شود؛ دانش مسیحیت به او ختم می شد و از زمانی که راهب شده بود در آن صومعه مانده بود...؛ در آنجا وقتی «بَحیرا» پیامبر اکرم(ص) را دید، لحظه ای خوب در او نگریست... و با او سخن گفت...؛ سپس رو به «ابوطالب» کرد و گفت: این نوجوان با تو چه نسبتی دارد؟ پس گفت: فرزندم است (ابوطالب به دلیل شدت محبّت و دلسوزی اش نسبت به حضرت محمد (ص)، او را فرزند خود می خواند)؛ «بَحیرا» به او گفت: او فرزند تو نیست و امکان ندارد که اکنون

پـدر این نوجوان، زنده باشد؛ پس «ابوطالب» گفت: [بله، درست می گویی] او برادرزاده ام است؛ «بَحیرا» گفت: پس پدرش چه می کند؟ پس گفت: وقتی مادرش به او باردار بود، پدرش از دنیا رفت؛ «بَحیرا» گفت: راست گفتی، بنابراین او را به سـرزمینش بازگردان و از یهودیان بر او در هراس باش، زیرا به خدا سوگند که اگر او را در اینجا ببینند و مثل من او را بشناسند - به قطع - شرّی به او خواهند رساند؛ امر بزرگی برای این برادرزاده ات رخ خواهـد داد، پس به سـرعت او را به سـوی سـرزمینش بـازگردان.» (ابن هشـام، 1419ق: ج1، 162- 160، با اختصار.) اگر، به دقت، متن این خبر تاریخی را مورد توجه قرار دهیـد، درخواهید یافت که حضـرت محمد (ص) برای فراگیری آموزه های دینی یا دیگر مطالب از این دست، سـفر نکرده است؛ از سوی دیگر، چگونه امکان دارد فردی که سنّش نُه یا دوازده سال بیشتر نیست بتواند مطالب والا، بلنـد و وحیانی قرآن را در آن دیـدار کوتاه مدت فرا بگیرد؟! در خبر دیگری به نقل از «ابن هشام» آمده است: «وقتی حضـرت محمد(ص) به بیست و پنج سالگی رسید... یک بار، به جهت تجارت برای خدیجه(رضی اللّه عنها)، به سوی سرزمین شام سفر کرد و این وقتی بود که خدیجه شـنیده بود حضـرت محمد(ص) به زیور راسـتگویی[و امانت داری] و... آراسـته است؛ از این رو بود که او را با غلام خود - به نام «مِیسَـره» - ...، به عنوان تاجر، به سوی «شام» گسیل داشت؛ رسول خدا(ص) آن غلام را بوسید و با مال خدیجه به سوی شام حرکت کرد؛ آن غلام که نامش «مِیسَره» بود نیز با رسول خدا(ص) همراه شد؛ وقتی به «شام» رسیدند، رسول خدا(ص) در زیر سآیه درختی که نزدیک صومعه یک راهب بود نشـست؛ آن راهب به سوی «مِیسَره» رفت و گفت: این مردی که زیر این درخت نشسته کیست؟ «مِیسَره» به او گفت: این، مردی از قبیله قریش است که جزء «اهل حرم» است؛ پس راهب به او گفت: هیچ کس زیر این درخت ننشسـته، مگر آنکه یک پیامبر بوده است.»(1) (ابن هشام، 1419ق: ج1، 165، با اختصار.) چنان که

1- . متن اصـلی روایت به این شـرح است:« قال ابن هشام: فلما بلغ رسول الله صلی الله علیه و سلم خمسا و عشرین سنه، تزوّج خدیجه بنت خویلـد بن أسـد بن عبـد العزّی بن قصـی بن کلاب بن مرّه بن کعب بن لؤی بن غالب، فیما حـدّثنی غیر واحد من أهل العلم عن أبی عمرو المدنی. قال ابن إسـحاق: و کانت خدیجه بنت خویلد امرأه تاجره ذات شرف و مال. تستأجر الرجال فی مالها و تضاربهم إیاه، بشی ء تجعله لهم، و کـانت قریش قوما تجارا، فلما بلغها عن رسول الله صـلی الله علیه و سـلم ما بلغها، من صـدق حـدیثه، و عظم أمانته، و کرم أخلاـقه، بعثت إلیه فعرضت علیه أن یخرج فی مال لها إلی الشام تاجرا، و تعطیه أفضل ما کانت تعطی غیره من التجار، مع غلام لها یقال له میسره، فقبله رسول الله صلی الله علیه و سلم منها، و خرج فی مالها ذلک، و خرج معه غلامها میسره حتی قدم الشام. فنزل رسول الله صلی الله علیه و سـلم فی ظلّ شجره قریبا من صومعه راهب من الرّهبان، فاطّلع الراهب إلی میسره، فقال له: من هذا الرجل الّذی نزل تحت هذه الشجره؟ قال له میسره: هذا رجل من قریش من أهل الحرم، فقال له الراهب: ما نزل تحت هذه الشجره قطّ إلا نبی»

خبر تاریخی مـذکور نشان می دهد، در این سـفر دوّم به سوی شام، پیامبر اکرم(ص) هیچ دیداری با این راهب نداشـته و آموزه ای از آموزه های دینی یا حتی مطلبی معمولی را از او فرا نگرفته است. «لوئیس ماسینیون»، در کتاب « سلمان پاک»(1)،

اصـل وجود شخصـی به نام «بَحیرا» را مورد تشـکیک قرار داده و در مورد اینکه راهب یاد شـده، افسانه ای بیش نیست، می گویـد: «بَحیرا سِرجِیـوس و تَمیـم داری ودیگران - کـه رُوات، در پیرامـون پیغمـبر(ص) جمـع کرده انـد اشـباحی مشـکوک و نایـافتنی انـد.» (مطهری، 1376ش: 13)(2) اصل دیدار پیامبر با بحیرا راهب مسـیحی سوری یکی از قضیه های مشهور اما بی سند است. نه تنها محققان شیعه آن را قبول ندارنـد بلکه برخی از محققان اهل سـنت هم که این داسـتان در برخی از کتب تاریخی آنان آمـده است، منکر اصالت این داسـتان هسـتند. دکتر «درّاز» معتقد است، علی رغم تلاشـی که برای یافتن سند محکم تاریخی برای این ملاقات انجام داده است، تلاشش بی ثمر بوده است، چنان که یکی از مستشرقان به نام «هوارت»

1- . این کتاب درباره سـلمان پارسـی نوشـته شده و دکتر علی شریعتی آن را به فارسی برگردانده و دکتر عبدالرحمن بدوی نیز تحت عنوان «سـلمان الفارسـیُّ والبواکیرُ الرّوحیه للإسلام فی إیران»ترجمه ای به عربی از آن به دست داده است(حسینی طباطبایی، 1375ش: 46)؛ این عنوان بخشـی از کتابی بدوی با نام «شخصـیات قلقه فی الاسـلام» است(بدوی، 1993م: 534)؛ نام کامل فرانسوی کتاب ماسـینیون دربـاره سـلمان عبارت است از: « Salman pak et les premiers spirituelles de l'Islam Iranien»: «سـلمان پاک و نخستین شکوفه های معنویّت اسلام در ایران».

2- . «لوئیس ماسینیون» لقب «بَحیرا» را «سِرجِیوس» ذکر کرده، درحالی که «ابن حجر عسقلانی»، لقب «جِرجِس» را برای او ذکر نموده، و این، نشان از اختلاف أخبار تاریخی دارد.

نیز اعلام کرده است که تلاشش در این راستا به جایی نرسیده است (جوادی آملی، 1385ش: 319؛ زمانی، 1387ش: 148).

بنابراین، چه وجود «بَحیرا» را بپذیریم و چه نپذیریم، وضعیت یکسان است و اشکال خاورشناسان، به هیچ روی، وارد نیست، زیرا اگر وجود «بَحیرا» را - از نظر تاریخی - بپذیریم، بنابر آنچه اندکی پیش درباره سنّ پیامبر اکرم(ص) و دیدار کوتاه مدت میان او و «بَحیرا» آمد، اشکال خاورشناسان - پیرامون دریافت علوم تورات یا انجیل از سوی پیامبر اکرم(ص) و سپس گردآوری قرآن - مردود است؛ نیز اگر وجود «بَحیرا» را - با استناد به پژوهش تاریخی پروفسور «لوئیس ماسینیون» - نپذیریم، اشکال خاورشناسان درباره ارتباط حضرت محمد(ص) با «بَحیرا» و نیز نقل «ابن هشام» - پیرامون ارتباط پیامبر اکرم (ص) با «بَحیرا» - مردود است و بهره ای از صحت ندارد. طبق خبر تاریخی دوّم - به نقل از «ابن هشام» - نیز باید گفت که وقوع دیدار میان حضرت محمد(ص) و «آن راهب» منتفی است. «کلمان هوارت»(1) خاورشناس فرانسوی (1854م - 1927 م) با ما در مورد خیالی بودن وجود «بَحیرا» هم نظر است و می گوید که آنچه در مورد شخصی به نام «بَحیرا» - راهب اهل سوریه - گفته شده، جز داستانی که بافته خیال است چیز دیگری نیست.(دراز، 1392ق: 134) بنابراین، اگر پژوهش «لوئیس ماسینیون» و «هوارت» را صحیح بدانیم، اشکال خاورشناسان درباره ارتباط پیامبر اکرم(ص) با «بَحیرا» مردود است و از این رو، توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن نیز منتفی است و ثابت می گردد که قرآن، وحی إلهی است و حضرت محمد(ص) در ادّعای خود، مبنی بر وحیانی بودن تعالیم قرآن، راستگو و صادق است.

3-1-4- اشکال سوم:

اشاره

مطالب قرآن، برگرفته از اطلاعات و اخباری است که «جُبیر بن مُطعم رومی» در اختیار پیامبر اکرم(ص) گذارده است.

1- Huart Clement .

1-3-1-4- تقریر اشکال:

برخی از خاورشناسان مانند «جرج سیل»(1) ادّعا کرده اند که حضـرت رسول خدا(ص) به دلیل توانایی بر خواندن و نوشـتن، با «جُبیر بن مُطعم رومی» رابطه پنهـانی برقرار کرده و بـا اسـتفاده از اطلاعـات و اخبـاری که او در اختیـارش نهاده، این قرآن را گرد آوری کرده است. بنابراین، مطالبی که در قرآن آمـده نمی توانـد رِیشه وحیانی داشـته باشـد، زیرا فردی مثل «جُبیر بن مُطعم رومی»، از مسـیحیان مکّه بوده و پیامبر اکرم(ص) مطالب کتاب مقدس مسـیحیان- «انجیل»- را از او فرا گرفته و این قرآن را با استفاده از داستان ها و آموزه های موجود در انجیـل گردآوری کرده است. به عنوان نمونه «جرج سـیل» (1697م-1736م) معتقـد است که بی شک حضـرت محمد(ص) گردآورنده واقعی قرآن و اولین واضع آن است و بعیـد نیست که دیگرانی مانند جبیر بن مطعم و... - که عربها نیز او را به ارتباط با این شـخص و دیگر اشخاص متهم می کردند- به او در این کار یاری رسانده اند. (جبریل، بی تا: 36 ، به نقل از رساله دکترای: یوسف لقمان، 1977م: 333 ، به نقل از جرج سیل در کتاب «مقاله فی الاسلام»)

2-3-1-4- پاسخ اشکال:

«محمـد عبـداللّه دراز» تصـریح نموده که برخی می گوینـد در حومه مکّه، افرادی از ماجراجویان رومی یا زنگی های حبشـی بوده اند که شراب می فروختند و کوشـش می کردند تا به افراد زنده گوشه گیر خدمت کنند؛ نیز گفته اند که انجیل، در دکّان های شـراب فروشـی، برای افکار و انـدیشه های ساده [مردم]، تدریس می شد. (دراز، بی تا: 134) بنابراین می توان دریافت که «جُبیر بن مُطعم رومی» در این مکان های شـراب فروشی رفت و آمد داشته و اگر بخواهد چیزی به حضرت محمد(ص) بیاموزد، ایشان باید نزد او می رفته تا بتواند مطالبی را که او از انجیل می دانـد، فراگیرد. مسـئله ای که جای تأمل دارد این است که چطور ممکن است حضـرت محمد(ص) برای یادگیری و تعلیم آموزه های انجیل و داسـتان های آن، به مکان های شـراب فروشـی و میکده ها و دیگر مکان ها از این دست، برود؟! آیا این مسـئله با مقام روحانی و شأن إلهی رسول اکرم(ص) در تناقض نیست؟! تاریخ زندگانی پیامبر

1- G.sale .

اکرم(ص) به روشنی نشان می دهد که پیامبر اکرم (ص) به این قبیل کارها و این گونه مکان ها روی نیاورده، زیرا بیشتر وقت او صرف چوپانی یا تجارت و... می شده است(بنی عامر، 2004م: 251). «محمد عبداللّه دراز» در کتاب دیگر خود «النبأ العظیم» معتقد است که این خاورشناسان، خود را ناگزیر دیدند که شخصی را بیابند که دو شرط داشته باشد: یکی آنکه آن شخص، ساکن خودِ مکّه باشد تا به راحتی این ادّعا رواج یابد که حضرت محمد(ص) با این شخص دیدار می کرده و او، صبح و شب، [مطالب گوناگون را] بر پیامبر اکرم(ص) إملاء می کرده است؛ دیگر آنکه شخص مزبور، هم دین اهل مکّه نباشد تا بتوان گفت که نزد او دانشی است که اهل مکّه از آن بی خبرند. (دراز، 1390 ق: 164؛ بنی عامر، 2004 م: 251). «محمد عبداللّه دراز»، به صورتی طعن آلود، نتیجه جستجوی خاورشناسان را این گونه توضیح می دهد: «بله، این خاورشناسان، در [جستجوی تاریخی خود در تاریخِ] مکّه، غلامی(1) را یافتند که شراب فروشی ها و بازارهای [مکّه] او را می شناختند، ولی آن علوم اندک یا فراوان، او را نمی شناختند؛ تنها تفاوتی که آن غلام با اهل مکّه داشت این بود که مثل آنان درس ناخوانده و بت پرست نبود، بلکه شخصی مسیحی بود که می خواند و می نوشت؛ از این رو، به گمان خود، شایسته دیدند که او استاد حضرت محمد(ص) و در نتیجه استاد دانشمندان یهود و مسیح و تمام جهان باشد؛ اگر از این خاورشناسان بپرسید که آیا آن غلام از خواندن کتاب ها فارغ گشته بود... و آیا در عقل و زبانش، از ابزار فهم و فهماندن بهره ای داشت، درخواهید یافت که او آهنگری بوده که غرق در چکش و سندانش بوده، ساده لوح بوده، از انجیل چیزی جز خواندن معمولی و بی تدبّر را نمی دانسته، زبانش عربی نبوده و به گونه ای سخن می گفته که حضرت محمد(ص) و افراد قوم ایشان، زبانش را نمی فهمیده اند؛ با این همه، این مسائل باعث نمی شود تا میان این غلام و پذیرش لقب استادی - که [این خاورشناسان] به او اعطا کرده اند - مانعی قرار گیرد.» (دراز، 1390ق: 164؛ بنی عامر، 2004م: 252). چنانکه ملاحظه می کنیم، «محمد عبداللّه دراز» طعن ها، کنایه ها و تعریض های خود را، پی درپی، نثار این خاورشناسان کرده است. اگر به فرازهای این کلام توجه داشته باشید، درمی یابید

1- . جُبیر بن مُطعم رومی.

که این غلام مسیحی، زبانش عربی نبوده و به گونه ای سخن می گفته که هیچ عربی از اهل مکّه، آن را نمی فهمیده است؛ این مطلب، نشانگر آن است که، به هیچ روی، پیامبرمان حضرت رسول اکرم(ص) نمی توانسته مطلبی را از او فرا گیرد. قرآن کریم نیز این مسئله را مورد اشاره قرار داده و می فرماید: (وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَ هذا لِسانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ)(1)؛«و نیک می دانیم که آنان می گویند: «جز این نیست که بشری به او می آموزد؛» [نه، چنین نیست، زیرا] زبان کسی که [این] نسبت را به او می دهند، غیر عربی است، ولی این [قرآن] به زبان عربی روشن است.» نکته بسیار مهم دیگر این است که چگونه امکان دارد یک شخص عامّی و معمولی، مطالبی را به پیامبر اکرم (ص) بگوید که جن و انس را به هماورد می طلبد؟! آیا قرآن چیزی غیر از وحی الهی است؟! باتوجه به آنچه گذشت، نتیجه آن است که اشکال مزبور مردود است و از این رو، پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن نیز توانایی نداشته است؛ پس مطالب قرآن و آیات آن، کاملاً وحیانی و آسمانی است.

4-1-4- اشکال چهارم:

اشاره

مطالب قرآن، برگرفته از شعر «اُمَیه بن أبی الصَّلت» - شاعر عرب - است.

1-4-1-4- تقریر اشکال:

خاورشناسان در طول تاریخ به مصادر عربی ای که می تواند منبع تعالیم و آموزه های موجود در قرآن باشد، توجه و اهتمام فراوانی داشته اند (بنی عامر، 2004م: 253) ؛ آنان تلاش نموده اند تا بتوانند میان مطالب قرآن و مصادر عربی شعر جاهلی و کتب آن عصر، وجه تشابهی بیابند تا از این رو، با اثبات توانایی پیامبر اکرم(ص) بر خواندن و نوشتن و اقتباس او از این منابع، مقام وحیانی قرآن و موضوعات مطرح شده در آن را فرو بکاهند.«کلمان هوارت» مستشرق فرانسوی، پس از یافتن شباهت هایی میان مطالب قرآن و اشعار شاعری عرب، به نام «اُمَیه بن ابی الصَّلت»، به این نتیجه رسید که منبع اصلی قرآن کریم، شعر «اُمَیه بن ابی الصَّلت» است. او همانندی های فراوان و قابل توجهی میان

1- . نحل/103.

شعر این شـاعر عرب و قرآن – پیرامون یگـانه پرستی، توصـیف آخرت و داسـتان هـای پیـامبرانِ پیشـینِ قوم عرب – یافت؛ او گمان کرد که مسلمانان، شعر «أُمَیه» را از بین برده و خواندنش را تحریم نموده اند تا قرآن، نوین بودن و تازگی را از آنِ خود سازد و پیامبر اکرم(ص)، تنها فردی باشد که وحی إلهی بر او نازل می گردد(حاج، بی تا: ج1، 270). این مستشرق، از شباهت هایی که میان مطالب قرآن و شعر«أُمَیه» یافت دو نتیجه ذیل را گرفت:«1– شـعری که به«أُمَیه بن ابی الصَّلت» منسوب است، نسبتش صحیح است، زیرا تفاوت هایی میان مطالب شعر او و آیات قرآن – در باب تفصـیلِ برخی داسـتان ها – وجود دارد و اگر این شعر از آنِ «أُمَیه» نبود، تطابق و هماهنگی تمامی میان این شعر و قرآن وجود داشت؛ پس اگر این شـعر، انتسـابش به «أُمَیه» صـحیح باشـد، بایـد – به نظر «هوار» – پیـامبر اکرم(ص) در زمینه «نظم قرآن»، انـدک یا زیاد، از آن یاری گرفته باشد. 2– صـحّت [انتساب] این شعر [به «أُمَیه»] و کمک گرفتن پیامبر اکرم(ص) – در زمینه «نظم قرآن» – از این شعر، مسلمانان را بر آن داشت که با شعر «أُمَیه بن ابی الصَّلت» به مخالفت برخیزند و این شعر را از بین ببرند تا قرآن، نوین بودن و تـازگی را از آنِ خود سـازد و ثـابت گردد که پیامبر اکرم(ص) اولین فردی است که از آسـمان، وحی دریافت کرده است.» (حسـین علی، بی تا: 81–82)

2-4-1-4- پاسخ اشکال:

ادّعـای«کلمان هوارت»، مبنی بر اینکه یکی از منابع قرآن کریم، شـعر «أُمَیه بن ابی الصَّلت» است، ادّعایی است که هیـچ اساس علمی و صحیحی آن را تأییـد نمی کنـد؛ این ادّعا، بر پآیه قاعـده ای علمی، که باطل نمودنش ممکن نباشد، نیست و این از آن روست که به محض وجود تفاوت هایی میان مطالب شـعر «أُمَیه» و آیات قرآن – در باب تفصـیلِ برخی داستان ها – نمی توانیم به این نتیجه برسیم که شعر این شـاعر به او منتسب است؛ ما هرگز نمی توانیم به آن نتیجه ای که این مستشـرق به آن رسـیده برسـیم؛ یعنی، ما نمی توانیم به این برسـیم که لازمه صحت انتساب شعر «أُمَیه» این است که پیامبر اکرم(ص) در باب

«نظم قرآن»، اندک یا زیاد، از آن کمک گرفته است؛ ما نمی توانیم به این برسیم که صحت انتساب این شعر به «أَمَیه» و کمک گرفتن پیامبر اکرم(ص) از آن، مسلمانان را به مخالفت با شعر «أُمَیه» و نابود نمودن آن سوق داده باشد، آن هم به این هدف که قرآن، نوین بودن و تازگی را از آنِ خود سازد و ثابت گردد که پیامبر اکرم (ص) اولین فردی است که از آسمان، وحی دریافت کرده است.(حاج، بی تا: 277) البته شعر «أُمَیه بن ابی الصَّلت» آکنده از حکمت ها و اندرزهای دینی است و خیلی شبیه آموزه های اسلامی است، زیرا سرشار از داستان های پیامبران، توصیف روز قیامت، بهشت و دوزخ است، ولی پرسش این است که این همانندی میان شعر «أُمَیه» و قرآن کریم، چگونه به وقوع پیوسته است؟ آیا «أُمَیه» از قرآن اثر پذیرفته و از آن استفاده کرده یا اینکه قرآن کریم از شعر «أُمَیه» بهره برده یا اینکه هر دو، از منبع سوّمی که همان دو بخشِ کتاب مقدس – عهد قدیم و عهد جدید – است، بهره برده اند؟ از اینجا به بعد ما در مقابل سه فرض قرار داریم و بر ماست که این سه فرض را تحلیل کنیم تا بر این همانندی میان قرآن و شعر «أُمَیه» برهان بیاوریم. (حاج، بی تا: 278) درباره فرض اوّل که همان اثرپذیری «أُمَیه» از قرآن است، باید گفت که اقتضای این مسئله، شناخت تاریخ های شعر «أُمَیه»، تعیین زمان های سرودن شعر او و مشخص کردن برهه زمانی ای که شعرش را در آن گفته است، به طوری که پایانش سال نهم هجری – که در خلال آن وفات یافته – باشد و آغازش دوره پیش از بعثت باشد؛ ولی باید گفت که تعیین حدود زمانی برای شعر «أُمَیه»، بین دوره پیش از بعثت تا سال نهم هجری، کاری دشوار است، پس این فرض باطل می گردد. (حاج، بی تا: 278) در مورد فرض دوّم که همان اثرپذیری قرآن از شعر «أُمَیه» است، باید گفت که پیروی و اثرپذیری قرآن از شعر «أُمَیه»، فرضی دشوار است، زیرا در این صورت، قریش، در این باره، سکوت نمی کردند، زیرا آنان، چندین مرتبه، پیامبر اکرم(ص) را متهم کردند که از دانسته های

غلامی مسیحی به نام «جَبر»(1) بهره برده است و این همان کسی است که قرآن به صراحت او را مورد اشاره قرار داده و می گوید: (وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّسانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَ هَذا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِينٌ)(2)؛«و نیک می دانیم که آنان می گویند: «جز این نیست که بشری به او می آموزد؛» نه، چنین نیست، زیرا زبان کسی که این نسبت را به او می دهند، غیر عربی است، ولی این قرآن، به زبان عربی روشن است. (حاج، بی تا: 278) درباره فرض سوّم باید گفت که هر کس حکم دهد که «أُمَیه» و «قرآن» از منبع سوّمی – که همان کتاب های یهودیان و مسیحیان وتفسیر آنهاست – بهره برده اند، همان برهانی که فرض دوّم را باطل ساخت، حکم این شخص را نیز باطل می کند؛ آن برهان، همان سکوت ننمودن قریش بر این مسئله است، زیرا آنان تلاش کردند تا منابع مورد استفاده پیامبر اکرم(ص) را– که تصور می کردند در میان مسیحیان مکّه است – بیابند؛ باید گفت که این همانندی میان مطالب شعر «أُمَیه» و آیات قرآن، به این صورت حاصل نشده که دو شخص جدا از هم، از یک مورد معین بهره ببرند، بلکه همانندی یاد شده، به این شکل تحقق پذیرفته که هر یک از این دو شخص بر دیگری اعتماد نموده است، زیرا مسائلی در قرآن آمده که در تورات و انجیل نیامده، ولی در شعر «أُمَیه» آمده است. (حاج، بی تا: 278) نکته دیگری که درباره شعر «أُمَیه» باید به آن اشاره نمود، ایرادهای فنی وارد بر این شعر است؛ «احمد حسن زیات» معتقد است که بیشتر شعر او را الفاظی سست و بی ارزش تشکیل می دهد؛ بافت شعری او بسیار بد است و قافیه های جالب و همگونی ندارد. (زیات، بی تا: 76؛ بنی عامر، 2004م: 252) اگر شعر «أُمَیه» این ویژگی ها را دارد، چگونه ممکن است با قرآن کریم – که عرب از آوردن مثل آن، ناتوان است – برابری کند؟! چگونه ممکن است که قرآن، برساخته حضرت محمد(ص) باشد و او اندیشه های خود را از شعر بی ارزش و ناشیوای«أُمَیه» اقتباس کرده باشد؟! بنابراین، سخن این خاورشناسان و به ویژه ادّعای «کلمان هوارت» مردود و باطل است و اشکال یاد شده، به هیچ روی، بهره ای از صحت و

1- . ظاهراً همان «جُبیر بن مُطعم رومی» می باشد که نامش مورد اختلاف است.

2- . نحل/103.

درستی ندارد. بنابراین رسول خدا(ص) از خواندن و نوشتن بهره ای نداشته و این قرآن، گردآوری او نیست، بلکه تعالیم و آموزه هایی است که از سوی خداوند عزّوجلّ بر ایشان فروفرستاده شده است.

2-4- اشکالات محتوایی

اشاره

در این بخش، دو اشکال مهم محتوایی طرح شده درباره درس ناخوانده بودن پیامبر اکرم(ص) را مورد تحلیل انتقادی قرار می دهیم:

1-2-4- اشکال اول:

اشاره

نوشتن کلمه «محمّد بن عبدالله» از سوی رسول خدا(ص) در جریان صلح حدیبیه و نیز دستور آن حضرت، برای آوردن کاغذ و دوات به منظور نوشتن نامه، در روزهای پایانی عمر نشان می دهد که ایشان بر نوشتن توانایی داشته و از این رو محتمل است که قرآن را با استفاده از کتب عهدین تالیف کرده باشد.

1-1-2-4- تقریر اشکال:

برخی از مستشرقین از جمله بلاشر مدعی شده اند که طبق شواهد تاریخی، پیامبر اکرم(ص) قادر بر خواندن و نوشتن بوده و از این رو محتمل است که قرآن را با استفاده از عهدین تالیف کرده باشد. بلاشر مستندات خود را اینگونه بیان می کند:«در خبر حدیبیه آمده است که پیامبر اکرم(ص) و «سهیل»، فرستاده مکّه، پیمانی بستند؛ وقتی پیامبر اکرم(ص) کاتبش را فرا خواند و شروع به نویساندن«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحیمِ» کرد، سهیل همان لحظه پیامبر اکرم(ص) را آگاه کرد و گفت: همان گونه که قبلاً می نوشتی بنویس(بنویس: «بِاسْمِکَ اللَّهُمَّ»)» (بلاشر، 1376ش: 24)؛ «بلاشر» با استناد به این سخن، به این نتیجه می رسد که سهیل به برخی از نوشته هایی که محمد(ص) - به دست خود -، پیش از هجرت از مکّه و چه بسا پیش از بعثت نوشته، اشاره می کند (بلاشر، 1376ش: 24) او در ادامه سخنش بیان می دارد که مهمتر از این مطلب، مجموعه اخباری است که اشاره دارد پیامبر اکرم(ص) در حال احتضار، استخوان شانه شتر یا تکّه پوستی یا مرکبّی خواسته اند تا وصیت نامه سیاسی خود را بنویسند«بلاشر» در نهایت، نظر خود بیان می کند

و بـا اسـتناد بـه قرینه هـایی که خـود یـافته، پیـامبر اکرم(ص) را - پیش از بعثت - توانمنـد بر خوانـدن و نوشـتن معرفی می کنـد.(بلاشـر، 1376ش: 24-26)

2-1-2-4- پاسخ اشکال:

استشـهاد «بلاشـر» به خبر «حـدیبیه» - برای اثبـات اینکه پیـامبر اکرم(ص) پیش از هجرت یـا حتی پیش از بعثتش، بر نوشـتن توانا بوده و مطالبی را هم نوشـته، - نادرست است، زیرا چنانکه در بخش منابع حـدیثی ثابت شـد(1)، کـاتب پیمان نامه، امام علی(ع) بوده و منظور سهیـل از فعـل«اُکْتُبْ» (بنـویس) این بـوده است که پیـامبر اکرم(ص) از امـام علی(ع) بخواهـد تـا عبـارت«بِاسْمِکَ اللَّهُمَّ» را به جـای عبارت«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحیمِ» بنویسـد؛ نیز، منظور از عبارت «همان گونه که قبلاً می نوشتی»، چیزی نیست مگر «همان گونه که قبلاً دسـتور می دادی تا کاتبان بنویسـند؛» پس «بلاشر» در اینجا مرتکب اشتباه بزرگی شده و از «إسناد مجازی» در کلام «سهیل» غافل مانده است. برداشت «بلاشـر» از روایت دوّم نیز مردود است، زیرا چنانکه در بخش منابع حدیثی ثابت شد(2) باز هم بلاشر به «إسناد مجازی» - و این بار در کلام رسول خـدا(ص) - توجه نکرده و این گونه تصور کرده که رسول خـدا(ص) قصد آن داشـته تا خودش بنویسد. از سوی دیگر، این درخواست - بر فرض آنکه معتقـد باشـیم پیـامبر اکرم(ص) خودش قصـد نوشـتن داشـته - بـا شـرایط و احوال نـاخوش پیـامبر اکرم(ص) و در بستر بیمـاری بودنِ ایشـان ناسازگـار است. تلاش «بلاشـر» بر این معطوف بوده تا برای پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثت - توانایی بر خوانـدن و نوشـتن را ثابت کنـد؛ ولی باید گفت که او در این تلاش خود ناموفق بوده، زیرا طبق نصّ صـریح روایت هفتم از قسـم سوم در بخش منابع حدیثی، که از امام رضا (ع) نقل شده، رسول خدا (ص) پیش از بعثت، بر خواندن و نوشـتن توانا نبوده و نزد کسی نرفته تا این دو را فرا گیرد.

1- . نک: ص143 از این کتاب

2- . نک: ص144 از این کتاب

2-2-4- اشکال دوم:

اشاره

«اشتراکـات مطـالب قرآن و عهـدین، بر این دلالـت دارد که مطالب قران، برگرفته از اطلاعات و اخباری است که یهودیان و مسـیحیان در اختیار پیامبر اکرم(ص) گذارده اند و ایشان در تالیف قرآن از کتاب مقدس بهره گرفته است.»

1-2-2-4- تقریر اشکال:

یکی از اشکالات کهن و قدیمی، تهمت و افترائی است که هم عصران پیامبر اکرم(ص) به ایشان زده اند؛ قرآن کریم، این تهمت را این گونه بیان می دارد: (وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ یَقُولُونَ إِنَّمَا یُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّسانُ الَّذِی یُلْحِدُونَ إِلَیْهِ أَعْجَمِیٌّ وَ هَذا لِسَانٌ عَرَبِیٌّ مُّبِین)(1)؛ «و نیک می دانیم که آنان می گویند: «جز این نیست که بشـری به او می آموزد؛» [نه، چنین نیست، زیرا] زبان کسـی که[این] نسبت را به او می دهند، غیر عربی است، ولی این [قرآن]، به زبان عربی روشن است.» خاورشناسان همین اشکال را با رنگ و لعاب زیباتری برای ساده لوحانی که در وحیانی بـودن قرآن شـک دارنـد و نمی داننـد که آیـا پیـامبر اکرم(ص) واقعـاً بر خوانـدن و نوشـتن توانـا بوده یـا نه، مطرح کرده انـد؛ به عنوان نمونه «انـدرسون» می گویـد: «بی شک محمـد(ص)، انـدیشه های خود را از منابع تلمود و کتب اساطیری (افسانه ای) یهود و منابع مسـیحیت اقتباس نموده است.» (اندرسون(2)، 1950م:7-

8 و54 و56 و58 و59) عـدّه ای از مستشـرقان نیز که می دیدنـد کتابهای ادیان پیشـین تا عصـر ظهور اسـلام به عربی ترجمه نشده بود و «اُمّی» بودن پیامبر هم نفی کردنی نیست، گفتند: پیامبر معارف قرآنی را به صورت آموزه های شـفاهی از ادیان پیشـین استفاده کرده است. به عنوان نمونه «مونتگمری وات» در این بـاره می گویـد: «پیامبر، بیسواد (اُمّی) بود و از کتاب های مسـیحیت و یهودیت تعلیمات رسـمی ندیـده بود؛ امّا بعیـد نیست که معارف این کتاب ها به صورت شـفاهی به او رسـیده باشد، چرا که او با بعضـی از رجال یهودی و مسـیحی ارتباط داشته، و با آن ها مجادله و مناقشه می کرده است» (حاج، بی تا: ج1، 269) همچنین «تئودور نولدکه» در کتاب تاریخ قرآن، پس از اینکه برای قرآن مصادر خارجی در نظر می گیرد، می نویسد:

1- . نحل/103.

2- . Anderson

«پیامبر در قصص قرآنی، از معارف مسیحیت و یهودیت متأثّر است که به صورت شفاهی به اعراب منتقل شده بود» (همان:295). به نظر می رسد پرحجم ترین کار تحقیقی که ازسوی غیرمسلمانان برای انکار وحیانی بودن قرآن و اثبات اقتباس آن از تورات و انجیل صورت گرفته است، کار «ارشمیندریت یوسف دُرّه حدّاد» (1913م- 1979م) خاورشناس و کشیش مسیحی معاصر اهل لبنان است که در سال 1939 میلادی رتبه کشیشی خود را از کلیسای لبنان گرفت. او که مهمترین کتابهایش را برای اثبات گرته برداری قرآن از کتاب مقدس نوشته است در کتابش با عنوان «القرآن و الکتاب» معتقد است که قرآن با هر لفظی تصریح می کند که منبعش کتاب مقدس است.(حداد، 1982م: 174). او مدعی است که «قرآن بیان عربی کتاب مقدس است، به همان شیوه، قرآن تفصیل و توضیح کتاب مقدس برای عرب زبان ها و تصدیق آن در میان آنان است؛ آن گونه که محیط ایشان می طلبد»(همان: 188). وی پیامبر اکرم(ص) را پیامبر تبلیغی می داند نه تشریعی(همان: 189). در جای دیگر می گوید: «قرآن فراخوانی نصرانی گونه است» (همو، 1986م: 720) و دیگر موارد از این دست.

2-2-2-4- پاسخ اشکال:

اشکال مزبور به دلایل گوناگون باطل است؛ برخی از آن دلایل عبارت اند از:

1-هیچ دلیل و سندی در تاریخ به ثبت نرسیده است که کتابهای مقدّس پیش از اسلام به عربی ترجمه شده و در دسترس مردم جزیره ی العرب باشد؛ بلکه بیش تر مورّخان، تاریخ ترجمه این کتابها به عربی را مربوط به سالها پس از رحلت پیامبر، یعنی اواسط خلافت بنی امیه می دانند (علی: 1970م: ج6، 681).

2-اگر ثابت شود که حضرت محمّد(ص) در کودکی راهبی را ملاقات کرده است، هرگز نمی توان با آن اثبات کرد که آن راهب کتاب مقدّس را برای محمّد شرح داده یا برخی از آموزه های دینی را به او آموخته است. از این راهب مسیحی(بحیرا) اثری در تاریخ نمی توان یافت؛ مگر آنچه که مورّخان سیره نویس ذکر کرده اند و خلاصه اش چنین است: پیامبر وقتی دوازده ساله بود با عمویش به مسافرت تجاری رفت. آن دو در این مسافرت به یک عالم مسیحی برخوردند که بحیرا نام داشت. او نبوّت پیامبر را به ابو طالب بشارت داد و از

او خواست محمّد را از یهودیان به دور دارد، زیرا هر آنچه که بحیرا درباره محمّد می دانست، یهودیان هم می دانستند (نویری، 1933م:، ج16،91). جز این ملاقات که شاید بیش از چند دقیقه یا ساعتی طول نکشید، ملاقات دیگری بین حضرت و بحیرا ثبت نشده است. حال پرسش این است که در این ملاقات چند دقیقه ای، بحیرا چه مقدار از معارف مسیحیت را می توانست به پیامبر آموزش دهد؟ و با توجّه به اینکه سنّ پیامبر در آن زمان خیلی کم بود، چقدر می توانست به عقاید و آیین دینی مسیحیت مسلّط شود؛ به طوری که سی سال بعد، آنها را به صورت دینی جدید به دیگران ابلاغ کند؟ از طرفی، عموی پیامبر هم در این دیدار در کنار او بود. چگونه ممکن است چیزی از فراگیری پیامبر از بحیرا را به کسی نقل نکرده باشد؟

3-ورقه بن نوفل پیش ازاسلام تابع دین مسیحیت بود (یعقوبی،1980م: ج298،1؛ ابن کثیر، 1963م: ج2، 238) و پس از ظهور اسلام مسلمان شدو پیامبر را ستود (مسعودی، 1346م: ج2، 59؛ ذهبی، 1990م: ج1، 268). ابوالحسن برهان الدین بقاعی کتابی درباره ایمان ورقه نوشته است و احادیثی هم از پیامبر درباره ی مسلمان بودن او هست؛ هر چند به ظاهر پس از آن، بیش از چند سال زنده نماند. مجموع ملاقاتهای پیامبر با ورقه که در تاریخ ثبت شده است، بیش تر از سه یا چهار مورد نیست و در هیچ کدام به استفاده پیامبر از ورقه اشاره نشده است؛ بلکه مستندهای تاریخی شهادت می دهند که ورقه به نبوّت پیامبر و نزول وحی بر او گواهی داده است. وقتی خدیجه آنچه را پس از نزول وحی بر پیامبر دیده و شنیده بود، با ورقه در میان گذاشت، ورقه کمی تأمّل کرد و گفت:«قدوس، قدوس! ای خدیجه سوگند به کسی که جان ورقه به دست او است اگر راست بگویی، ناموس اکبر که روزی به سوی موسی می آمد، امروز به سوی او آمده است و او پیامبر این مردم است» (طبری، 1971م: ج3، 162؛ ابن هشام، 1995م: ج1، 254). ورقه یک بار هم پیامبر را در کنار کعبه ملاقات کرد و از وقایع پیش آمده پرسید و چون مطّلع شد، گفت: «سوگند به آن که جانم به دست او است، تو پیامبر این مردمی و ناموس اکبر که روزی به سوی موسی می آمد، امروز به سوی تو روی آورده است. تو را تکذیب می کنند و به توآزار می رسانند و... اگر من آن روز زنده باشم، خدای را یاری می کنم» (طبری، 1971م: ج2،

206؛ ابن هشام، 1995م: ج1، 254). بر اساس آنچه گفتیم سخن مستشرقان هیچ دلیل و حتّی مؤیّدی ندارد. چگونه ممکن است کسی نتواند آنچه را خود آموزش داده است، از وحی الهی (ناموس اکبر) تشخیص بدهد و شخص موحّدی چون ورقه به نبوّت پیامبر ساختگی گواهی دهد؟

4-در جایی که حضرت محمد(ص) در آن بزرگ شد، از افراد یهودی و مسیحی خبری نبود. مکّه مرکز مشرکین بود و اهل کتاب بیشتر در اطراف یثرب و نجران دیده میشدند. پس حضرت محمّد(ص) به آنها تا بعد از هجرت، یعنی تا سیزده سال بعد از بعثت، دسترسی نداشتند. اگر هم کسی از اهل کتاب در اطراف ایشان، در مکه پرسه می زد، بدون شک مشرکین مکه هم می دیدند و هنگام آغاز تبلیغ اسلام، ادعا می کردند که این سخنان را از اهل کتاب فراگرفته است و حال آنکه آنان هرگز چنین ادعایی نکردند، یعنی هرگز ادعا نکردند که آنچه پیامبر می فرماید از چیزهایی است که پیش از بعثت از اهل کتاب آموخته است(سبحانی، 1358ش: 54). همچنین مورّخان در مکّه قبیله ای را ذکر نکرده اند که یهودی باشد، و یهودیان آن دسته از قبایل را که از آنان به عنوان یهودیان مدینه نام برده می شود، یهودی نمی دانند، زیرا افکار آنها طبق شریعت یهود و اعمالشان طبق احکام تلمود نبود (ولفنسون، 1995م: 13). کاسکیل می نویسد: «عرب یهود، هرگز واقعی نبودند؛ بلکه فقط خود را شبیه یهودیان کرده بودند» (علی، 1970م: ج6، 530). وقتی یهودیان عرب قبل از اسلام نه معرفت درستی از معارف و شرایع یهود داشتند و نه عامل به آن معارف بودند، چگونه می توان همه ی معارف و شرایع و قصص قرآنی را متأثّر از آنها دانست؟ مورّخان حضور جماعتی غیر بومی از مسیحیان تاجر، صنعتگر یا برده را در مکّه ثبت کرده اند. اینها افرادی بودند که قریش پیش از مستشرقان پیامبر را به اخذ مطالب قرآنی از آنها متهم کرده بودند. این آیات گویای مدعای ماست: «وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ»؛ «و بیقین می دانیم که آنان می گویند: «(این قرآن را) تنها بشری به او می آموزد.» در حالی که زبان کسی که به او نسبت می دهند مبهم (و غیر عربی) است؛ و این (قرآن، به) زبان عربی روشن است» (نحل / 103). «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُون»؛ «و کسانی که کفر ورزیدند گفتند: «این [کتاب] نیست جز دروغی بزرگ که آن را بر بافته است؛ و

گروهی دیگر او را بر این (کار) یاری داده انـد.» و به یقین (با این سـخن،) سـتم و باطلی را آوردنـد» (فرقان / 4). مورّخان گفته انـد که آنها «یعیش»، «عـداس مولی حویطب بن عبـد الغری»، «سـیار مولی العلاء بن الحضـرمی»، «جبر مولی عامر» بودنـد که تورات می خواندند (طبری، 1971م: ج 18، 137)؛ حال آنکه در هیچ جریان تاریخی، ارتباط پیامبر با این افراد یا دیگر نصـرانیان مکّه، پیش از اسـلام ضبط نشـده است. اگر وحی سـاخته حضـرت محمّـد (ص) بود، چرا در مواردی که به نفع خود بود، وحی نمی سـاخت؟ برای مثـال در جریان افک(1) وحی یک ماه قطع شـد و حضـرت تا نزول دوباره وحی تهمتها و سرزنشـهای منافقان را تحمّل کرد. در داسـتان تغییر قبله از بیت المقدس به کعبه نیز تا 16 مـاه زیر فشار تهمتهای مشـرکان بود. اگر وحی تابع اراده ی الهی نبود و در دست پیامبر قرار داشت، چرا زودتر قبله را به کعبه تغییر نداد؟ قرآن، خبرهای بسـیاری درباره ی آینده دارد که همه ی آنها واقع شده اند. برای مثال به نمونه هایی توجه می کنیم: «غُلِبَتِ الرُّومُ، فِی أَدْنَی الْأَرْضِ وَهُم مِّن بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَیَغْلِبُونَ» (روم / 2 و3)؛ روم در نزدیک ترین سرزمین [به شما] مغلوب شد، ولی آنها به زودی [در همین زمان های نزدیک] پیروز خواهنـد شـد». این وعـده قرآن عملی شـد و رومیان پس از چند سال پیروز شدند. «سَیُهْزَمُ الْجَمْعُ وَیُوَلُّونَ الدُّبُرَ» (قمر/ 45)؛ «به زودی آن جماعت [مشرکان] در جنگ شکست می خورند و برای فرار پشت می کنند». در سال دوم هجری، مشـرکان شـکست سـختی در جنگ بدر خوردند، با اینکه به ذهن کسی نمی رسید. اگر قرآن، ساخته ی انسانی مانند دیگر انسانها است، او چگونه و از طریق چه کسانی می توانست به غیب متّصل باشد؟ بعید نیست که اینجا هم ذهن منحرف بعضـی از مستشرقان دنبال مصـدر غیرالهی باشـد. معـارف ابلاغ شـده به وسـیله ی پیامبر درباره ی دنیا و آخرت، مسائل مربوط به قیامت، حشـر و حساب، در مورد توحید و... اوّلاً همه یک سـمت و سو دارند و هیچ تناقضـی بین آنها وجود ندارد. از سوی دیگر، کسی از دوره بیست ساله بعثت حضرت، کردار یا گفتاری که گویای دوگانگی یا ترقّی و تجدد در آن ها باشد، سـراغ ندارد و شاید این همان پاسـخی است که خداوند با آن در آیه ی شریفه ی «أَفَلاَ یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ کَانَ مِنْ عِندِ غَیْرِ اللّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اخْتِلاَفاً

1- . تهمت نامشروع به عایشه، سوره نور/ 11

کَثِیراً»؛ «و آیا در قرآن تـدبّر نمی کننـد؟ و اگر (بر فرض) از طرف غیر خـدا بود، حتماً در آن اختلاف فراوانی می یافتند» (نساء/82) ساحت قدسی قرآن را از چنین تهمتها و گمانه زنیها تقدیس می کند(1). از سوی دیگر، اگر چنین مواردی را در انسانهای عادی بتوانیم تصوّر کنیم، فقـط در فردی می توان یـافت که سالها زحمت بکشـد و کار کنـد تا افکاری را که از یهودیت، مسـیحیت، اعراب جاهلی و... گرفته است، هماهنگ سازد و قواعد کلیه ای برای خود اسـتخراج کند و هر کدام از این معارف را که با آن قواعد مطابقت نداشت، به گونه ای که مناسب با آنها باشـد، اصـلاح یا طرد کنـد و آن قـدر در این معارف تأمّل و تفکّر کنـد که در طول بیست سال هرگز تردیدی در کلام و فعلش ظاهر نشود و چنـان در این مسائل غوطه ور شود که همه ی آنها برایش ملکه شود تا هنگام برخورد با وقایع و مسائل گوناگون اشـتباه نکنـد و... ؛ حال آنکه چنین پیشـینه ای را هیچ مورّخی در تاریخ پیامبر ثبت نکرده است و کسـی (حتّی خاورشـناسانی که بی سـند سـخن می گویند) نگفته است که کـار او قبـل از بعثت، تعلیم یـا تعلّم معـارف بود یا عمـده ی وقتش را صـرف این قبیل امور می کرد (نک: سـلطانی رنانی، 1387ش: ش4، 131). بلکه با توجه به آیات قرآن که مخالف عقاید مشـرکانه عرب جاهلی و برخی عقاید یهود و مسیحیت است، عکس ادعاهای خاورشناسان ثابت می شود. به عنوان نمونه در آیاتی از قرآن کریم برخی عقاید باطل یهودیان و

1- . قرآن کریم در موارد گونـاگون این افتراء را باطـل سـاخته است؛ به عنوان نمونه می فرمایـد: (وَ إِنَّهُ لَتَنْزِیـلُ رَبِّ الْعَـالَمِینَ، نَزَلَ بِهِ الرُّوُحُ الأَـمِینُ، عَلٰی قَلْبِـکَ لِتَکُـونَ مِنَ المُنْـذِرِینَ، بِلِسـانٍ عَرَبی مُـبینٍ، وَ إِنَّهُ لَفی زُبُرِ الأَـوَّلینَ، أَوَ لَمْ یَکُن لَّهُمْ آیَهً أَنْ یَعْلَمَهُ عُلَمَـاءُ بَنی إِسـرَائیلَ)؛ «وراستی که این [قرآن] وحی پروردگـار جهانیـان است؛ «روح الأمین» آن را بر دلت نازل کرد تا از جمله هشداردهنـدگان باشـی، به زبان عربی روشن؛ و [وصف] آن در کتاب های پیشـینیان آمـده است؛ آیا برای آنان، این خود دلیلی روشن نیست که علمای بنی اسـرائیل از آن اطّلاع دارند؟.» این آیه اشاره می کند که خداوند، قرآن را از رهگذر وحی، با زبان عربی فصـیح و آشـکار، بر پیامبرش فروفرسـتاده است تا پیامبرش حضـرت محمد (صـلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) در مقابل برهان های مخالفان خود، دلایل و براهین خود را عرضه دارد و آن برهان ها را باطل سازد؛ پس اگر قرآن از سوی خداوند نازل گشته، این نشان از آن دارد که پیامبر اکرم (صلَّی اللَّه علیه و آله و سلَّم) با اهل کتاب و دانشمندان یهودی و مسیحی هیچ رابطه ای نداشته است.(بنی عامر، 2004م: 264)

مسیحیان به نقد کشیده شده و این، نشان از تحریف کتب آسمانی آنها دارد(1)؛ با این اوصاف، اگر پیامبر اکرم(ص) مطالب و آموزه های قرآن را از کتب مسیحیان و یهودیان و افکار و اندیشه های آنان گرفته باشد، چگونه امکان دارد این گونه مطالب و مسائل، که با اندیشه های اهل کتاب در تناقض است، در قرآن یافت شود؟!

5-اگر اهل کتاب درمی یافتند که محمد(ص) اندیشه های آنان را به نام خود در قرآنش آورده و یا درمی یافتند که از کتب آنان اثر پذیرفته، در همه جا این مسئله را فاش می کردند و می گفتند که حضرت محمد(ص) اندیشه ها و اقوال ما را از کتاب هایمان برداشت کرده است، ولی این مسئله به وقوع نپیوست (بنی عامر، 2004م: 268).

6-تشابه قرآن و بعضی کتابهای ادیان دیگر، دلیل این نیست که آنها ریشه ی قرآن باشند، بلکه نشان می دهد که قرآن و دیگر کتابهای آسمانی ریشه ای واحد دارند که همان وحی الهی است. پیامبر اکرم(ص) نیامده تا ادیان پیش از خود را نقض کند، بلکه آمده تا آنها را کامل گرداند؛ او اعتقاد به یگانگی خداوند را با خود آورده و این چیزی جدید نیست، زیرا ادیان پیشین، همگی در ابتدا، مسیر «توحید» را پیموده اند(2)، پیامبر اکرم(ص) از جنس

1- . به عنوان نمونه، در سوره «نساء» آمده است: (وَ قَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا قَتَلُوهُ وَ مَا صَلَبُوهُ وَ لكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَ إِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّباعَ الظَّنِّ وَ مَا قَتَلُوهُ يَقِيناً)؛ «و گفته ایشان که: «ما مسیح، عیسی بن مریم، پیامبر خدا را کشتیم»، و حال آنکه او را نکشتند و مصلوبش نکردند، لیکن امر بر آنان مشتبه شد؛ و کسانی که درباره او اختلاف کردند، قطعاً در مورد آن دچار شکّ شده اند و هیچ علمی بدان← ←ندارند، جز آنکه از گمان پیروی می کنند، و یقیناً او را نکشتند.» این آیه نشان می دهد که قوم مسیح تصور می کردند، دیگر، عیسایی وجود ندارد، چون او را از بین برده اند، ولی قرآن در مقابل این اندیشه خام می ایستد و با استواری تمام، اشتباهشان را به آنها گوشزد می کند.

2- . همچنان که در آیه ای آمده است: (قُلْ ما كُنْتُ بِدْعاً مِّنَ الرُّسُلِ وَ مَا أَدْرِي ما يُفْعَلُ بِي وَ لا بِكُمْ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَى إِلَيَّ وَ مَا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ، قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ كَفَرْتُمْ بِهِ وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِّنْ بَنِي إِسْرائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَ اسْتَكْبَرْتُمْ إِنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ)؛ «بگو: «من از [میان] پیامبران، نودرآمدی نبودم و نمی دانم با من و با شما چه معامله ای خواهد شد؛ جز آنچه را که به من وحی می شود پیروی نمی کنم و من جز هشداردهنده ای آشکار [بیش] نیستم؛» بگو: «به من خبر دهید، اگر این قرآن از نزد خدا باشد و شما بدان کافر شده باشید و شاهدی از فرزندان اسرائیل به مشابهت آن [با تورات] گواهی داده و ایمان آورده باشد و شما تکبّر نموده باشید [، آیا باز هم شما ستمکار نیستید؟] البته خدا قوم ستمگر را هدایت نمی کند».»

همان رسولان إلهی پیش از خود بوده است. در امت های پیشین، پیامبران و رسولانی مثل او مبعوث شده اند؛ آنچه پیامبر اکرم(ص) آورده از نوع همان چیزی است که آن پیامبران آورده بودنـد؛ بنابراین لازم است که نبوت پیامبر اکرم(ص) ثابت گردد و سـپس باید پذیرفت که این قرآن از سوی خداوند نازل شده است و در این صورت، ادّعای خاورشـناسان – مبنی بر اینکه پیامبر اکرم (ص) از کتب و منابع دینی «اهل کتاب» بهره برده – باطل می شود، زیرا «تورات»، «انجیل» و «قرآن» منبعی یکسان دارنـد که همان ذات أقدس إلهی است؛ اگر قرآن کریم عقیـده ای مخالف با عقایـد صـحیح کتب آسـمانی پیشـین می آورد، می گفتند که چگونه ممکن است منبع همه ادیان، ذات إلهی و وحی آسـمانی باشد، درحالی که قرآن عقیده ای مخالف با عقاید ادیان پیشـین از خود آورده است(بنی عامر، 2004م: 265– 264) ؟! قرآن از منبع خداوندی سرچشـمه گرفته و هیچ کسی ادّعا ننموده است که این قرآن عقایدی برخلاف عقاید صحیح ادیان پیشین آورده، هرچند این مسـئله قابل پذیرش است که برخی احکام ادیان پیشین، در این قرآن، نسخ شده و به جای آن، احکامی کامل تر و بهتر وارد شده است. در نتیجه همانـندی ای که میان مطالب قرآن و مطالب تورات و انجیل رخ داده، لزوماً نشان از اقتباس نـدارد، زیرا با وجود مشابهت اندک میان آموزه های اسـلام، یهود و مسـیحیت، اختلافات جوهری و بنیادین میان صورت، شکل، محتوا و هدف اعمال عبادی در دین اسلام و دین مسیحیان یا یهود است و این مشابهت نسبی[میان این سه دین] – که از دیدگاه دینی امری معقول است – این گونه تفسیر می شود که منبع و مصدری إلهی وجود دارد که این آموزه های آسـمانی از آن سرچشـمه گرفته است.(عبدالحمید،بی تا: 27؛ بنی عامر، 2004م: 268) در نتیجه مطالب مطرح شده از سوی مستشرقان در این زمینه، ادعایی بدون دلیل است. باتوجه به شش دلیل مذکور، اشکالی که خاورشناسان در این باب مطرح ساخته اند مردود و باطل است و پیامبر اکرم(ص) – همان طور که در پیش ثابت گشت – پیش از بعثت آسـمانی اش، بر خوانـدن و نوشـتن توانا نبوده و هیچ کتابی را نخوانده و یا آن را رونویسـی نکرده است. چنان که دیدیم، هیچ یک از اشـکالات ششـگانه از شرط صحت برخوردار نیست و به قدری این ادّعاها سست و سخیف است که نمی توان آنها را دیدگاهها و نظرات علمی قلمداد کرد.

نتایج:

مطالب قرآن، برگرفته از اطلاعات و اخباری که «وَرَقَه بن نَوْفَل»، «بَحیرا»، «جُبیر بن مُطعم رومی» به پیامبر اکرم(ص) گفته اند، نیست؛ زیرا به گواه تاریخ دیدار «ورقه» با پیامبر اکرم(ص)، و نیز ملاقات «بَحیرا» با پیامبر اکرم(ص) - برفرض پذیرش وجود تاریخی «بَحیرا»- چندان طول نکشیده است، و امکان ندارد مطالبی که بیانش سالیان زیاد زمان می برد، در یک دیدار به پیامبر اکرم(ص) منتقل شود. همچنین چگونه امکان دارد شخصی عامّی و معمولی چون «جُبیر بن مُطعم»، مطالبی را به پیامبر اکرم (ص) بگوید که جن و انس را به هماورد می طلبد؟!

با توجه به ایرادهای فنی وارد بر شعر «اُمَیه بن أبی الصَّلت» و نیز وجود الفاظی سست و ضعف بافت شعری او و وجود قافیه های غیر جالب و ناهمگون در شعر او، امکان ندارد پیامبر اکرم(ص) آیات معجزه وار قرآن کریم را از شعر «اُمَیه بن أبی الصَّلت» برگرفته باشد.

نوشتن کلمه «محمّد بن عبدالله» از سوی رسول خدا(ص) در جریان صلح حدیبیه، از نظر تاریخی، امری قطعی و مسلم نیست؛ بنابراین با توجه به وجود اِسناد مجازی در کلام«سهیل» و نیز دیگر روایاتی که امام علی(ع) را کاتب پیمان نامه معرفی کرده، می توان نتیجه گرفت که کاتب پیمان نامه، امام علی(ع) بوده است.

دستور پیامبر اکرم(ص)، برای آوردن کاغذ و دوات به منظور نوشتن نامه، در روزهای پایانی عمر، بر این دلالت ندارد که خود قصد نوشتن داشته، بلکه کلام پیامبر اکرم(ص)، حاوی «إسناد مجازی» است و از سوی دیگر، این درخواست - بر فرض آنکه معتقد باشیم پیامبر اکرم(ص) خودش قصد نوشتن داشته - با شرایط و احوال ناخوش پیامبر اکرم(ص) و در بستر بودن ایشان ناسازگار است.

نبود شاهد تاریخی مبنی بر ترجمه کتابهای مقدّس به عربی، پیش از اسلام؛ وجود تاریخی مشکوک بحیرا و - نیز برفرض پذیرش وجود وی- ملاقات کوتاه مدت پیامبر اکرم(ص) با وی؛ نیز ملاقات کوتاه مدت پیامبر اکرم(ص) با «ورقه» و نبود شاهد تاریخی مبنی بر استفاده پیامبر اکرم(ص) از وی؛ همچنین نقد پاره ای از عقاید اهل کتاب در برخی آیات قرآن کریم و در نهایت، عدم اشاره اهل کتابِ عصر رسالت، به اقتباس عقاید و

اقوالشـان از سوی پیـامبر اکرم(ص)، بر این دلالـت دارد که مطـالب قرآن کریم برگرفته از اطلاعـات و اخباری که یهودیان و مسـیحیان در اختیار پیامبر اکرم(ص) گـذارده اند، نیست و ایشان در تالیف قرآن از کتاب مقدس بهره نگرفته است. چنان که تشابه پاره ای از آموزه های قرآن با برخی مطالب موجود در کتب دیگر ادیان ، نشان می دهـد قرآن و دیگر کتب آسـمانی، ریشه ای واحـد دارنـد که همان وحی الهی است.

ص: 204

نتیجه گیری

تقریباً همه لغت شناسان و زبان دانان عربی، معنای درستی (درس ناخوانده) برای واژه«اُمّی» ذکر کرده اند. واژه «اُمّیین» نیز جمع کلمه«اُمّی» و به معنای «درس ناخواندگان» است. «قوم عرب» یکی از مصداق های «اُمّیین» است، نه اینکه واژه «اُمّیین»، تنها بر «قوم عرب» قابل اطلاق باشد. «اُمّیین»، به جهت بی بهره بودن از نعمت خواندن و نوشتن، مثل روز اوّل تولدشان باقی مانده و به بلوغ فکری و روحی نرسیده بودند و طرز سخن گفتنشان نیز نامناسب بود، چنان که معمولاً با درشت خویی و پرخاش گری گفتگو می کردند و سخنانشان از مرزِ سخنان معمولی فراتر نمی رفت و مانند «اهل کتاب» پرسخن و اهل مباحثه علمی نبودند.

بر اساس منابع تفسیری و حدیثی (مباحث مطرح ذیل آیات 20 و 75 سوره آل عمران، آیات 157 و 158 سوره اعراف، آیه 48 سوره عنکبوت و آیه 2 سوره جمعه و نیز روایاتی مانند: روایت امام رضا (ع): «ومن آیاته انه (پیامبر) کان یتیما فقیرا راعیا أجیرا لم یتعلم کتابا و لم یختلف إلی معلم...»، روایت ابن عباس: «کان النبی صلی الله علیه وسلم أمیا لایقرا ولایکتب» و روایت ابن مسعود:» لم یکن رسول الله صلی الله علیه وسلم یقرأ ولا یکتب.») می توان گفت: «اُمّی» بودن پیامبر اکرم(ص) به معنای «درس ناخوانده» بودن ایشان است و ایشان پیش از بعثت بر خواندن و نوشتن توانمند نبوده اند؛ ولی پس از بعثت بر خواندن و نوشتن توانمند شده و در مواردی فعل خواندن از ایشان سر زده است؛ ولی در هیچ موردی ننوشته اند. این مسئله، همواره یکی از دلایل صدق ادّعای نبوت و رسالت ایشان به شمار رفته است؛ زیرا به راستی شگفت آور است که شخصی که تا پیش از بعثت خود قادر بر خواندن نبوده، چنین کتابی آورده و این خود یکی از جنبه های اعجاز قرآن کریم است.

ویژگی های منفی برشمرده شده برای «اُمّیین»، درباره پیامبر اکرم(ص) - پیش از بعثتش - قابل پذیرش نیست، زیرا خداوند از ابتدای تولد ایشان، فرشته ای را مأمور کرد تا به او مکارم اخلاقی را بیاموزد؛ از این رو پیامبر اکرم(ص)، در پیش از بعثت که هنوز هیچ کس ایشان را پیامبر خدا نمی شناخت، فردی امین و راستگو شناخته شد. این رسول إلهی از دوران کودکی مورد عنایت و توجه خداوند قرار گرفته بود و از ویژگی های منفی

«أمّیین» – که در اثر فقدان آموزه های وحیانی و ناآشنایی با تعالیم إلهی به وجود می آمد – به دور و برکنار بود.

محققان مسلمان و خاورشناسان در این زمینه دیدگاههای متفاوتی دارند؛ با توجه به شواهد قرآنی و حدیثی و نیز پاره ای روایات تاریخی(به عنوان نمونه: مباحث مطرح ذیل آیات 20 و 75 سوره آل عمران، آیات 157 و 158 سوره اعراف، آیه 48 سوره عنکبوت و آیه 2 سوره جمعه و نیز روایاتی مانند: روایت امام رضا(ع): «ومن آیاته انه (پیامبر) کان یتیما فقیرا راعیا أجیرا لم یتعلم کتابا و لم یختلف إلی معلم...»، روایت ابن عباس: «کان النبی صلی الله علیه وسلم أمیا لایقرا ولایکتب » و روایت ابن مسعود: »لم یکن رسول الله صلی الله علیه وسلم یقرأ ولایکتب.»)، دیدگاه برخی محققان مسلمان (مانند: ابن شهرآشوب، ابن نُجَیم، عبده و مطهری) که معتقدند «اُمّی» به معنای «درس ناخوانده» است، صحیح به نظر می رسد. نیز افرادی (مانند: شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ طوسی، علامه حلی و علامه مجلسی) که معتقدند پیامبر اکرم (ص) پیش از بعثت بر خواندن و نوشتن ناتوان بوده ولی پس از بعثت بر خواندن و نوشتن توانا شده، صحیح تر به نظر میرسد. همچنین از میان خاورشناسان، دیدگاه افرادی (مانند: مونتیه، آماری، کازیمرسکی و هنری دی کاستری) که معتقدند «اُمّی» به معنای«درس ناخوانده» است،صحیح به نظر میرسد. نیزدیدگاه خاورشناسانی (مانند: دورانت، کارلایل، آرمسترانگ، هنری دی کاستری و دیون پورت) که معتقدند پیامبر اکرم(ص) پیش از بعثت بر خواندن و نوشتن ناتوان بوده، صحیح قلمداد می شود.

پیامبر اکرم(ص) – پیش از بعثت– بر خواندن و نوشتن توانایی نداشته تا از رهگذر این توانایی، با دیگران ارتباط برقرار کند و سپس با خواندن و رونویسی کتبِ مقدّسِ ادیان پیشین، یا دیگر کتب پیشینیان یا کتب عصر خود، قرآن را برسازد و آن را، به دروغ، به عنوان کتابی إلهی به هم عصران خود و نسل های پسین معرفی کند. شباهت مضمونی کتب آسمانی صرفاً حاکی از وحدت منبع آسمانی آنهاست.

از آنجا که پیامبر اکرم(ص)، پیش از بعثت، بر خواندن و نوشتن توانا نبود، و در عین حال توانست کتابی را بیاورد که همگان در آوردن مانند آن، با چنین تعالیم و آموزه هایی، عاجز و ناتوانند، این مسئله، نشان از وحیانی بودن قرآن دارد و اثبات می کند که آورنده آن،

رسولی است که از جانب خداونـد تعالی برای هـدایت بشـریت گسـیل شده تا با تکیه بر تعالیم وحیانی کتاب خود، انسان ها را از جهل و گمراهی بیرون آورد و به سوی نور و روشـنایی هدایت کند. جاری شدن کتابی آسـمانی، با آن همه معارف و تعالیم عالی، بر زبان شخصی که با خواندن و نوشـتن آشـنا نیست معجزه ای است که ثابت می کند پیامبر اکرم (ص) رسول واقعی خداوند است و طبق تعالیم این کتاب آسمانی، خاتم پیامبران است و ناتوانی ایشان بر خواندن و نوشتن- پیش از بعثت - از شأن و مقام والای ایشان حکایت می کند.

ص: 207

منابع و مآخذ

قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند، قم: دار القرآن الکریم، 1378ش، چاپ اول

شریف رضی (1368ش)، نهج البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ اوّل

کتب فارسی:

اسکندرلو، محمدجواد(1387ش)، مستشرقان و تاریخگذاری قرآن، قم: پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، چاپ دوم

امین اصفهانی، نصرت بیگم(بی تا)، مخزن العرفان در علوم قرآن، اصفهان: کتاب فروشی ثقفی

آرمسترانگ، کارن(1383ش)، زندگی نامه پیامبر اسلام محمد(ص)، ترجمه: کیانوش حشمتی، تهران: انتشارات حکمت، چاپ اوّل

بلاشر، رژی(1376ش)، در آستانه قرآن، ترجمه: محمود رامیار، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ پنجم

جان زاده، علی (1358ش)، دکتر شریعتی، بی جا: همگام

جعفریان، رسول (1379ش)، مقالات تاریخی، ج11 (درباره استاد سید جعفر مرتضی عاملی)، قم: دلیل، چاپ اول

جوادی آملی، عبدالله(1384ش)، تسنیم (تفسیر قرآن کریم)، تنظیم: حسن واعظی محمدی، ویرایش: علی اسلامی، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اوّل

----- (1385ش)، قرآن در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ پنجم

حجّتی، سید محمد باقر(1384ش)، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ بیست و یکم

حسینی طباطبائی، مصطفی(1375ش)، نقد آثار خاورشناسان، تهران: چاپخش، چاپ اول

----- (1357ش)، شیخ محمد عبده مصلح بزرگ مصر، تهران: قلم

حموده، عادل (1386ش)، سید قطب از ولادت تا شهادت (از روستا تا چوبه دار)، مترجم: فضل الله میرقادری، شیراز: کوشامهر،

خرّمشاهی، بهاء الدین(1377ش)، دانشنامه قرآن پژوهی، تهران: ناهید، چاپ اوّل

داداش زاده، عباس (1390ش)، پژوهشی در زندگانی، آثار و اندیشه سه علامه تبریزی: علامه طباطبائی، علامه امینی، علامه جعفری، تبریز: منشور

دسوقی، محمود(1376ش)، سیر تاریخی و ارزیابی اندیشه شرق شناسی، ترجمه : محمود رضا افتخارزاده، تهران: هزاران

دورانت، ویلیام جیمز(1377ش)، دو زندگینامه/ویل و آریل دورانت، مترجم: هرمز عبداللهی، ویراستار: کامران فانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

دهخدا، علی اکبر(1372ش)، لغت نامه دهخدا، زیر نظر: محمد معین و جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی بن محمد بن أحمد(1371ش)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، به کوشش و تصحیح: دکتر محمد جعفر یاحقی - دکتر محمد مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

رامیار، محمود، تاریخ قرآن(1380ش)، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم

رسولی محلاتی، سید هاشم(1373ش)، تاریخ اسلام (جلد اول) از پیدایش عرب تا پایان خلافت عثمان، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم

زمانی، محمد حسن(1385ش)، شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان، قم: موسسه بوستان کتاب، چاپ اول

----- (1387ش)، مستشرقان و قرآن، قم: موسسه بوستان کتاب، چاپ دوم

سبحانی، جعفر(1358ش)، راز بزرگ رسالت (تحلیلی از 23 سال زندگی پیامبر اسلام(ص)، تهران: کتابخانه مسجد جامع تهران

سحاب، ابوالقاسم (بی تا)، فرهنگ خاورشناسان، بی جا: انتشارات کتاب سحاب

سعید، ادوارد(1361ش)، شرق شناسی (شرقی که آفریده غرب است)، ترجمه اصغر عسکری خانقاه و حامد فولادوند، تهران: انتشارات عطائی

سورآبادی، ابوبکر(1381ش)، تفسیر سورآبادی (تفسیر التفاسیر)، تصحیح: سعیدی سیرجانی، تهران: فرهنگ نشر نو، چاپ اوّل

شریعتی، علی(1378ش)، مجموعه آثار، تهران: إلهام، چاپ هفتم

شریعتی، محمد تقی(بی تا)، تفسیر نوین، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی

صدرائی خوئی، علی(1373ش)، سیمای خوی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی

صغیر، محمّد حسین علی(1372ش)، خاورشناسان و پژوهشهای قرآنی، ترجمه محمّد صادق شریعت، بی جا: مؤسسه مطلع الفجر

عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم(1376ش)، فقهای نامدار شیعه، قم: دفتر نشر نوید اسلام

قدسی، احمد(1384ش)، حیات پر برکت : زندگی نامه آیه الله العظمی مکارم شیرازی دامت برکاته، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)

کربلائی لو، مرتضی (1389ش)، محمد تقی شریعتی، تهران: مدرسه

کولائی، الهه و دیگران(1360ش)، یادواره شهید آیت الله سید محمدباقر صدر، قم، کانون انتشارات ناصر

گیب، هامیلتون(بی تا)، اسلام (بررسی تاریخی)، ترجمه: منوچهر امیری، تهران: [بی نا]

لوبون، گوستاو(1378ش)، تمدّن اسلام و عرب، ترجمه: سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران: افراسیاب، چاپ اوّل

مدیر شانه چی، کاظم(1378ش)، علم الحدیث و درایه الحدیث، بی جا: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ چهاردهم

مطهّری، مرتضی(1376ش)، پیامبر اُمّی، تهران: انتشارات صدرا، چاپ دوازدهم

----- (1387ش)، سیری در زندگانی استاد مطهری، تهران: صدرا، چاپ یازدهم

معارف، مجید(1376ش)، پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه، تهران: موسسه فرهنگی و هنری ضریح، چاپ دوم

----- (1383ش)، جوامع حدیثی اهل سنت، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت) و دانشکده علوم حدیث، چاپ اول

معرفت، محمد هادی(1379ش)، تاریخ قرآن، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، چاپ سوّم

-----1428ق)، التمهید فی علوم القرآن، قم: موسسه النشر الاسلامی

معین، محمد (1342ش-1387ش)، فرهنگ فارسی، تهران: امیر کبیر

مکارم شیرازی، ناصر(1377ش)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ سی و پنجم

مهریزی، مهدی(1378ش)، شناخت نامه علامه مجلسی: مقالات منتشر شده در مطبوعات، با همکاری هادی ربانی، تهران: [بی نا]

میبدی، رشید الدین ابوالفضل احمد بن ابوسعید بن احمد بن مهریزد(1331ش)، کشف الأسرار، تهران: [بی نا]

نصیری، علی(1387ش)، معرفت قرآنی: یادنگار آیت الله محمد هادی معرفت، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ویرژیل گیورگیو، کنستان(1376ش)، محمد(ص) پیغمبری که از نو باید شناخت، ترجمه: ذبیح اللّه منصوری، تهران: زرین، چاپ اوّل

هندی، عبداللطیف(1360ش)، مکتب وحی و مفهوم امی بودن پیامبر(ص)، نقد و بررسی جعفر سبحانی، تهران: انتشارات توحید، چاپ سوم

کتب عربی:

ابن ابی حاتم، عبدالرحمان بن محمد بن ادریس(1419ق)، تفسیر القرآن العظیم مسنداً عن رسول اللّه (ص) و الصحابه و التابعین، تحقیق: أسعد محمد طیّب، بیروت: المکتبه العصریه، الطبعه الثانیه

ابن ابی شیبه، عبداللّه بن محمد بن ابراهیم(1409ق)، الکتاب المصنّف فی الأحادیث و الآثار، تحقیق: سعید محمد اللحام، بیروت: دارالفکر، الطبعه الأولی

ابن اثیر ، عزّالدین ابوالحسن علی بن محمّد(1418ق)، أُسد الغابه فی معرفه الصحابه، تحقیق: شیخ خلیل مأمون شیحا، بیروت: دارالمعرفه، الطبعه الأولی

----- (بی تا)، أُسد الغابه فی معرفه الصحابه، تهران: اسماعیلیان

----- (1402ق)، الکامل، بیروت: بی جا

ابن اثیر، مجدالـدین ابوالسـعادات مبارک بن محمد (1422ق)، النهـایه فی غریب الحـدیث و الأثر، تصـحیح: محمّـد ابوالفضل عاشور، بیروت: دار إحیاء التراث العربی، الطبعه الأولی

ابن احمد معتزلی، قاضی عبدالجبّار(بی تا)، تثبیت دلائل النبوّه، بیروت: الدارالعربیّه

ابن ادریس، ابوجعفر محمـد بن منصور بن أحمـد(1414ق)، کتاب السـرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، تحقیق: لجنه التحقیق، قم: مؤسسـه النشر الإسلامی التابعه لجماعه المدرّسین، الطبعه الثانیه

ابن انباری، محمد بن قاسم(1407ق)، کتاب الأضداد، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، صیدا- بیروت: المکتبه العصریّه

ابن جزّی، ابوالقاسم محمد بن احمد(1415ق)، التسهیل لعلوم التنزیل، بیروت: دارالکتب العلمیّه، الطبعه الأولی

ابن حبّان، ابوحاتم محمد(1412ق)، المجروحین من المحدّثین و الضّعفاء و المتروکین، تحقیق: محمود ابراهیم زاید، بیروت: دارالمعرفه

ابن حنبل، أحمد(بی تا)، المسند، بیروت: دارصادر

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد(بی تا)، تاریخ ابن خلدون، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الرابعه

ابن سعد، محمد(بی تا)، الطبقات الکبری، تحقیق: احسان عباس، بیروت: بی جا

----- (بی تا)، الطبقات الکبری، بیروت: دار صادر

ابن شاذان، فضل(بی تا)، الإیضاح، تحقیق: سید جلال الدین الحسینی الأرموی، [بی جا]: [بی نا]

ابن شهر آشوب، محمد بن علی(1376ق)، مناقب آل ابی طالب، تحقیق: لجنه من اساتذه النجف الأشرف، نجف: المطبعه الحیدریّه

ابن طاووس، سید علی بن موسی(1413ق)، الیقین فی إمره امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب(ع)، تحقیق: الأنصاری، قم: مؤسسه دارالکتاب الجزائری، الطبعه الأولی

ابن عاشور، شیخ محمد طاهر(1420ق)، تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، بیروت: مؤسسه التأریخ، الطبعه الأولی

ابن عطیه، قاضی ابومحمد عبدالحق بن غالب(1422ق)، المحرّر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، تحقیق: عبدالسلام عبدالشافی محمد، بیروت: دارالکتب العلمیّه، الطبعه الأولی

ابن فارس، ابوالحسین احمد(1420ق)، معجم مقاییس اللغه، تحقیق: ابراهیم شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیّه، الطبعه الأولی

ابن قیس کوفی، ابوصادق سلیم(بی تا) ، کتاب سلیم، تحقیق: الشیخ محمد باقر الأنصاری الزنجانی الخوئینی، [بی جا]: [بی نا]

ابن کثیر، ابوالفداء حافظ(بی تا)، تفسیر القرآن العظیم، کتب هوامشه و ضبطه: حسین بن ابراهیم زهران، بیروت: دارالکتب العلمیّه

ابن کثیر، ابوالفداء حافظ(1407ق)، البدایه و النهایه، بیروت: دار الفکر

ابن ماجه، محمّد بن یزید(بی تا)، السنن، تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت: دارالفکر

ابن مصطفی عمادی، قاضی ابوالسعود محمد(1419ق)، تفسیر أبی السعود (إرشاد العقل السلیم إلی مزایا الکتاب الکریم)، وضع حواشیه: عبداللطیف عبدالرحمان، بیروت: دارالکتب العلمیّه، الطبعه الأولی

ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم(1388ق)، لسان العرب، بیروت: دارصادر- دار بیروت ، الطبعه الثانیه

ابن نایف شحود، علی(1428ق)، موسوعه البحوث والمقالات العلمیه ، جمع وإعداد: الباحث فی القرآن والسنه، المکتبه الشامله، الاصدار الثانی: www.islamport.com

ابن نجیم، شیخ زین الدین بن إبراهیم بن محمد حنفی مصری (1418ق)، البحر الرائق، ضبطه وخرج آیاته وأحادیثه: الشیخ زکریا عمیرات، بیروت: منشورات محمد علی بیضون - دار الکتب العلمیه، الطبعه الأولی

ابن هشام، ابومحمد عبدالملک(1419ق)، السیره النبویّه، تحقیق و تخریج و فهرسه: جمال ثابت و محمد محمود و سید ابراهیم، قاهره: دارالحدیث، الطبعه الثانیه

ابوحیان اندلسی، محمد بن یوسف(1422ق)، البحر المحیط، تحقیق: شیخ عادل احمد عبدالموجود و شیخ علی محمد معوض، الطبعه الأولی

ابوداوود، سلیمان بن الأشعث(1410ق)، السنن، تحقیق: سعید محمد اللحام، بیروت: دارالفکر، الطبعه الأولی

ابوزهره، محمد(بی تا)، زهره التفاسیر، قاهره: دارالفکر العربی

احمد، ابوالمجد(1986م)، حقیقه کتاب صله الاسلام بالیهودیّه و المسیحیّه، قسنطینه: دارالبعث

احمدی میانجی، علی(1363ش)، مکاتیب الرسول، تهران: نشر یس، چاپ سوم

اربلی، ابوالحسین علی بن عیسی بن ابی الفتح(1421ق)، کشف الغمّه فی معرفه الأئمّه، قم: منشورات الشریف الرضی، الطبعه الأولی

ارمی علوی، محمد امین بن عبداللّه(1421ق)، حدائق الروح و الریحان فی روابی علوم القرآن، بیروت: دار طوق النجاه، الطبعه الأولی

استرآبادی نجفی، سید شرف الدین علی(1407ق)، تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره، تحقیق: مدرسه الإمام الهادی(ع)، قم: امیر، الطبعه الأولی

ایازی، سید محمد علی(1414ق)، المفسرون حیاتهم و منهجهم، تهران: وزاره الثقافه و الارشاد الاسلامی، موسسه الطباعه و النشر

آلوسی، ابوالفضل شهاب الدین سید محمود(1420ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، تحقیق و تعلیق و تصحیح: شیخ محمد أحمد الأمد و شیخ عمر عبدالسلام السلامی، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الأولی

آلوسی، عادل(2001م)، التراث العربی والمستشرقون، قاهره: دار الفکر العربی

بحرانی، سیّد هاشم(1413ق)، مدینه المعاجز، التحقیق: شیخ عزّه اللّه المولائی الهمدانی، [بی جا]: مؤسسه المعارف الإسلامیّه، الطبعه الأولی

بحرانی، سیّد هاشم(1419ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، تحقیق و تعلیق: لجنه من العلماء و المحققین الأخصّائیین، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الأولی

بخاری، محمد بن اسماعیل(1401ق)، صحیح، بیروت: دارالفکر

بدوی، عبدالرحمان(بی تا)، دفاع عن القرآن ضد منتقدیه، ترجمه: کمال جاد اللّه، [بی جا]: الدار العالمیه للکتب و النشر

----- (1993م)، موسوعه المستشرقین، بیروت: دار العلم للملایین، الطبعه الثالثه

بروسوی، شیخ اسماعیل(1421ق)، روح البیـان، تعلیق و تصـحیح: شـیخ احمـد عبیـد و عنـایه، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الأولی

بغوی ، ابومحمد حسین بن مسعود(1420ق)، معالم التنزیل، تحقیق: عبدالرزاق المهدی، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الأولی

بنی عامر، محمد امین حسن محمد (2004م)، المستشرقون و القرآن الکریم، إربد: دارالأمل للنشر و التوزیع، الطبعه الأولی

بیضاوی، قاضـی ناصرالدین ابوسعید عبداللّه بن عمر بن محمد(1421ق)، تفسـیر البیضاوی المسمّی انوار التنزیل و اسرار التأویل، تحقیق: محمد صبحی بن حسن الحلّاق و محمود أحمد الأطرش، بیروت: دارالرشید، الطبعه الأولی

بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین بن علی(بی تا)، السنن الکبری، بیروت: دارالفکر

تهانوی، محمـد علی(1996م)، موسـوعه کشّـاف اصـطلاحات الفنـون و العلـوم، تقـدیم و اشـراف و مراجعه: رفیـق العجم، تحقیق: علی دحروج، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون، الطبعه الأولی

ثعالبی، عبـدالرحمان بن محمد(1416ق)، الجواهر الحسـان فی تفسـیر القرآن، حقّقه و خرّج احـادیثه و وثّق اصوله: ابومحمـد الغمـاری الإدریسی الحسنی، بیروت: دارالکتب العلمیه، الطبعه الأولی

ثعلبی، ابواسـحق احمـد بن محمد بن ابراهیم(1425ق)، الکشف و البیان فی تفسـیر القرآن، تحقیق: شـیخ سـید کسـروی حسن، بیروت: دارالکتب العلمیه، الطبعه الأولی

جابر جزائری، ابوبکر (1416ق)، أیسر التفاسیر، المدینه المنوّره: مکتبه العلوم، الطبعه الثانیه

جبریل، محمد سید راضی(بی تا)، مصدر القرآن الکریم فی رأی المستشرقین، موجود در:

www.ibnalislam.com/vb/attachment.php?attachmentid=489d ؛ ساعت: 02:24؛ 12/5/1390

جوهری، اسماعیل بن حمّاد(1990م)، الصحاح تاج اللّغه و صحاح العربیه، تحقیق: احمد عبدالغفور العطّار، بیروت: دارالعلم للملایین، الطبعه الرابعه

حاج، ساسـی سالم(بی تا)، نقد الخطاب الإستشراقی (الظاهره الاستشراقیه و أثرها فی الدراسات الإسلامیه)، بیروت: دارالمدار الاسلامی، الطبعه الأولی

حداد، یوسف دره(1982م)، القرآن و الکتاب: بیئه القرآن الکتابیه، بیروت: منشورات المکتبه البولسیه، الطبعه الثانیه

----- (1986ق)، القرآن دعوه نصرانیه، بیروت: منشورات المکتبه البولسیه، الطبعه الثانیه

حسن، محمد خلیفه (2000م)، ازمه الاستشراق الحدیث و المعاصر، ریاض: جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه

حسین علی، طه(بی تا)، فی الشعر الجاهلی، قاهره: دارالمعارف، الطبعه الأولی

حطاب رعینی، مواهب الجلیل(1416ق)، تحقیق: شیخ زکریا عمیرات، بیروت: دارالکتب العلمیه، الطبعه الأولی

حلبی، علی بن برهان الدین(بی تا)، السیره الحلبیه (و بهامشها السیره النبویه و الآثار المحمّدیه للسید أحمد زینی دحلان)، بیروت: المکتبه الإسلامیه لصاحبها الحاج ریاض شیخ

حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر (1411ق)، کشف الیقین فی فضائل امیرالمؤمنین(ع)، تحقیق: حسین الدرگاهی، [بی جا]: [بی نا]، الطبعه الأولی

-----1417ق)، خلاصه الأقوال فی معرفه الرجال، تحقیق: شیخ جواد القیّومی، قم: مؤسسه نشر الثقافه، الطبعه الأولی

----- (1410ق)، الرسائل السعدیّه، تحقیق: عبدالحسین محمد علی بقال، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیه اللّه العظمی مرعشی نجفی

----- (بی تا)، تذکره الفقهاء، [بی جا]: المکتبه الرضویه لإحیاء الآثار الجعفریه

----- (1422ق)، تحریر الاحکام، تحقیق: شیخ ابراهیم بهادری، اشراف: جعفر سبحانی، [بی جا]: موسسه الامام الصادق (ع)، الطبعه الأولی

حمیدی، ابوبکر عبداللّه بن الزبیر(1409ق)، المسند، تحقیق: حبیب الرحمان الأعظمی، بیروت: دار الکتب العلمیه، الطبعه الأولی

حموی، شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله (1995م)، معجم البلدان، بیروت: دار صادر، الطبعه الثانیه

حویزی، شیخ عبد علی بن جمعه(بی تا)، تفسیر نور الثقلین، صحّحه و علّق علیه: سید هاشم الرسولی المحلّاتی، قم: المطبعه العلمیه، الطبعه الثانیه

خازن، علاء الدین علی بن محمد بن ابراهیم(1415ق)، تفسیر الخازن المسمّی لباب التأویل فی معانی التنزیل، ضبطه و صحّحه: عبدالسلام محمد علی شاهین، بیروت: دارالکتب العلمیه، الطبعه الأولی

خشنی، محمد بن حارث(1966م)، تاریخ قضاه قرطبه، [بی جا]: الدار المصریه للتألیف والترجمه

خلیلی، جواد جعفر(بی تا)، السقیفه أم الفتن، [بی جا]: الإرشاد للطباعه و النشر، الطبعه الأولی

خوئی، سید ابوالقاسم(1394ق)، البیان فی تفسیر القرآن، قم: المطبعه العلمیه، الطبعه الخامسه

خیر الدرع، محمد(2002م)، نبی الإسلام (شخصیته – حیاته – رسالته) فی عرض جدید علی أضواء العلم و الفلسفه و التأریخ، تقدیم: سهیل زکار، دمشق: مطبعه الشرق الأوسط، الطبعه الأولی

دارمی، عبدالله بن بهرام(بی تا)، السنن، دمشق: مطبعه الإعتدال

دراز، محمد عبداللّه(1390ق)، النبأ العظیم، الکویت: دارالقلم، الطبعه الثانیه

------- (1392ق)، مدخل إلی القرآن الکریم، بیروت: دارالقلم، الطبعه الثانیه

دمشقی حنبلی، ابوحفص عمر بن علی بن عادل(1419ق)، اللباب فی علوم الکتاب، تحقیق و تعلیق: شیخ عادل احمد عبدالموجود و شیخ علی محمد معوض، بیروت: دارالکتب العلمیه، الطبعه الأولی

ذهبی، ابوعبداللّه محمد بن أحمد بن عثمان(بی تا)، میزان الإعتدال فی نقد الرجال، تحقیق: علی محمد البجاوی، بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع

راغب إصفهانی، حسین بن محمد(1381ش)، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان الداودی، قم: ذوی القربی، الطبعه الرابعه

راوندی، قطب الدین(1409ق)، الخرائج والجرائح، تحقیق : مؤسسه الإمام المهدی (ع) / بإشراف السید محمد باقر الموحد الأبطحی، قم: مؤسسه الإمام المهدی، الطبعه الاولی

رضا، محمد(1426ق)، محمد رسول اللّه(ص)، اعتنی به: حسّان سید درویش، بیروت: عالم الکتب، الطبعه الأولی

ری شهری، محمد(بی تا)، میزان الحکمه، تحقیق: دارالحدیث، قم: دارالحدیث، الطبعه الأولی

زبیدی، محمّد مرتضی(1307ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، قاهره: المطبعه الخیریه، الطبعه الأولی

زرکلی، خیر الدین(1980م)، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و

المستعربین و المستشرقین، بیروت: دار العلم للملایین، الطبعه الخامسه

------(1989م)، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، بیروت: دار العلم للملایین، الطبعه الثامنه

زقزوق، محمود حمدی(1404ق)، الاستشراق و الخلفیه الفکریه للصراع الحضاری، الدوحه: رئاسه المحاکم الشرعیه و الشئون الدینیه، الطبعه الأولی

زکریا عبد ربّه، نبیه(1403ق)، کیف نحیا بالقرآن، [بی جا]: [بی نا]، الطبعه الأولی

زمخشری، ابوالقاسم محمود بن عمر(1418ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، تحقیق و تعلیق: شیخ عادل أحمد عبدالموجود و شیخ علی محمد معوض، ریاض: مکتبه العبیکان، الطبعه الأولی

------- (بی تا)، أساس البلاغه، تحقیق: عبدالرحیم محمود، [بی جا]: [بی نا]

زیات، أحمد حسن(بی تا)، تاریخ الأدب العربی، قاهره: مکتبه نهضه مصر، الطبعه الواحده و العشرون

سرکیس، الیان(1410ق)، معجم المطبوعات العربیه، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی

سلّمی، ابوعبدالرحمان محمد بن حسین بن موسی(1421ق)، حقایق التفسیر (تفسیر القرآن العزیز)، تحقیق: سیّد عمران، بیروت: دارالکتب العلمیّه، الطبعه الأولی

سمعانی، عبدالکریم بن محمد بن منصور(1419ق)، أدب الإملاء و الإستملاء، تحقیق: سعید محمد اللحام، [بی جا]: مکتبه الهلال، الطبعه الأولی

------(1382ق)، الأنساب، تحقیق: عبد الرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، حیدر آباد: مجلس دائره المعارف العثمانیه، الطبعه الأولی

سمین حلبی، أحمد بن یوسف(1406ق)، الدّرّ المصون فی علوم الکتاب المکنون، تحقیق: احمد خرّاط، دمشق: دارالقلم، الطبعه الأولی

سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان بن ابی بکر(1421ق)، الدّرّ المنثور فی التفسیر بالمأثور، طبعه جدیده صحّحها و خرّج احادیثها: شیخ نجدت نجیب، تقدیم: عبدالرزاق المهدی، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الأولی

شاهین، عبدالصبور(1966م)، تاریخ القرآن، قاهره: دارالقلم

شایب، لخضر(1422ق)، نبوّه محمّد فی الفکر الإستشراقی، ریاض: مکتبه العبیکان، الطبعه الأولی

---- (1423ق)، هل کان محمد أُمّیاً (الحقیقه الضائعه بین أغلاط المسلمین و مغالطات المستشرقین)، بیروت: دار قتیبه، الطبعه الأولی

شبّر، سید عبداللّه(1403ق)، الأنوار اللّامعه فی شرح زیاره الجامعه، بیروت: مؤسسه الوفاء، الطبعه الأولی

------(1421ق)، تفسیر القرآن الکریم، قم: انتشارات اسوه، الطبعه الثالثه

----- (1983م)، الحق الیقین فی معرفه اصول الدین، بیروت: دارالأضواء

شریف مرتضی، ابو القاسم علی بن حسین بن موسی مطلبی(1405ق)، رسائل المرتضی، تقدیم: سید أحمد حسینی، إعداد : سید مهدی رجائی، قم: دار القرآن الکریم

شنقیطی، محمد امین بن محمد مختار(1417ق)، أضواء البیان فی إیضاح القرآن بالقرآن، بیروت: دار إحیاء التراث العربی، الطبعه الأولی

شهید ثانی، زین الدین بن علی(1409ق)، منیه المرید فی أدب المفید و المستفید، تحقیق: رضا المختاری، [بی جا]: مکتب الأعلام الإسلامی، الطبعه الأولی

شوکانی، محمد بن علی بن محمد(بی تا)، فتح القدیر الجامع بین فنّی الروایه و الدرایه من علم التفسیر، بیروت: شرکه دار الأرقم بن أبی الأرقم للطباعه و النشر و التوزیع

صدر، سید محمد باقر(1401ق)، الفتاوی الواضحه، بیروت: دارالتعارف، الطبعه السابعه

صدرالدین شیرازی، صدرالمتألّهین محمد بن ابراهیم(1419ق)، تفسیر القرآن الکریم، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، الطبعه الثانیه

صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه(1387ق)، التوحید، تحقیق: سید هاشم الحسینی الطهرانی، قم: جماعه المدرّسین

----- (1404ق)، عیون أخبار الرضا (ع)، تحقیق: شیخ حسین الأعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الأولی

----- (1408ق)، علل الشرایع، صحّحه و قدّم له و علّق علیه: شیخ حسین الأعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الأولی

----- (1410ق)، معانی الأخبار، قدّم له: شیخ حسین الأعلمی، صحّحه و علّق علیه: علی اکبر الغفّاری، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الأولی

صفار، ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ(1412ق)، فضائل اهل البیت المسمّی ببصائر الدرجات، تقدیم و تعلیق و تصحیح: الحاج میرزا محسن کوچه باغی، بیروت: مؤسسه النعمان للطباعه و النشر و التوزیع

صنعانی، ابوبکر عبدالرزّاق(بی تا)، المصنّف، تحقیق: حبیب الرحمان الأعظمی، [بی جا]: المجلس العلمی

طباطبائی، سید محمد حسین(1389ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران: دارالکتب الإسلامیه، الطبعه الثانیه

طبرسی، احمد بن علی(بی تا)، الإحتجاج، تحقیق: سید محمد باقر الخرسان، [بی جا]: دارالنعمان

طبرسی، شیخ ابوعلی فضل بن حسن(1382ق)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تصحیح: شیخ ابوالحسن الشعرانی، تهران: کتابفروشی اسلامیه، الطبعه الثالثه

----- (1415ق)، تفسیر مجمع البیان، تحقیق وتعلیق : لجنه من العلماء والمحققین الأخصائیین، تقدیم : السید محسن الأمین العاملی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الاولی

----- (1417ق)، اعلام الوری باعلام الهدی، تحقیق : مؤسسه آل البیت علیهم السلام لإحیاء التراث، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام لإحیاء التراث، الطبعه الاولی

طبری، ابوجعفر محمد بن جریر(1422ق)، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: عبداللّه بن عبدالمحسن ترکی، قاهره: مرکز البحوث و الدراسات العربیه و الإسلامیه بدار هجر، الطبعه الأولی

طبری إمامی، محمد بن جریر بن رستم(بی تا)، المسترشد فی إمامه امیرالمؤمنین (ع)، تحقیق: شیخ أحمد المحمودی، [بی جا]: مؤسسه الثقافه الإسلامیه لکوشانبور، الطبعه الأولی

طریحی، فخرالدین(1375ش)، مجمع البحرین، تحقیق: سید أحمد الحسینی، تهران: المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه، الطبعه الثالثه

طنطاوی، محمد سید(1997م)، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، قاهره: دار نهضه للطباعه و النشر و التوزیع، الطبعه الأولی

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن(1381ق)، رجال الطوسی، حقّقه و علّق علیه و قدّم له: سید محمد صادق آل بحرالعلوم، نجف: المطبعه الحیدریه، الطبعه الأولی

----- (1404ق)، اختیار معرفه الرجال، تحقیق: محمد باقر الحسینی المیرداماد و سید مهدی الرجائی، قم: مؤسسه آل البیت

----- (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق و تصحیح: احمد حبیب قصیر العاملی، بیروت: دار إحیاء التراث العربی

----- (1417ق)، الفهرست، تحقیق: شیخ جواد القیومی، [بی جا]: مؤسسه نشر الفقاهه، الطبعه الأولی

----- (1351ش)،المبسوط، تصحیح وتعلیق : محمد الباقر البهبودی، [بی جا]: المکتبه المرتضویه لإحیاء آثار الجعفریه

طهطاوی، محمد عزّت اسماعیل(بی تا)، التبشیر والإستشراق احقاد و حملات علی النبی(ص)، [بی جا]: مجمع البحوث الإسلامیه

عاملی، سیّد جعفر مرتضی(1424ق)، مختصر مفید اسئله و اجوبه فی الدین و العقیده، [بی جا]: المرکز الإسلامی للدراسات، الطبعه الأولی

----- (1400ق)، الصحیح من سیره النبی الاعظم، قم: بی جا

----- (1415ق)، الصحیح من سیره النبی الاعظم، بیروت: دار الهادی

عانی، عبدالقهار داود عبدالله(2000م)، الاستشراق و الدراسات الاسلامیه، عمان: دار الفرقان

عبدالحمید، عرفان(بی تا)، المستشرقون و الإسلام، [بی جا]: المکتب الاسلامی

عبده، شیخ محمد(1423ق)، تفسیر القرآن العظیم المعروف بتفسیر المنار، تعلیق و تصحیح: سمیر مصطفی رباب، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الأولی

عزّه دروزه، محمد(1421ق)، التفسیر الحدیث (ترتیب السور حسب النزول)، قاهره: دار الغرب الإسلامی، الطبعه الثانیه

عسقلانی، احمد بن علی بن حجر(1969م)، الإصابه فی تمییز الصحابه، مصر: مطبعه نهضه، الطبعه الأولی

----- (بی تا)، فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، بیروت: دارالمعرفه للطباعه و النشر و التوزیع، الطبعه الثانیه

عطاردی، شیخ عزیز اللّه(1406ق)، مسند الإمام الرضا(ع)، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا(ع)

----- (1410ق)، مسند الإمام الجواد ابی جعفر محمد بن علی الرضا(ع)، مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا(ع)

عقیقی، نجیب(1980م)، المستشرقون، قاهره: دار المعارف، طبعه رابعه

علی، جواد(1413ق)، المفصّل فی تأریخ العرب قبل الإسلام، بغداد: جامعه بغداد، الطبعه الثانیه

عیاشی، ابوالنضر محمد بن مسعود(1421ق)، التفسیر، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامیه، قم: مؤسسه البعثه، الطبعه الأولی

غربال، محمد شفیق و دیگران(1965م)، الموسوعه العربیه المیسره، قاهره: دار القلم

فخر رازی، محمد بن عمر بن حسین(بی تا)، مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الرابعه

فراهیدی، خلیل بن احمد(1414ق)، ترتیب کتاب العین، تحقیق: مهدی المخزومی و ابراهیم السامرّائی، تصحیح: أسعد الطیب، قم: انتشارات اسوه، الطبعه الأولی

فضل اللّه، سید محمد حسین(1419ق)، من وحی القرآن، بیروت: دارالملاک للطباعه و النشر و التوزیع، الطبعه الثانیه

فوک، یوهان(2001م)، تاریخ حرکه الاستشراق: الدراسات العربیه و الاسلامیه فی اوروبا حتی بدایه القرن العشرین، نقله عن الالمانیه: عمر لطفی العالم، بیروت: دار المدار الاسلامی، الطبعه الثانیه

فیروزآبادی، مجدالدّین محمد بن یعقوب(1419ق)، القاموس المحیط، تحقیق: مکتب تحقیق التراث فی مؤسسه الرساله، باشراف: محمد نعیم العرقسوسی، بیروت: مؤسسه الرساله، الطبعه السادسه

فیض کاشانی، مولی محسن(1402ق)، تفسیر الصافی، تصحیح و تعلیق: علاّ مه شیخ حسین الأعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الثانیه

قاضی عیاض(بی تا)، ترتیب المدارک وتقریب المسالک لمعرفه اعلام مذهب الامام مالک، [بی جا]: وزاره الأوقاف المغربیه

قرشی، شیخ باقر شریف(بی تا)، حیاه الإمام الرضا(ع)، [بی جا]: منشورات سعید بن جبیر

قرطبی، ابوعبداللّه محمد بن احمد(1387ق)، الجامع لأحکام القرآن، قاهره: دارالکاتب العربی للطباعه و النشر، الطبعه الثالثه

قشیری، عبدالکریم بن هوازن بن عبدالملک(بی تا)، تفسیر القشیری المسمّی (لطائف الإشارات)، قدّم له: منیع عبدالحلیم محمود، تحقیق: سعید قطیفه، قاهره: المکتبه التوفیقیه

قطب، سید(1368ق)، فی ظلال القرآن، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الخامسه

قمی، ابوالحسن علی بن ابراهیم(1412ق)، تفسیر القمی، باشراف لجنه التحقیق و التصحیح فی المؤسسه، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الأولی

قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا(1366ش)، کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق: حسین الدرگاهی، تهران: وزاره الثقافه و الإرشاد الإسلامی، الطبعه الأولی

قمیحا، شیخ نزیه(1424ق)، دفاع عن حضره الرسول المصطفی من طریقی السنه و الشیعه، بیروت: دارالهادی، الطبعه الأولی

قنوجی، ابوالطیب صدّیق بن حسن بن علی بن حسین(1412ق)، فتح البیان فی مقاصد القرآن، عنی بطبعه و قدّم له و راجعه: عبداللّه بن ابراهیم الأنصاری، بیروت: المکتبه العصرّیه

کاشانی، مولی فتح اللّه بن شکر اللّه (1423ق)، زبده التفاسیر، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، الطبعه الأولی

کردی، محمد طاهر(1365ق)، تاریخ القرآن الکریم، مکّه: مصطفی محمود یغمور، الطبعه الأولی

کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحق(1401ق)، الکافی (الأصول من الکافی)، صحّحه و علّق علیه: علی اکبر الغفّاری، بیروت: دارصعب و دارالتعارف، الطبعه الرابعه

----- (1362ش)، الکافی(الروضه من الکافی)، تصحیح وتعلیق : علی أکبر الغفاری، طهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم

کنی ، ملّاعلی(1380ش)، توضیح المقال، تحقیق: محمد حسین المولوی، قم: دارالحدیث، الطبعه الأولی

کنیسه(1980م)، الکتاب المقدس (العهد القدیم)، [بی جا]: دار الکتاب المقدس

کوفی، محمد بن سلیمان(1412ق)، مناقب الإمام أمیرالمؤمنین(ع)، تحقیق: شیخ محمد باقر محمودی، [بی جا]: مجمع إحیاء الثقافه الإسلامیه، الطبعه الأولی

گنابادی، حاج سلطان محمّد(1408ق)، بیان السعاده فی مقامات العباده، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، الطبعه الثانیه

اللجنه العلميه فی مؤسسه ولی العصر (عج) للدراسات الإسلامیه بإشراف سماحه شیخ ابی القاسم خزعلی(1419ق)، موسوعه الإمام الجواد(ع)، قم: مؤسسه ولی العصر (عج) للدراسات الإسلامیه، الطبعه الأولی

ماتریدی، ابومنصور محمد بن محمد بن محمود(1425ق)، تفسیر القرآن العظیم المسمّی تأویلات أهل السّنّه، تحقیق: فاطمه یوسف الخیمی، بیروت: مؤسسه الرساله ناشرون، الطبعه الأولی

ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد بن حبیب(1412ق)، النکت و العیون (تفسیر الماوردی)، تحقیق: سیّد بن عبدالمقصود بن عبدالرحیم، بیروت: دارالکتب العلمیّه، الطبعه الأولی

متّقی هندی، علاء الدین علی بن حسام الدین(بی تا)، کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، تحقیق: شیخ بکری حیانی و شیخ صفوه السقا، بیروت: مؤسسه الرساله

مجلسی، شیخ محمد باقر(1403ق)، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار أئمه الاطهار، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الثالثه

محلی، جلال الدین محمد بن احمد(1402ق)، تفسیر الجلالین، بیروت: دارالمعرفه

مدرسی، سید محمّد تقی، من هدی القرآن(1419ق)، تهران: دار محبّی الحسین (ع)، الطبعه الأولی

مراغی، احمد مصطفی(1985م)، تفسیر المراغی، بیروت: دارإحیاء التراث العربی، الطبعه الثانیه

مروه، یوسف(1424ق)، محمد(ص) النبی العالم و الرسول المعلّم، قدّم له: سید محمد حسین فضل اللّه و أسعد علی، بیروت: دار التیار الجدید، الطبعه الأولی

مزی، ابوالحجّاج جمال الدین یوسف(1414ق)، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، تحقیق: شیخ احمد علی عبید و حسن أحمد آغا، راجعه و قدّم له: سهیل زکار، بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع

مسلم(بی تا)، صحیح: بیروت: دارالفکر

معرفت، محمد هادی(1419ق)، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب، مشهد: الجامعه الرضویه للعلوم الاسلامیه، الطبعه الثانیه

مغنیه، محمد جواد(1424ق)، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتاب الإسلامی، الطبعه الأولی

مفید، ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان(1414ق)، الإختصاص، صحّحه و علّق علیه: علی اکبر الغفاری، رتّب فهارسه: سید محمود الزرندی المحرمی، قم: جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه فی قم المقدسه، الطبعه الرابعه

----- (بی تا)، الإرشاد فی معرفه حجج اللّه علی العباد، تحقیق: مؤسسه آل البیت لتحقیق التراث، بیروت: دارالمفید

----- (بی تا)، أوائل المقالات، تحقیق: ابراهیم الأنصاری الزنجانی الخوئینی، بیروت: دارالمفید.

میرداماد، محمد باقر(1422ق)، الرواشح السماویّه، تحقیق: غلامحسین قیصریه ها و نعمه اللَّه الجلیلی، قم: دارالحدیث، الطبعه الأولی

نباهی، ابوالحسن علی بن عبداللّه(1400ق)، تاریخ قضاه الأندلس، بیروت: دارالآفاق الجدیده

نجاشی، شیخ ابوالعبّاس احمد بن علی(1418ق)، رجال النجاشی، تحقیق: سید موسی الشبیری الزنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرّسین، الطبعه السادسه

نسائی، احمد بن شعیب(1348ق)، السنن، بیروت: دارالفکر، الطبعه الأولی

نسفی، ابوالبرکات عبداللَّه بن أحمد بن محمود(1420ق)، تفسیر النسفی (مدارک التنزیل و حقائق التأویل)، حقّقه و خرّج احادیثه: یوسف علی البدیوی، مراجعه و تقدیم: محیی الدین دیب مستو، بیروت: دار ابن کثیر، الطبعه الثانیه

نمازی، شیخ علی(1419ق)، مستدرک سفینه البحار، تحقیق: شیخ حسن بن علی النمازی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی لجماعه المدرسین

نوری، حسین بن محمد تقی بن علی محمد(1408ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البیت لإحیاء التراث، الطبعه الثانیه

نووی، محیی الدین(بی تا)، المجموع، بیروت: دارالفکر

هنری دی کاستری، کونت(2005م)، الإسلام خواطر وسوانح، ترجمه: احمد فتحی زغلول باشا، القاهره: المجلس الاعلی للثقافه

هواری، شیخ هود بن محکّم(بی تا)، تفسیر کتاب اللّه العزیز، تحقیق: بالحاج بن سعید الشریفی، بیروت: دارالغرب الإسلامّی، الطبعه الاولی

واقدی، محمد ابن سعد(بی تا)، الطبقات الکبری، بیروت: دارصادر

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (بی تا)، تاریخ الیعقوبی، قم: مؤسسه و نشر فرهنگ اهل بیت

----- (1379ق)، تاریخ الیعقوبی، بیروت: بی نا

ص: 226

کتب انگلیسی:

Anderson, J.n.D.(1950),The World Religions, The Article on Islam, London

Carlyle, Thomas.(1840). On heroes, hero worship, and the heroic in history, London

Davenport, John.(1869). An apology for Mohammed and the Koran, London

Durant, Will.(1950),The Story of Civilization, NEW YORK

Guibb, H.A.R and Kramers, J.H. (1974), Shorter Encyclopaedia of Islam, Leiden: E.J.Brill

Hornby, A.S.(1989), oxford advanced learner's dictionary,fourth edition, London: Oxford University Press

مقالات:

اخوان صراف، زهرا(1382ش)، آسیب شناسی مطالعات قرآنی خاورشناسان، مشکوه، شماره81

اصغری نژاد، محمّد(1380ش)، پرسش هایی درباره چند حدیث، علوم حدیث، شماره 19

حداد عادل، غلامعلی(1375ش)، دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دائره المعارف اسلامی، مدخل باء

رضایی هفتادر، حسن(1389ش), زیست شناخت برخی خاورشناسان و آثار آنان (الف), قرآن پژوهی خاورشناسان, شماره 8

روشن ضمیر، محمد ابراهیم(1386ش)، نقد کتاب «شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان»، آینه پژوهش، شماره 107و108

زمانی، محمد حسن(1385ش)، مفهوم شناسی، تاریخچه و دوره های استشراق، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره 1

----- (1386ش)، دوره های استشراق، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره 2

سلطانی رنانی، مهدی(1387ش)، بررسی دیدگاه مستشرقان درباره مصادر وحی قرآنی، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره4

علویان، نسرین(1390ش)، توماس کارلایل و نقش قهرمانان در تاریخ، روزنامه رسالت، شماره7388

فامیل ربیعی آستانه، مسعود(1380ش)، معرفی چند اثر برجسته مستشرقان، بینات، شماره 30

فولادوند، عزت الله(1384ش)، ادیان و برخورد تمدنها، بخارا، شماره 42

مرتضوی، سید محمد(1386ش)، پیامبر امّی از نگاه خاورشناسان و نقد آن، اندیشه نوین دینی، شماره9

موسوی بجنوردی، محمدکاظم (1374ش)، دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج1، مدخل «ابوذر هروی»

----- (1367ش)، دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج8، مدخل « سیسیل (صقلیه)»

موسوی مقدم, سید محمد(1386ش)، محمد(ص) پیامبری امی و درس ناخوانده، بینات، شماره54

مهدوی راد، محمّد علی(1384ش)، آغازین آیات نازل شده بر پیامبر(ص) ، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره 1

ص: 228

درباره مرکز

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند ؟

سوره زمر/ 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان -خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی -پلاک 129/34- طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 88318722 ـ 021

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹